

SEPTEMBER :- 2014, ISSN 2278-4381
VOLUME -3, ISSUE-11

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE ACCOUNTANCY MEDICAL SCIENCE
ECONOMICS MANAGEMENT HUMANITIES
SCIENCE STATISTICS ENGINEERING

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING

ECONOMICS
MANAGEMENT
SCIENCE

HUMANITIES
MEDICAL SCIENCE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

DR. TEJPALSINGH HOODA

M.A (HINDI), M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)

PH.D HONARRARY.

VIKRAMSHILA VIDYAPITH BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

CO-EDITOR

P.R.SHARMA

M.A(ENGLISH), B.ED., U.G.C NET

MANAGING EDITORS

BHARATBHAI K. BAVALIYA (G.E.S CLASS-II, ASSISTANT PROFESSOR,
SHREE R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)

PARIMAL M. UPADHYAY (G.E.S CLASS-II, ASSISTANT PROFESSOR, R.C
COMMERCE COLLEGE, AHMEDABAD)

RAJESHKUMAR A. SHRIMALI (M.COM., B.ED., M.PHIL., NET)

RAMBHAI V. BAKU (M.A., B.ED., M.PHIL)

DR. RAJESH B. PATEL (PH.D IN PSYCHOLOGY)

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

<http://www.shantiejournal.com> has published “ JOURNAL OF RESEARCH” is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2014, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “<http://www.shantiejournal.com>” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in “JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “<http://www.shantiejournal.com>”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “<http://www.shantiejournal.com>” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

EDITOR'S COLUMN

Dear Readers,

In this current issue I am throwing light on the word 'RESEARCH'. It literary means – "Research is a work that involves studying something and trying to discover facts about it". From this definition of 'RESEARCH' I want to borrow sequence of some words and that are –'Trying to discover facts'. Discovery it is something that absent before and now in present we are becoming aware of it. It may be any inventions that were unknown before but now they are handy or one may say easily available.

'Curiosity is the mother of all inventions' it is also god gifted. It is not distributed to every one by Him. The reason is that only Einstein can think why apple is not going up but coming back on the earth? Once this thought sparked in his mind and today thanks to him we have the great 'notion of gravity'. Same as our research scholars driven by curiosity bring something useful for us. Our research scholars have added something new to pre-established matters. Research is not an easy job in this process researcher has to put themselves in a soup.

We the publisher of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" are opening the treasure of knowledge before you. The research papers are written by an intelligent researchers. The present issue contains the papers on the issues like gender, economic, business ethics, Indian industries in context of global world, naturalism, importance of laughing yoga, Housing finance, global warming, carbon tax system and the last but not the least language and literature.

We hope this will certainly be helpful to you so use it and be a trailblazer for the others.

Co Editor

P.R.SHARMA

INDEX

Sr.	Title	page
1.	“ગાંધીનગર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓના આચાર્યોની દ્રષ્ટિએ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમમાં મૂલ્યાંકનનો અભ્યાસ” - NIKHILKUMAR D. PARIKH	1-6
2.	Corporate Social Responsibility – BHAVIN S. SHAH	7-11
3.	The Role of NGOs in Rural Economic Development of INDIA - Hemlata Bilawal	12-14
4.	विरहवेदना की गायिका महादेवी वर्मा - Dr. Prakash H. Patel	15-17
5.	“વિચ્છિન્ન” – સપનના વેરવિખેર થયેલા જીવનની કથા - રાહોડ આરતી પરાગ	18-19
6.	Rural Economic Development in India by NGOs - Dr.Jaydevsinh B. Rayjada	20-22
7.	આજની પાયાની જરૂરિયાત : જળ વ્યવસ્થાપન - મહેશકુમાર વી. ગામીત	23-25
8.	CO-OPERATIVES AND RURAL DEVELOPMENT IN INDIA - RAJESH M. SOSA	26-30
9.	YAGNA IN BHAGWADGITA - Prakashchandra M Patel.	31-33

-
10. પળ્નાલાલ પટેલની નવલકથાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ
- પ્રા. વસંત કે. ગાંવિત 34-36
-
11. 'બકરી' નાટક કી પાત્રયોજના
- PRO. SURESHBHAI H. PATEL 37-43
-
12. તલસાટની ઝંખનામાં મિલનની યાત્રાનો સુખદ અનુભવ
- Prof. Bharat A. Chaudhari 44-46
-
13. માટી અને મોભ: અસબાબ અને ભાવવિશ્વ
- પ્રા. મંગુભાઈ વી. પટેલ 47-51
-
14. ઘોડિયા જાતિ વાઘ્ય તૂર અને નૃત્યગીતો(લ્હેરીયાં)
- પ્રા. મહેશભાઈ એન. પટેલ 52-55
-
15. ક.મા. મુનશીની નવલકથામાં રાજકીયતાનું દર્શન
- પ્રા. મહેશભાઈ એચ. કટારીયા 56-58
-
16. "બારસી" - ડૉ. કુસુમબેન ગાંવિત 59-61
-
17. 'મળેલા જીવ' 'લાવ્યાપણું રાખજે.....'
- પ્રા. ગણપતભાઈ એમ. ચૌધરી 62-65
-
18. 'હાટ' - પ્રા. દિનેશ કે. ભોયા 66-69
-
19. Integrating Language and Literature through impact
of Technology - Maulik Barot 70-73
-
20. ગાંધી વિચાર કા આદર્શ - ડૉ. રવિન્દ્ર કુમાર હી પરમાર 74-78
-
21. Vikramorvasheeyam Drama of Kalidasa : An Evaluation
- Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari 79-81
-

-
22. “दूतकाव्योनी परंपरामां ‘भेददूत’ अेक Mile Stone”
- वशुभेन अेम. परमार 82-87
-
23. “कमलेश्वर की कहानियो मे जीवन का विघटन”
- गोहिल दिनेश एस. 88-90
-
24. IFRS – Emerging Issue -Dr. C.M.Thakkar 91-95
-
25. इच्छः तालुकावार कामदारोनुं वर्गीकरण-२०११
- भा. रलछोड जु. गागल 96-99
-
26. विभक्त निवास सामाजिक परिस्थितोनुं परिणाम
- डॉ. जीशेशकुमार. जे पंडया 100-103
-
27. DEHUMANISATION OF SLAVERY IN TONI MORRISON’S
BELOVED - Asst.Prof Sukhwinder Kaur 104-107
-
28. “UPCOMING SOCIO-CULTURAL TRENDS OF CUSTOMERS
AND NEW MARKETING PRACTICES” - JAYSHRI S. DATTA 108-114
-
29. “आदिवासीओनी अस्मिता” - Dr. Sureshbhai S. Gamit 115-117
-
30. श्री विष्णुनुं पौराणिक स्वरुप -पटेल जोगीशाभेन नवीनलार्ड 118-120
-
31. भाषाशास्त्रमां भाषानुं स्थान - प्रो.रामानुज विद्याभेन जु. 121-122
-
32. ॥ वेदो में भूगोलविद्या ॥ - राजपरा मनिष 123-126
-
33. नयी कहानी : संवेदना और शिल्प - डॉ. गोपाल आर. गमारा 127-130
-
34. The Figures of Speech : The Ornaments of
Language-1 - Yagnesh dhoriya 131-135
-

---

35. The ancient Incense Route

- Dr. SHAILESH SOLANKI

136-141

“ગાંધીનગર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓના આચાર્યોની દ્રષ્ટિએ શિક્ષણની
ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમમાં મૂલ્યાંકનનો અભ્યાસ”

NIKHILKUMAR D. PARIKH (PH.D STUDENT)
(PACIFIC ACADEMY OF HIGHER EDUCATION
AND RESEARCH UNIVERSITY, UDAIPUR,
RAJASTHAN.)

સંશોધન સારાંસ (Abstract)

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગાંધીનગર તાલુકાની ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓના આચાર્યો ની દ્રષ્ટિએ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમમાં મૂલ્યાંકનનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં 35 શાળાઓના આચાર્યો પાસેથી ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમની માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવી. આ માટે શ્રી મર્મર મુખોપાધ્યાય શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારણા વ્યવસ્થાપન (2002) માથી ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ મૂલ્યાંકન માપદંડોનો ઉપયોગ કરેલ છે. આ માપદંડોમાં કુલ 35 વિધાનો આપવામાં આવ્યા હતા. પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો આ પ્રમાણે છે. પ્રાથમિક શાળાની ગુણવત્તાના સંદર્ભે આચાર્યો વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લેય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમમાં આચાર્યો વાલીઓનો સહકાર પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ સંદર્ભે આચાર્યો અને શાળા સામાજિક સંસ્થાઓનો સહકાર પ્રાપ્ત કરે છે.

1. પ્રસ્તાવના :

માનવ ઇતિહાસના ઉગમકાળથી શિક્ષણ સતત વિકસતુ રહ્યુ છે. પરીવર્તનશીલ રહ્યું છે. દરેક રાષ્ટ્ર સમયના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે અને પોતાની આગવી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રતિભાને પોષવા માટે પોતાની રીતે શિક્ષણ પદ્ધતિનો વિકાસ કરે છે. ઇતિહાસમાં નજર કરતા એવી ક્ષણો જોવા મળે છે. જ્યારે શિક્ષણની પ્રક્રિયામાથી યુગો જૂની પદ્ધતિઓને અને પ્રક્રિયાઓને નવી દિશામાં વળવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આપણો ભારત દેશ આવી ક્ષણોમાથી પસાર થઇ રહ્યો છે કે જ્યારે આ ક્ષેત્રોમાં સ્થપાયેલી શીક્ષણ સંસ્થાઓનો મહત્તમ લાભ આપણે ઉઠાવવો જોઈએ આ હેતુ પાર પાડવા માટે જ એકમાત્ર વિકાસનો ધોરીમાર્ગ છે.

આવતીકાલના સમાજ માટે ગુણવત્તા યુક્ત સાર્વત્રિક શિક્ષણ વિકસાવવું એ પડકાર છે. તે માટે શિક્ષણના સમગ્ર કાર્યક્રમમાં મૂળગામી પરીવર્તન લાવવું પડસે સો માટે શિક્ષણની તકો વિકસાવવી પડશે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યને બધા રાજ્યોએ સરખું મહત્વ આપવું પડશે શિક્ષણનું કાર્ય એ પણ એક સર્જનાત્મક કાર્ય છે કે જે યુવાન સત્રિ પુરુષોના ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરે છે. યુવા પ્રતિભાનું સર્જન કરે છે. દેશમાં એક નવી તરાહ અને ઉત્સાહ ઊભો કરવાનો સામે પડકાર છે તે ઝીલવો પડશે આ સમય ટીકા કરવાનો નથી પણ આપણે શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે વિચારી આપણે આપણી સફળતા-નિષ્ફળતાને ઓણખવી જોઈએ ભૂતકાળમાં આપણને ક્યાં નિષ્ફળતા મળી અને હવે ભવિષ્ય ઘડવા સફળતા મેળવવા શું કરવું તેનો વિચાર કરી નવી નીતિઓ, કાર્યક્રમો અને પદ્ધતિઓ નક્કી કરવી જોઈએ.

વર્તમાન શિક્ષણની ખામીના કારણો જોઈએ દરેક રાજ્યમાં સાધન સામગ્રીની અછત મહત્વનું અંગ છે. પૂરા થતાં વર્ષના અંદાજપત્રમાં શિક્ષણ માટે ચોક્કસ ખર્ચની ગોઠવણી કરવામાં આવતી નથી. પરિણામ સ્વરૂપે શિક્ષણ પાછડ ઓછો ખર્ચ થાય છે. શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી દરેક શાળાને પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તે બાબતને ખાસ મહત્વ આપવાની જરૂર છે.

જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિના અમલ દ્વારા આપણે જો શૈક્ષણિક સુવિધાઓમા વધારો કરવા જઈશું તો તુરંત જ સામે પક્ષે સમાજને જરૂરી એવું ગુણાત્મક શિક્ષણ બનાવવા આપણે સઘન પ્રયત્નો કરવા જ રહ્યા વર્તમાન શિક્ષણની પદ્ધતિ એકધારી ચીલાચાલુ ઢબે શિક્ષક ચલાવે છે અને વ્યક્તિગત શાળા કે જેના નિર્માણનો અભાવ જોવા મળે છે. વર્તમાન શિક્ષણ કેવળ હાજરી તરફ ધ્યાન દોરે છે. તેથી વિદ્યાર્થી મહેનત કરતાં નથી સમૃદ્ધ અને વિચારશીલ બનતા નથી. ગામડાના છોકરા છોકરીઓ જે ગરીબ અને અભણ કુટુંબમાથી આવે છે. તેમણે ખાસ પ્રકારની પ્રેરણા મળે તેવા ઇલાજો કરવા જોઈએ.

આ સંદર્ભે કોઠારી કમિશને શાળા સુધારણાનો દેશવ્યાપી કાર્યક્રમ આપતા યથાર્થ જ કહ્યું છે કે “દરેક શાળાએ એક સ્વતંત્ર એકમ બનવું જોઈએ અને શાળાએ પોતાના ધોરણે વિકાસ કરવો જોઈએ. સરકાર જરૂરી સહાય આપવી જોઈએ દરેક રાજ્ય સરકારે શાળાની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ તૈયાર કરવી જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ શાળાઓ અને શાળા નિરીક્ષકોએ કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે શાળાઓને વર્ગ આપવા જોઈએ. દસ વર્ષમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં દસ ટકા શાળાઓનો અને દરેક વિભાગની એક પ્રાથમિક શાળાનો દરજ્જો આવશ્યક ધોરણે ઊંચો લઈ જવો જોઈએ”.

ગુણવત્તાની ખોજ એ માનવ સંસ્કૃતિના સંપૂર્ણ ઇતિહાસની લાક્ષણિકતા બની રહી છે. વર્તમાન સમયમાં તમામ માનવ સહાય પાછળનું એ ચાલકબળ બની રહ્યું છે. સમાજ અને રાષ્ટ્રની સુખાકારી અને પ્રગતિ માટે શિક્ષણ ખૂબ જ જરૂરી છે. પરીવર્તનના યુગમાં તમામ કક્ષાએ શિક્ષણના વિસ્તરણ સાથે ગુણવત્તા પણ એટલી જ જરૂરી છે. પ્રો.મુખોપાધ્યાયના મતે શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણામાં શિક્ષક, આચાર્ય, સંચાલક અને વાલીઓની સક્રિય ભાગીદારી આવશ્યક છે. તેથી સાર્વત્રિક શિક્ષણ એ ગુણવત્તા સુધારણા માટે ઘર, શાળા અને સમાજનો ત્રિવેણી સંગમ આવશ્યક છે.

“સૌના માટે શિક્ષણ” એ વિકસતા વિશ્વનું યુનેસ્કોએ આપેલું સૂત્ર છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986) માં શિક્ષણના પ્રત્યેક તબક્કે ગુણવત્તા અંગેનું મહત્વ સ્વીકારાયું છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા પ્રયાસોની સાથે તેની ગુણવત્તા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ ગુણવત્તા અભિવૃદ્ધિનું આ કાર્ય હાલ પ્રાદેશિક કક્ષાએ ગુજરાત રાજ્યમાં શિક્ષણ તાલીમ અને સંશોધન પરિષદ ગાંધીનગર દ્વારા હાથ ધરાઈ રહ્યું છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમનું શાળાઓના આચાર્યોની દ્રષ્ટિએ મૂલ્યાંકન શું છે ? તેની જાણકારી મેળવવાના આશયથી પ્રસ્તુત સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

2. અભ્યાસના હેતુઓ :

- સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ સંદર્ભે શાળાના કાર્યક્રમો કે આયોજન કરતા વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષા ધ્યાનમાં રખાય છે કે નહીં તે તપાસવું.
- સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ સંદર્ભે વાલીઓના સહયોગનો અભ્યાસ કરવો.
- સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ સંદર્ભે વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓના સહકારનો અભ્યાસ કરવો.

3. અભ્યાસનો વ્યાપ :

- પ્રસ્તુત સંશોધન ગુજરાત રાજ્યના ગાંધીનગર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનો સામાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે પ્રસ્તુત અભ્યાસ નો વ્યાપ બને છે.
- જે ફક્ત ગુજરાતી માધ્યમની સરકારી શાળાઓના આચાર્યો પૂરતો મર્યાદિત છે.

4. પૂર્વે થયેલા સંશોધનો :

❖ અભ્યાસ : 1

“ચાણસ્મા તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓનું સર્વેક્ષણ” રમેશકુમાર પ્રહલાદભાઈ પટેલ (બી.એસ.સી, બી.એડ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,1992) જેના હેતુઓ ચાણસ્મા તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપલબ્ધ ભૌતિક સુવિધાઓની માહિતી. ચાણસ્મા તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં કામ કરતાં શિક્ષક મિત્રોનો શૈક્ષણિક અનુભવ, શૈક્ષણિક લાયકાત અને તેમના રાશના વિષયો જાણવા. આ અભ્યાસ મો નમૂનો અને વ્યાપવિશ્વ ચાણસ્મા તાલુકાની 36 પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં ઉપકરણ તરીકે સ્વરચિત પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ કર્યો છે. જેના તારણો આ મુજબ હતા. બધા જ પ્રાથમિક શાળાઓ અને ગામ વચ્ચેના રસ્તાઓમાં બાળકોને શાળાએ જતાં વચ્ચે અવરોધો જોવા મળ્યા હતા. શાળાની આજુબાજુનું પર્યાવરણ ખરાબ છે.

❖ અભ્યાસ : 2

“ભીલોડા તાલુકામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ –એક અભ્યાસ” સુવેરા રોઝલિન એચ. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ 2001) જેના હેતુઓ આ પ્રમાણે હતા. ભિલોડા તાલુકાની જિલ્લા પંચાયત સંચાલિત પ્રાથમિક શાળાઓ તથા આશ્રમ શાળાના શિક્ષણ સ્તર જાણવું. ભિલોડા તાલુકાની શાળા તથા આશ્રમશાળાઓના શિક્ષણક્ષેત્રે કાર્ય કરતાં કર્મચારીઓના શિક્ષણ પ્રત્યેના આત્મપ્રાયોનો અભ્યાસ કરવો. જેમાં નમૂના તરીકે ભિલોડા તાલુકાની 253 શાળાઓ માથી 90 શાળાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપકરણ માટે પ્રશ્નાવલિ અને અભિપ્રાયવલિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેના તારણો ભિલોડા તાલુકાની મોટા ભાગની શાળાઓમાં વર્ષમાં ચાર વાર નિરીક્ષણ થાય છે. ભીલડા તાલુકાની મોટા ભાગની શાળાઓ પછાત અને આદિજાતિ માટે સરકાર દ્વારા આયોજિત આર્થિક યોજનાઓનો લાભ લેય છે.

5. અભ્યાસના પ્રશ્નો :

- શાળાના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરતાં શું વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લેવાય છે ?
- સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ સંદર્ભે વાલીઓનો સહયોગ લેવાય છે ?
- સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ સંદર્ભે વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓનો સહકાર લેવાય છે ?

6. સંશોધન પદ્ધતિ :

- નમૂનો :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નમૂના પસંદગીમાં ગાંધીનગર તાલુકાની શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની પ્રાથમિક શાળાઓની કામબંધ યાદી તૈયાર કરવામાં આવી તેમાં યાદચ્છિક નમૂના પદ્ધતિ દ્વારા 35 શાળાઓના આચાર્યોને નિદર્શ તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા.

• સાધનસામગ્રી :

આ અભ્યાસ માટે ઉપકરણ તરીકે પ્રો.મર્મરમુખોપાધ્યાય, શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ ગુણવત્તા વ્યવસ્થાપન(2002) માથી ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમ મૂલ્યાંકન માપદંડ(આચાર્યો માટે) પંચબિંદુ વાળો માપદંડનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ માપદંડમાં કુલ 35 વિધાનો આપવામાં આવેલા છે. ઉપકરણમાં આપવામાં આવેલ સંપૂર્ણ સહમત, સહમત, ચોક્કસ નથી, અસહમત અને સંપૂર્ણ અસહમત એ પાંચ બિંદુઓ પૈકી પોતાને યોગ્ય લાગે તે કોઈ એક પર નિશાની કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. જેમાં વિદ્યાર્થી અપેક્ષા, વાલીઓનો સહયોગ અને સામાજિક સંસ્થાઓનો સહકાર જેવા મુદ્દાઓ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

• માહિતી પૃથક્કરણની યોજના :

પ્રત્યેક મૂલ્યાંકન માપદંડમાં વિધાન સામે પંચબિંદુ માપદંડ ઉપર સંપૂર્ણ સહમત, સહમત, ચોક્કસ નથી, અસહમત અને સંપૂર્ણ અસહમત માટે જે તે ખાનામાં ખરાની નિશાની કરવાની હતી. બધાજ વિધાનો હકારાત્મક હતા. સંપૂર્ણ સહમત માટે 5, સહમત માટે 4, ચોક્કસ નથી માટે 3, અસહમત માટે 2 અને સંપૂર્ણ અસહમત માટે 1 ગુણ આપવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે બધાજ વિધાનો માટે પ્રાપ્તાંક આપી કુલ પ્રાપ્તાંકોનો સરવાળો કરવામાં આવ્યો હતો જે મૂલ્યાંકનને માપદંડને મથાળે નોંધવામાં આવ્યો હતો. આ પછી આ પ્રાપ્તાંકોના મધ્યક, અને પ્રમાણવિચનની ગણતરી કરી માહિતીને સરણીઓમાં મૂકી અર્થઘટનો કરવામાં આવ્યા હતા.

7. માહિતીનું પૃથક્કરણ :

❖ સારણી - 1

સંપૂર્ણ ગુણવત્તા વ્યાવસ્થાપનમાં વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાઓના પ્રાપ્તાંકોનું આવૃત્તિ વિતરણ, સરાસરી અને પ્રમાણવિચલન.

વર્ગ	આવૃત્તિ
10-11	3
12-13	54
14-15	23

મધ્યક:-13.14

પ્રમાણવિચલન : - 0.92

પ્રસ્તુત હેતુની ગણતરીમાં વધારેમાં વધારે 15 ગુણ છે. અને ઓછામાં ઓછા 3 ગુણ છે. જેથી કહી શકાય કે પ્રસ્તુત હેતુની સરાસરી જે 13.14 છે. તે 15 ની નજીક છે. તેથી, આચાર્યો વિદ્યાર્થીની અપેક્ષાઓની ધ્યાનમાં લે છે. તેમ કહી શકાય

❖ સારણી - 2

સંપૂર્ણ ગુણવત્તા વ્યાવસ્થાપનમાં વાલીઓનો અપેક્ષાઓના પ્રાપ્તાંકોનું આવૃત્તિ વિતરણ, સરાસરી અને પ્રમાણવિચલન.

વર્ગ	આવૃત્તિ
10-11	3
28-29	10
30-31	6
32-33	30
34-35	23
36-37	8
38-39	2
40-41	1

મધ્યક : - 34.36 પ્રમાણવિચલન : -1.8

પ્રસ્તુત હેતુની ગણતરીમાં વધારેમાં વધારે 40 ગુણ છે. અને ઓછામાં ઓછા 8 ગુણ છે. જેથી કહી શકાય કે પ્રસ્તુત હેતુની સરાસરી કે 34.36 છે. તે 40 ની નજીક છે. તેથી, કહી શકાય કે આચાર્યો પ્રાથમિક શાળાની ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમમાં વાલીઓનો સહકાર લે છે.

❖ સારણી - 3

સંપૂર્ણ ગુણવત્તા વ્યાવસ્થાપનમાં સામાજિક સંસ્થાઓનો સહકારના પ્રાપ્તાંકોનું આવૃત્તિ વિતરણ, સરાસરી અને પ્રમાણવિચલન.

વર્ગ	આવૃત્તિ
10-11	3
9-10	6
11-12	17
13-14	22
15-16	16
17-18	15
19-20	4

મધ્યક : - 15.66 પ્રમાણવિચલન : - 1.72

પ્રસ્તુત હેતુની ગણતરીમાં વધારેમાં વધારે 20 ગુણ છે. અને ઓછામાં ઓછા 4 ગુણ છે. જેથી કહી શકાય કે, પ્રસ્તુત હેતુની સરાસરી જે 15.66 છે. તે 20 ની નજીક છે તેથી, કહી શકાય કે, આચાર્યો પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમમાં સામાજિક સંસ્થાઓનો સહકાર લે છે.

8. તારણો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો આ મુજબ છે.

- પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તાના સંદર્ભે આચાર્યો વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાઓ ધ્યાનમાં લે છે.
- પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા કાર્યક્રમોમાં આચાર્યો વાલીઓનો સહકાર પ્રાપ્ત કારે છે.
- પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તાના સંદર્ભે આચાર્યો અને શાળા સામાજિક સંસ્થાઓનો સહકાર લે છે.

9. ભાવિ સંશોધનોની દિશાઓ :

અન્ય જિલ્લાઓ, તાલુકાઓને નમૂના તરીકે કઈ શકાય છે. આ પ્રકારના સંશોધનોમાં આચાર્યો ઉપરાંત શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, ગામના જાગૃત નાગરિકો વગેરે માટે પણ આ પ્રકારના સંશોધનો હાથ ધરી શકાય છે. રાજ્ય કક્ષાનું આ પ્રકારના સંશોધનો કરી શકાય છે. કોઈપણ બે જીલ્લામાં થયેલા આવા ગુણવત્તા સુધારણા કાર્યક્રમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.

10. સંદર્ભસૂચિ :

- એચ.જી.દેસાઈ અને કે.જી.દેસાઈ, સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ છઠ્ઠી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, 1997, પૃ.257
- મુખોપાધ્યાય.એમ (2002) શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ ગુણવત્તા વ્યવસ્થાપન (દોશી, ત્રિવેદી, પારેખ, ધોટ્ટેને દેસાઈ દ્વારા અનુદાનિત) ગાંધીનગર : ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ
- રાજ્યશિક્ષણ ભવન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1987) રાયખડ, અમદાવાદ
- હરિભાઈ દેસાઈ અને દેસાઈ કે.જી. સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ પાંચમી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, 1992, પૃ.126
- Kulbirsingh sidhhu, *methodology of research in education*, sterling publication pvt. Ltd. New delhi, 1984 p.69
- Richard p.runyon and harber andrey, *fundamentals of behavioral statics Auckland*, Mc graw Hill international edition, 1989. P.260
- Jone.w.best james v.kahn, *research in educational*, New Delhi, prentice hall of India (pvt) L.T.D. 1992, p 261

Corporate Social Responsibility

Prof. BHAVIN S SHAH
[M.COM., I.C.W.A.I(COSTING)]
H.O. D OF ACCOUNTANCY
GUJARAT ARTS AND COMMERCE
COLLEGE(EVE), ELLISBRIDGE,
AHMEDABAD

- **Introduction**

The 21st century is characterized by unprecedented challenges and opportunities, arising from globalization, the desire for inclusive development and the imperatives of climate change. Indian business, which is today viewed globally as a responsible component of the ascendancy of India, is poised now to take on a leadership role in the challenges of our times. It is recognized the world over that integrating social, environmental and ethical responsibilities into the governance of businesses ensures their long term success, competitiveness and sustainability. This approach also reaffirms the view that businesses are an integral part of society, and have a critical and active role to play in the sustenance and improvement of healthy ecosystems, in fostering social inclusiveness and equity, and in upholding the essentials of ethical practices and good governance. This also makes business sense as companies with effective CSR, have image of socially responsible companies, achieve sustainable growth in their operations in the long run and their products and services are preferred by the customer. Corporate social responsibility is a form of corporate self-regulation integrated into business model. CSR policy functions as a built-in, self-regulating mechanism whereby a business monitors and ensures its active compliance with the spirit of the law, ethical standards, and international norms. In some models, a firm's implementation of CSR goes beyond compliance and engages in "actions that appear to further some social good, beyond the interests of the firm and that which is required by law." CSR is a process with the aim to embrace responsibility for the company's actions and encourage a positive impact through its activities on the environment, consumers, employees, communities, stakeholders and all other members of the public sphere who may also be considered as stakeholders.

- **Definition of 'Corporate Social Responsibility'**

Corporate initiative to assess and take responsibility for the company's effects on the environment and impact on social welfare. The term generally applies to company efforts that go beyond what may be required by regulators or environmental protection groups.

Corporate social responsibility may also be referred to as "corporate citizenship" and can involve incurring short-term costs that do not provide an immediate financial benefit to the company, but instead promote positive social and environmental change.

In his widely cited book entitled *Misguided Virtue: False Notions of Corporate Social Responsibility* (2001) David Henderson argued forcefully against the way in which CSR broke from traditional corporate value-setting. He questioned the "lofty" and sometimes "unrealistic expectations" in CSR. Some argue that CSR is merely window-dressing, or an attempt to preempt the role of governments as a watchdog over powerful multinational. Political sociologists became interested in CSR in the context of theories of globalization, neo-liberalism, and late capitalism. Adopting a critical approach, sociologists emphasize CSR as a form of capitalist legitimacy and in particular point out that what has begun as a social movement against uninhibited corporate power has been co-opted by and transformed by corporations into a 'business model' and a 'risk management' device, often with questionable results. CSR is titled to aid an organization's mission as well as a guide to what the company stands for and will uphold to

its consumers. Development business ethics is one of the forms of applied ethics that examines ethical principles and moral or ethical problems that can arise in a business environment. ISO 26000 is the recognized international standard for CSR. Public sector organizations (the United Nations for example) adhere to the triple bottom line (TBL). It is widely accepted that CSR adheres to similar principles but with no formal act of legislation.

- **Issues of corporate social responsibility**

Many companies think that corporate social responsibility is a peripheral issue for their business and customer satisfaction more important for them. They imagine that customer satisfaction is now only about price and service, but they fail to point out on important changes that are taking place worldwide that could blow the business out of the water. The change is named as social responsibility which is an opportunity for the business.

Some of the drivers pushing business towards CSR include:

The Shrinking Role of Government

In the past, governments have relied on legislation and regulation to deliver social and environmental objectives in the business sector. Shrinking government resources, coupled with a distrust of regulations, has led to the exploration of voluntary and non-regulatory initiatives instead.

Demands for Greater Disclosure

There is a growing demand for corporate disclosure from stakeholders, including customers, suppliers, employees, communities, investors, and activist organizations.

Increased Customer Interest

There is evidence that the ethical conduct of companies exerts a growing influence on the purchasing decisions of customers. In a recent survey by Environics International, more than one in five consumers reported having either rewarded or punished companies based on their perceived social performance.

Growing Investor Pressure

Investors are changing the way they assess companies' performance, and are making decisions based on criteria that include ethical concerns. The Social Investment Forum reports that in the US in 1999, there was more than \$2 trillion worth of assets invested in portfolios that used screens linked to the environment and social responsibility. A separate survey by Environics International revealed that more than a quarter of share-owning Americans took into account ethical considerations when buying and selling stocks.

Competitive Labour Markets

Employees are increasingly looking beyond paychecks and benefits, and seeking out employers whose philosophies and operating practices match their own principles. In order to hire and retain skilled employees, companies are being forced to improve working conditions.

Supplier Relations

As stakeholders are becoming increasingly interested in business affairs, many companies are taking steps to ensure that their partners conduct themselves in a socially responsible manner. Some are introducing codes of conduct for their suppliers, to ensure that other companies' policies or practices do not tarnish their reputation.

- **Challenges of corporate social responsibility**

The survey elicited responses from participating organizations about various challenges facing CSR initiatives in different parts of the country. Responses obtained from the participating organizations have been collated and broadly categorized by the research team. These challenges are listed below:

Lack of Community Participation in CSR Activities: There is a lack of interest of the local community in participating and contributing to CSR activities of companies. This is largely attributable to the fact that there exists little or no knowledge about CSR within the local communities as no serious efforts have been made to spread awareness about CSR and instil confidence in the local communities about such initiatives. The situation is further aggravated by a lack of communication between the company and the community at the grassroots.

Need to Build Local Capacities: There is a need for capacity building of the local non-governmental organizations as there is serious dearth of trained and efficient organizations that can effectively contribute to the ongoing CSR activities initiated by companies. This seriously compromises scaling up of CSR initiatives and subsequently limits the scope of such activities.

Issues of Transparency: Lack of transparency is one of the key issues brought forth by the survey. There is an expression by the companies that there exists lack of transparency on the part of the local implementing agencies as they do not make adequate efforts to disclose information on their programs, audit issues, impact assessment and utilization of funds. This reported lack of transparency negatively impacts the process of trust building between companies and local communities, which is a key to the success of any CSR initiative at the local level.

Non-availability of Well Organized Non-governmental Organizations: It is also reported that there is non-availability of well organized nongovernmental organizations in remote and rural areas that can assess and identify real needs of the community and work along with companies to ensure successful implementation of CSR activities. This also builds the case for investing in local communities by way of building their capacities to undertake development projects at local levels. **Visibility Factor:** The role of media in highlighting good cases of successful CSR initiatives is welcomed as it spreads good stories and sensitizes the local population about various ongoing CSR initiatives of companies. This apparent influence of gaining visibility and branding exercise often leads many nongovernmental organizations to involve themselves in event-based programs; in the process, they often miss out on meaningful grassroots interventions.

Narrow Perception towards CSR Initiatives: Non-governmental organizations and Government agencies usually possess a narrow outlook towards the CSR initiatives of companies, often defining CSR initiatives more donor-driven than local in approach. As a result, they find it hard to decide whether they should participate in such activities at all in medium and long run.

Non-availability of Clear CSR Guidelines: There are no clear cut statutory guidelines or policy directives to give a definitive direction to CSR initiatives of companies. It is found that the scale of CSR initiatives of companies should depend upon their business size and profile. In other words, the bigger the company, the bigger is its CSR program.

Lack of Consensus on Implementing CSR Issues: There is a lack of consensus amongst local agencies regarding CSR projects. This lack of consensus often results in duplication of activities by corporate houses in areas of their intervention. This results in a competitive spirit between local implementing agencies rather than building collaborative approaches on issues. This factor limits company's abilities to undertake impact assessment of their initiatives from time to time.

- **Advantages of corporate social responsibility**

The scale and nature of the benefits of CSR for an organization can vary depending on the nature of the enterprise, and are difficult to quantify, though there is a large body of literature exhorting business to adopt measures beyond financial ones. However, businesses may not be looking at short-run financial returns when developing their CSR strategy. Intel employs a 5-year CSR planning cycle.

The definition of CSR used within an organization can vary from the strict "stakeholder impacts" definition used by many CSR advocates and will often include charitable efforts and volunteering. CSR may be based within the human resources, business development or public relations departments of an organisation or may be given a separate unit reporting to the CEO or in some cases directly to the board. Some companies may implement CSR-type values without a clearly defined team or programme.

The business case for CSR within a company will likely rest on one or more of these arguments:

Human resources

A CSR program can be an aid to recruitment and retention particularly within the competitive graduate student market. Potential recruits often ask about a firm's CSR policy during an interview, and having a comprehensive policy can give an advantage. CSR can also help improve the perception of a company among its staff, particularly when staff can become involved through payroll giving, fundraising activities or community volunteering. CSR has been found to encourage customer orientation among frontline employees.

Risk management

Managing risk is a central part of many corporate strategies. Reputations that take decades to build up can be ruined in hours through incidents such as corruption scandals or environmental accidents. These can also draw unwanted attention from regulators, courts, governments and media. Building a genuine culture of 'doing the right thing' within a corporation can offset these risks.

Brand differentiation

In crowded marketplaces, companies strive for a unique selling proposition that can separate them from the competition in the minds of consumers. CSR can play a role in building customer loyalty based on distinctive ethical values. Several major brands, such as The Co-operative Group, The Body Shop and American Apparel are built on ethical values. Business service organizations can benefit too from building a reputation for integrity and best practice.

Engagement plan

An engagement plan will assist in reaching a desired audience. A corporate social responsibility team, or individual is needed to effectively plan the goals and objectives of the organization. Determining a budget should be of high priority. The function of corporate social responsibility planning:

1. To add discussion and analysis of a new set of risks into corporate decision-making.
2. To represent issues within the corporation that watchdogs, NGOs and advocates represent within society.
3. To assess the future. An organizations long term and short term future needs to be thought of.
4. To help prioritize consideration of socially and environmentally friendly projects that might otherwise lack a corporate advocate.
5. To keep corporations aware of potential major societal impacts even when a negative impact may not be immediate, and thus lessen liability.
6. To positively influence decision making where societal impacts are maximized, whilst ensuring efforts are within a given budget.

Developing an engagement plan

Commit to coming up with and improving on your companies goals. CSR commitments communicate the nature and direction of the firm's social and environmental activities and, will help others understand how the organization is likely to behave in a particular situation

1. Do a scan of CSR commitments
2. Hold discussions with major stakeholders
3. Create a working group to develop the commitments
4. Prepare a preliminary draft
5. Consult with affected stakeholders
6. Revise and publish the commitments

7. Consider what is feasible within the budget
8. To ensure employee buy-in, include employees in the process of developing the vision and values. To spark the process, create a CSR working group or hold a contest for the best suggestions, encouraging employees and their representatives to put some thought into their submissions.
9. Host a visioning session and ask participants to think about what the firm could look like in the future as a CSR leader.
10. Review the CSR priorities to determine which codes of ethics or conduct fit best with the firm's goals.

Consultants are recommended when planning for CSR activities involving small, medium and large sized corporations. All levels of management should be on board, and the support of high ranking corporate officials should be given.

License to operate

Corporations are keen to avoid interference in their business through taxation or regulations. By taking substantive voluntary steps, they can persuade governments and the wider public that they are taking issues such as health and safety, diversity, or the environment seriously as good corporate citizens with respect to labour standards and impacts on the environment.

- **Conclusion :**

Businesses are constantly relying on suppliers to reduce overall costs, while improving the quality of their goods or services. Many North American companies have downgraded the volume of suppliers they do business with, and award contracts to a select few, in order to lower operating costs. By establishing a strong supply chain, companies are able to push for continuous quality improvements, and price reductions. The long-term benefits of the listed above create a better value for stakeholders. In some models, a firm's implementation of CSR goes beyond compliance and engages in "actions that appear to further some social good, beyond the interests of the firm and that which is required by law." CSR is a process with the aim to embrace responsibility for the company's actions and encourage a positive impact through its activities on the environment, consumers, employees, communities, stakeholders and all other members of the public sphere who may also be considered as stakeholders.

Reference:

1. <http://facultylive.iimcal.ac.in/sites/facultylive.iimcal.ac.in/files/WPS%20729.pdf>
2. <http://www.investopedia.com/terms/c/corp-social-responsibility.asp>
3. <http://164.100.47.134/intranet/CorporateSocialResponsibility.pdf>
4. <http://www.trikal.org/ictbm11/pdf/csr/d1142-done.pdf>

The Role of NGOs in Rural Economic Development of INDIA

Author: Hemlata Bilawal, Research scholar, sociology
Add-61, brijdham colony, Ujjain M.P.

Introduction:

The term NGO for the purpose of this document includes “not for profit organization registered as a Trust or a Society”. A non-governmental organization (NGO) is a legally constituted and registered organization created by natural or legal persons that operates independently from any form of government. Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic wellbeing of people living in relatively isolated and sparsely populated areas of a Nation. Rural development has traditionally centered on the exploitation of land-intensive natural resources such as agriculture and forestry. However, at present, changes in global production networks and increased urbanization have changed the character of rural areas. The term originated from the United Nations and is normally used to refer to organizations that are not a part of the government and are not conventional for profit making business. NGOs by definition, it is an organization that is not directly related to government. The World Health Organization first made the term NGO popular back in 1945. There are more than 50,000 international NGOs.

Rural Development

The term rural development connotes overall development of rural areas to improve the quality of life of rural people. In this sense, it is a comprehensive and multidimensional concept, and encompasses the development of agriculture and allied activities, village and cottage industries and crafts, socio-economic infrastructure, community services and facilities and, above all, human resources in rural areas. It is an integrated process, which includes social, economical, political and spiritual development of the poorer sections of the society. According to Robert Chambers, (an academic and development practitioner) rural development is a strategy to enable a specific group of people, poor rural women and men, to gain for themselves, and their children more of what they want and need. It involves helping the poorest among those who seek a Broad principles for NGO involvement; National Rural Health Mission (NRHM, the Ninth Five Year Plan (1997-2002) livelihood in the rural areas to demand and control more of the benefits of rural development. The group includes small scale farmers, tenants and the landless. Rural development is a process that aims at improving the quality and the standard of living of people living in the rural areas. A number of Non-Governmental organizations have been playing a vital role in rural community development, besides government interventions. Realizing that the government alone was not able to meet the challenges of the massive enormous tasks in the process of rural development, the non-profit, voluntary and non-governmental organizations had to be involved in different phases and activities at the global, regional and local levels. The NGO sector effectively works towards uplifting the socio-economic status of the poor. Legislative provisions for rural development and Socio Economic goals under the Constitution of India

Socio Economic goals under the Constitution of India In the Indian context rural development assumes greater significance as 72.22 per cent (according to the 2001 census) of its population still live in rural areas. Most of the people living in rural areas draw their livelihood from agriculture and allied sectors (60.41% of total work force), and poverty mostly persists here (27.1 % in 1999-2000). At the time of independence around 83 per cent of the Indian populations were living in rural areas. Every constitution has a cultural philosophy of its own, the purpose and reason for incorporating the provisions of it especially Directive Principles of State Policy is to be found in the socio-economic conditions of the people at the time when the Constitution was framed. The very first objective of the Indian constitution is Legislative provisions for socio economic development The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), 2005 aims to guarantee the right to work and ensure livelihood security in rural areas by providing at least 100 days of guaranteed wage employment in a financial year to every household whose adult members volunteer to do unskilled manual work. To achieve the above mentioned socio economic goals Five-Year Plans (FYPs) are centralized and integrated national economic programs. The economy of India is based in part on planning through its five-year plans, which are developed, executed and monitored by the Planning Commission of India. Five-Year Plans (FYPs) are centralized and integrated national economic programs. The economy of India is based in part on planning through its five-year plans, which are developed, executed and monitored by the Planning Commission of India. The eleventh plan completed its term in March 2012 and the twelfth plan is currently underway. These NGOs have been constantly working to solve various problems concerning children, women, senior citizens, environment, agriculture etc. in rural development agricultural or resource based businesses. Education, entrepreneurship. During the 7th Five Year Plan, role of the NGOs was accepted as complimentary to the State and they were assigned the role of advocacy of Govt. schemes, to act as a link between the Govt. machinery and the masses and basically to carry forward the agenda of the Govt. A number of model schemes were introduced during the 8th Plan period under which NGOs were entrusted with promotion of the Small Family Norm and Population Control. During the 9th Five-Year Plan, the scope of the NGO movement has been widened considerably and they have emerged as pioneers of reform movement within health & family welfare sector in many States. This coincided with the launching of RCH Programmed. Economic stability is key to stop the migration of labor from place to place and thereby giving a chance to child education. Some successful NGOs in Rural Development, through their hard work, dedication, commitment combined with professional competency and integrity have made their mark in the field of Rural Development during last three decades. Non-governmental organizations (NGOs) and agencies will have a pivotal role in the conduct of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MNREGA). The Central government has directed the State government to select NGOs or Lok Sevaks and a Lok Karmi or volunteer in every panchayat for implementing the Act.

Role and effectiveness of NGOs in rural development work

Major rural development programmers of the NGOs were agricultural programmers, health programmers, human resource development programmers, community development and industrial and trade programmed. Majority of the beneficiaries, non- beneficiaries, workers of

NGOs and workers of other development agencies considered rural development works of the NGOs as effective for rural development¹³. Studies reveal that the NGOs can play a vital role in the development. The role of state in the planning process, political parties, participation, active participation of grassroots organizations, role of donor agencies etc. are important for ensuring people participation and socio-economic development of the people. Poverty eradication, HRD, health care, environmental protection, protection of human rights, empowerment of women, child and weaker sections, ushering in silent revolution etc. However, this study also point out that expecting radical's social change through voluntary effort is also a kind of day-dreaming and add that the socio-economic structure and states positives attitudes towards NGOs also contribute for its growing role in the development process.

Impediments in the way to rural development

In operational context the major issues facing by the NGOs are the lack of qualified individuals who would like to work in the rural areas. Another major problem that NGOs are facing in India is their dependency upon government funds or external donations. With this dependency, NGOs are less flexible in carrying out their task as most of the tasks depend upon funds. Moreover, the structures of NGOs have become bureaucratic in nature leading to a decreased effectiveness in the overall development. Then the traditional thinking of rural people, their poor understanding because of high rate of illiteracy for comprehending new technology and efforts, lack of awareness is people related hurdles that NGOs are facing. Villages also lack infrastructure facilities like water, electricity, educational institutes, communication facilities that leads to their slow development. Apart from these, there are certain problems like economics such as high cost technology, underprivileged rural industries, social and cultural differences, conflicts between different groups, administrative problems like political interference, lack of motivation and interest act as hurdles on the way to rural development in India.

Conclusion:

Rural development aims at finding the ways to improve the rural lives with participation of the rural people themselves so as to meet the required need of the rural area. The outsider may not understand the setting, culture, language and other things prevalent in the local area. As such, general people themselves have to participate in their sustainable rural development. Till our panchayats become capable and accountable to handle large sum and certain technical programmes, there is nothing wrong in involving competent agency, whether the Government department or NGO involved in Rural Development programme, under the supervision and monitoring of ultimate masters, the village community. The distribution of huge funds has to be based on sound economic principles; otherwise, our villages will not see tangible improvements in near future.

विरहवेदना की गायिका महादेवी वर्मा

- Dr. Prakash H patel

M.A Ph.d in hindi

Associate professor, Mahila arts college,
vidhyanagari, himmatnagar

छायावाद हिंदी साहित्य के आधुनिककाल की एक महत्वपूर्ण काव्यधारा रही है इसी धारा को जयशंकर प्रसाद, सुमित्रानंदन पंत, सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' ने सजाया-सँवारा है छायावादी काव्यधारा में महादेवी वर्मा का नाम भी पत्थर की लकीर रहा है बहुमुखी प्रतिभा की धनी सन. १९०८ में जन्म लेनेवाली महादेवी वर्मा का नाम छायावादी कवियत्री के रूप में आदर के साथ साथ लिया जाता है नीरजा, निहार, सांध्यगीत, यात्रा आदि उनके द्वारा निर्मित उत्कृष्ट काव्यसंग्रह है अपनी गरिमा को आधुनिक मीरा के रूपमें कायम करनेवाली उनकी कविताओं में वैयक्तिकता, करुणा, मानवतावादी दृष्टिकोण आदि जैसी विशेषताओं का अहसास होता है विरहवेदना की भी बड़ी ही प्रामाणिक अभिव्यक्ति उनकी कविताओं में हुयी है

महादेवी वर्माने गीतों के प्रति अपनी लेखनी चलाई है उनके गीतों में विरहवेदना का मार्मिक चित्रण हुआ है यथा:

“इसमें संदेह नहीं कि महादेवी के गीत भावप्रधान है उनके विविध गीतों में व्यथा, पीड़ा, आशा, अज्ञात प्रिय के प्रति प्रणय निवेदन और साधना की विविध अनुभूतियों के स्वर मुखरित हुए हैं।(१)

जब हम उनकी कविताओं को पढ़ते हैं, तब अहसास होता है की उनका कव्यसंसार वेदना भावसे ओतप्रोत रहा है

सामान्य रूपसे दुःख, पीड़ा, कष्ट आदि जैसे शब्द वेदना के पर्याय माने जाते है महादेवी वर्मा की कविताओं में इन सभी के माध्यम से वेदना की अभिव्यक्ति हुयी है उन्होंने अपनी कविताओं में वेदानाभाव को शाब्दिक रूप देने का प्रयास किया है वैसे तो महादेवी वर्मा को अपने सांसारिक जीवन में औपचारिक रूपसे कोई दुःख, दर्द नहीं था उनके जीवन व अध्ययन से हमें पता चलता है कि उनके घरकी आर्थिक स्थिति बहुत ही मजबूत थी, जहाँ सुख-समृद्धि उसकी दासी थी/ लेकिन फिर भी उनको वेदना एवं पीड़ा की गहरी अनुभूति होती थी

महादेवी की विरहवेदना व्यक्तिगत या निजीपन की नहीं थी, बल्कि वह वेदना विश्व के मंगल की, अलौकिक सत्ता के प्रति की पीड़ा थी/ इसी पीड़ा का उन्होंने अपनी कविताओं में अभिव्यंजित किया है/ उनके द्वारा निर्मित ' में नीर भरी बदली ' कविता इस बात का ज्वलंत उदहारण है जैसे:

में नीर भरी दुःख की बदली,
स्पंदनमें चिर निस्पन्द बसा/ (२)

कहनेवाली महादेवी वर्मा अपनी वेदना को, पीड़ा को समाज के सामने रखती हुई यह शिकायत करती है कि दुःख से रहित यह संसार क्यों है? प्रस्तुत कविता इस बात का अहसास करवाती है कि मानो उसके मन में जन्म-जन्मांतर की असह्य वेदना भरी हुई है यथा:

“नयनों में दीपक- से जलते,
पतकों में नीझरणी मचणी”(३)

महादेवी वर्माने अपनी कविताओं में बार-बार यह अहसास करवाया है कि दुःख, वेदना एवं पीड़ा उनके जीवन का मूलाधार था/ अपने जीवन में सुख को त्याग्नेवाली महादेवी ने दुःख को स्वीकारा था/ उनका मानना था की दुःख एवं पीड़ा ही जीवन को सँवारते है/ कहने में कोई दो राई न होगी कि उनके जीवन का पर्याय ही वेदना थी/ 'जीवन विरह का जलजात' नामक कविता में वेदना कि सहज अभिव्यक्त हुई है प्रस्तुत कविता में कवियत्री ने अपने जीवन कि तुलना कीचड़ में खिलनेवाले कमल के साथ करते हुए बताया है कि कीचड़ में खिलनेवाले कमल की सुगंध अलौकिक होती है जैसे

“वेदना में जन्म करुणा में मिला आवास;
अश्रु चुनता दिवस इनका, अश्रु गिनती रात,
जीवन विरह का जलजात”(४)

वेदनामें पल्लवित होनेवाली कवियत्री का जीवन मानो वेदना का ही घर रहा है।

इस प्रकार महादेवी वर्मा की कविताओंकी मूल भावभूमि वेदना रही है। प्रस्तुत कविता में वह स्पष्ट कहती है कि जिस प्रकार बादलो के निरंतर बरसते रहने पर उसका अस्तित्व एक दिन खत्म हो जाता है, ठीक उसी प्रकार विरह के कारण उनके शरीर का

अस्तित्व भी एकदिन समाप्त हो जायेगा/ वास्तव में महादेवी वर्मा की कविताएँ वेदना का अथासागर रही हैं शायद इसी कारण वह पीड़ा को खोजती रहती हैं यथा:

“तुम को पीड़ा में ढूँढा,
तुम में ढूँढेगी पीड़ा”(५)

कवियत्रीका मानना था कि सुख तो क्षणिक होता है, जबकि वेदना चिर स्थायी होती है। उनकी वेदना व्यष्टि से समष्टि की ओर व्यंजित है। हालांकि उनकी वेदना का एक पहलू उस परमसत्ता के प्रति का आकर्षण भी है। अपनी वेदना के सन्दर्भ में वह स्वयं कहती हैं कि-

“मैंने परविधा से पर्थिवतावाणी वेदांत के अद्वैतकी छायामात्र ग्रहणकी/ लौकिक प्रेम से तीव्रता उधार ली और इन सबको कबीर के सांकेतिक दाम्पत्य भाव सूत्र में बांधकर एक निराले संबंध की सृष्टि कर डाली, जो मनुष्य के हृदय को आलंबन दे सका”

समग्र चर्चा का अंत हमें इंगित करता है कि महादेवी वर्मा समग्र हिंदी साहित्य की एक मूर्धन्य कवियत्री रही हैं। आधुनिक युग की मीरा के रूप में प्रसिद्धि प्राप्त करनेवाली महादेवी वर्मा का काव्यसंसार वेदना एवं दुःखों से ग्रथित है। सचमुच उनका काव्यसंसार विरहवेदना से भरा हुआ ‘करुणासागर’ ही है।

सन्दर्भग्रन्थ सूचि

१. हिंदी साहित्य का इतिहास - डॉ. नगेंद्र. पृष्ठ.५५३
२. छायावाद: प्रतिनिधि रचनाएँ- संपादक- निरा परमार पृष्ठ.१०८
३. वही - पृष्ठ.१०८
४. वही - पृष्ठ.१०९
५. आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास- संपादक- डॉ.ओमप्रकाश गुप्त पृष्ठ.६४

“વિચ્છિન્ન” – સપનના વેરવિખેર થયેલા જીવનની કથા

- રાહોડ આરતી પરાગ

M.A.,B.Ed.,NET

વિચ્છિન્ન – વિચ્છેદ પામેલું, વેરવિખેર થયેલું. જગત અને જગતના સુખોથી વિચ્છેદ પામેલો. એકલો- અટૂલો પડી ગયેલો, જગતથી વિમુખ, બધાં જ સંબંધોમાં નિષ્ફળ નિવળેલા કથાનાયક સપનની આખી જીવનકથા નવલકથાકાર ભરત પરીખે ૧૯૮૮માં ‘વિચ્છિન્ન’ શીર્ષક સાથે લઘુનવલ સ્વરૂપે માત્રને માત્ર ૯૬ પાના અને આઠ પ્રકરણમાં આપણી સમક્ષ મૂકી આપી છે. કેમ વિચ્છેદ પામેલો ? કેમ જગતથી વિમુખ છે સપન ? કઈ રીતે તે બધાં જ સંબંધોમાં નિષ્ફળ નિવડ્યો ? કંઈ બાબતે તેનું જીવન વેરવિખેર થઈ ગયું અને એ પછી એના જીવનનું શું થયું ? એવા અનેક પ્રશ્નો વાચકના મનમાં ઉભા થાય. તો એ બધાં જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપણે આ લઘુનવલમાં જોઈએ.

લઘુનવલની શરૂઆત – “ બાજુમાં પડેલી નિર્જીવ ઘોડીનો અજાણપણે સ્પર્શ થયો. એક સામટા કેટકેટલાંય સંવેદનો ઉદ્ભવીને ઓસરી ગયાં” ત્યાંથી જ લઘુનવલ Face backમાં નિરૂપાય છે. કથાનાયક સપન પોતાનો કપાયેલો પગ જોઈને ભૂતકાળમાં સરી પડે છે. પોતે એક આર્ટ્સ કોલેજનો પ્રોફેસર છે. સેતુ સાથેનું ખુશહાલ લગ્નજીવન અને એ લગ્નજીવનમાં અચાનક આવી પડેલી આંધી યાદ આવતા ભૂતકાળના સંસ્મરણો તાજા થઈ જાય છે. સપનનું આર્ટ્સ કોલેજમાં પ્રોફેસરની નોકરી કરવું, મુંબઈમાં ઘરની શોધમાં પ્રો. હરિપ્રસાદ વ્યાસના ઘરે જઈ પહોંચવું, તેમની પુત્રી મેઘાને મળવું, તેમના ત્યાં રોકાવું, મેઘાને ભણાવવું, એવામાં અચાનક મેઘાનું સપન પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધવું, જેની જાણ થતાં સપનનું દૂર જવું. તેવામાં અચાનક પત્ની સેતુના સ્વભાવમાં આવેલું પરિવર્તન. આ પરિવર્તન મેઘા સપન તરફ આકર્ષાય છે એની જાણ થતાં આવ્યું છે કે પછી એનું બીજું જ કોઈ કારણ છે ? બસ અહીંથી સપનના જીવનની બરબાદી શરૂ થાય છે.

થોડા દિવસો બાદ મેઘાનું મેડિકલના છેલ્લા વર્ષમાં ભણતાં પાર્થિવના બાળકની મા બનવું, ઘર છોડી જવાનો નિર્ણય, મેઘાના પિતાનું ગુસ્સે થવું અને એ વાતની જાણ સપનને થવી. સપન પિતા-પુત્રીને ફરીથી મળાવે છે. મેઘાનું જીવન બચાવવામાં તો સપન સફળ બની જાય છે. પણ ત્યાં જ હજારો પ્રશ્નો લઈને ઘેર ઉભેલી સેતુ તેને ડિવોર્સના કાગળ મોકલે છે. સેતુના પિતા સપનની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ છે. તેમને સપન પર પૂરો વિશ્વાસ છે. તેમ છતાં સપન રજીગ્નેશન લેટર આપે છે. કોર્ટમાં કેસ ચાલે છે. જેમાં સપન પર સેતુ ખોટા આક્ષેપો મૂકે છે, પણ હરિપ્રસાદ વ્યાસ, મેઘા, મિસિસ ચોપરા વગેરેની સફાઈથી સપન બધા આરોપોથી મુક્ત ઠરે છે. સેતુના પિતા હર્ષદરાય સપનને માફી માંગે છે. સપન જવાબમાં- “ સવારનો ભૂલ્યો સાંજે ઘેર આવે તેને આપણે ભૂલ્યો નથી કહેતા. આજેપણ હું તેને એટલા જ પ્રેમથી આવકારીશ.”

સપનના ઘેર પહોંચતા જ તેને સેતુના આત્મહત્યાના સમાચાર પોલીસ દ્વારા મળે છે. આ ખબર સપનના જીવનને હલાવી મૂકે છે. એ સાથે સપનના જીવનનો એક અધ્યાય પૂરો થાય છે અને રહી જાય છે માત્રને માત્ર એકલતા. બીજી બાજુ સેતુના મૃત્યુ માટે પોતાની જાતને કારણરૂપ માનતી મેઘા સપન માટે એક પત્ર અને ડાયરી લખીને ક્યાંક ચાલી જાય છે. જેમાં સેતુના અન્ય અજાણી વ્યક્તિ સાથેના સંબંધની જાણકારી સપનને આપતી જાય છે.

એકબાજુ સેતુના મૃત્યુનો આઘાત, બીજી બાજુ મેઘાના ગુમ થવાની વાત, તો ત્રીજીબાજુ મેઘાએ લખેલો પત્ર અને ડાયરી સપનની આંખો સમક્ષ તાંડવ કરે છે. એવામાં અચાનક એક દિવસ ટ્રેન પર ચઢતાં સપન મેઘાને જુએ છે. તેને રોકવા જતાં તે ટ્રેન પરથી પડી જાય છે અને પોતાનો એક પગ ગુમાવી બેસે છે. પોતે એક પગે સેતુ વિના જીવવાનું નક્કી તો કરે છે, પણ કોલેજની નોકરી સ્વીકારી પોતાની લાચારી કે સહાનુભૂતિને પાત્ર બનવા નથી માંગતો. તેથી તે પણ છોડી દે છે.

ઘીરે ઘીરે તેણે પોતાની જાતને સંકોચવા માંડી. બીજાને ખોટું લાગે એટલી હદે એકાંકી બનતો ગયો. જગત અને જગતના સુખોથી વિચ્છેદ પામતો સપન સેતુના સ્મરણોને સહારે બાકીની જીંદગી પણ જીવતો ગયો. તેવામાં એક દિવસ ડા. અક્ષત મહેતાનો પ્રવેશ થયો. જેમના દ્વારા સપનને જાણવા મળે છે કે સેતુ તેને સંતાન સુખ આપવા માંગતી હતી, પણ તે અસમર્થ હતી. તેથી સપન બીજા જોડે લગ્ન કરી સંતાન સુખ મેળવે તે માટે તેને છોડવા માંગતી હતી. પણ એમાંય તે સફળ ન નીવડી. અંતે ડા. અક્ષતને મળવા આવી અને કહેતી ગઈ “ મેં તને (સપનને) હંમેશા યાદયો છે... મારા જીવથીયે અધિક યાદયો છે એને કહેજો કે મને ભૂલી જાય અને બીજા લગ્ન કરી સુખી થાય” અને સાથે સાથે એમ પણ કહેતી ગઈ કે પોતે એનાથી બહુ દુર જાય છે. સપન આ બધું સાંભળી દુઃખી થયો પણ તેને એ વાતની ખુશી હતી કે જે વ્યક્તિને એણે પ્રેમ કર્યો હતો એ વ્યક્તિપણ એને દિલથી યાદતી હતી. અક્ષત સપનના વિખેરાયેલા જીવન માટે પોતાની જાતને જવાબદાર માને છે. પણ સપન તેને માફ કરતા કહે છે “ અક્ષત, મારા ભાઈ, તમે જે કામ કર્યું છે એનો બદલો તો આ જન્મમાં ક્યારેય નહીં ચૂકવાય. તમે જો ન આવ્યા હોત તો કોણ જાણે મેં સેતુને કેવી મૂલવી હોત ?” ડા. અક્ષતના બયાને સપનના એકાંકી અને ધ્યેયહીન – દુઃખમય જીવનને ફરી ચેતનવંતું બનાવ્યું. ફરી જીવનનો એક અધ્યાય સેતુના સ્મરણોને સહારે શરૂ થાય છે અને તે રાઈટિંગ ટેબલ પર બેસી પોતાના જીવનની નોંધ લખવાની શરૂ કરે છે. ટેબલ પરના કાગળો પર હૃદયમાં ભંડારાયેલા સત્યને બહાર લાવવા જાણે નવલકથા લખવી છે, જીવનને જાણે હવે શબ્દદેહ આપીને જ વિરમવું છે. જેનો નાયક તો પોતે જ હશે પણ નાયિકા મેઘા ? ના, એ તો સેતુ જ હશે.... ટેબલ પર પડેલી પેન હાથમાં લઈ આનંદથી એકાએક જાણે કે નવલકથાનો નવો મુદ્દો હાથમાં ગયો હોય તેમ તેણે નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરી....

આમ, જ્યાં સપનના જીવનનો એક અધ્યાય સેતુના મૃત્યુથી પૂરો થાય છે. ત્યાં જ બીજો અધ્યાય તેના સાચા પ્રેમ અને ડા. અક્ષત મહેતાના બયાને પાછો શરૂ થાય છે. જોવા જઈએ તો આ લઘુનવલના બધાં પાત્રો જેમ કે સેતુ, મેઘા, પાર્થિવ, મિસિસ ચોપરા, હરિપ્રસાદ વ્યાસ, અક્ષત બધા જ સપનની આસપાસ રમ્યા કરે છે. પોતાનો રોલ ભજવે છે, ને ચાલ્યા જાય છે અને અંતે આપતા જાય છે સપનને માત્રને માત્ર આઘાત. એ સ્મૃતિ બની સપનના ચિત્તમાં સ્થાપિત થઈ જાય છે. જેથી સપન બધાંને ખરાબ લાગે એટલી હદે તેમને પોતાનાથી દૂર કરે છે એકલો – અટૂલો થઈ જાય છે. શું એ જાતે એકલો થવાનું વિચારે છે ? ના, એ તો એના જીવનમાં એક પછી એક આવેલ દુઃખો – ઘટનાઓને ભૂલી જવા માટે એકલો પડી જાય છે. એ પણ પોતાની પરવાનગીથી. કથાનાયક બધાં જ સંબંધો થી વિચ્છિન્ન થાય છે. તો બીજી બાજુ ડા. અક્ષતનું બયાન તેના મનના બંધ દ્વાર ખોલી જાણે અગમ્ય આકાશમાં વિચરવામાં મજબૂર કરી દે છે અને એ પણ કથાના અંતે રહી જાય છે માત્રને માત્ર નાયક સપનની એકલતા અને સેતુની યાદો. કથાનાયક પોતાના વિચ્છેદાયેલા જીવનને ફરી સવારવાની શરૂઆતમાં હોય તેવું જણાઈ આવે છે.

Rural Economic Development in India by NGOs

Dr. Jaydevsinh B. Rayjada,
Lecturer in Sociology,
Shamaldas Arts college, Bhavnagar

Many Factors are working behind Rural Development. In all factors are most important is NGO. The term NGO for the purpose of this document includes “not for profit organization registered as a Trust or a Society”. A non-governmental organization (NGO) is a legally constituted and registered organization created by natural or legal persons that operates independently from any form of government. Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic wellbeing of people living in relatively isolated and sparsely populated areas of a Nation. Rural development has traditionally centered on the exploitation of land-intensive natural resources such as agriculture and forestry. However, at present, changes in global production networks and increased urbanization have changed the character of rural areas. The term originated from the United Nations and is normally used to refer to organizations that are not a part of the government and are not conventional for profit making business.

The term rural development connotes overall development of rural areas to improve the quality of life of rural people. In this sense, it is a comprehensive and multidimensional concept, and encompasses the development of agriculture and allied activities, village and cottage industries and crafts, socio-economic infrastructure, community services and facilities and, above all, human resources in rural areas. It is an integrated process, which includes social, economical, political and spiritual development of the poorer sections of the society. According to Robert chambers, (an academic and development practitioner) rural development is a strategy to enable a specific group of people, poor rural women and men, to gain for themselves, and their children more of what they want and need. It involves helping the poorest among those who seek a Broad principles for NGO involvement; National Rural Health Mission (NRHM, the Ninth Five Year Plan (1997-2002) livelihood in the rural areas to demand and control more of the benefits of rural development. The group includes small scale farmers, tenants and the landless. Rural development is a process that aims at improving the quality and the standard of living of people living in the rural areas. A number of Non-Governmental organizations have been playing a vital role in rural community development, besides government interventions. Realizing that the government alone was not able to meet the challenges of the massive enormous tasks in the process of rural development, the non-profit, voluntary and non-governmental organizations had to be involved in different phases and activities at the global, regional and local levels. The NGO sector effectively works towards uplifting the socio-economic status of the poor. Legislative provisions for rural development and Socio Economic goals under the Constitution of India

Socio Economic goals under the Constitution of India In the Indian context rural development assumes greater significance as 72.22 per cent (according to the 2001 census) of its population still live in rural areas. Most of the people living in rural areas draw their livelihood from agriculture and allied sectors (60.41% of total work force), and poverty mostly persists here (27.1 % in 1999-2000). At the time of independence around 83 per cent of the Indian populations were living in rural areas. Every constitution has a cultural philosophy of its own, the purpose and reason for incorporating the provisions of it especially Directive Principles of State Policy is to be found in the socio-economic conditions of the people at the time when the Constitution was framed. The very first objective of the Indian constitution is Legislative provisions for socio economic development The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), 2005 aims to guarantee the right to work and ensure livelihood security in rural areas by providing at least 100 days of guaranteed wage employment in a financial year to every household whose adult members volunteer to do unskilled manual work. To achieve the above mentioned socio economic goals Five-Year Plans (FYPs) are centralized and integrated national economic programs. The economy of India is based in part on planning through its five-year plans, which are developed, executed and monitored by the Planning Commission of India. Five-Year Plans (FYPs) are centralized and integrated national economic programs. The economy of India is based in part on planning through its five-year plans, which are developed, executed and monitored by the Planning Commission of India. The eleventh plan completed its term in March 2012 and the twelfth plan is currently underway. These NGOs have been constantly working to solve various problems concerning children, women, senior citizens, environment, agriculture etc. in rural development agricultural or resource based businesses. Education, entrepreneurship. During the 7th Five Year Plan, role of the NGOs was accepted as complimentary to the State and they were assigned the role of advocacy of Govt. schemes, to act as a link between the Govt. machinery and the masses and basically to carry forward the agenda of the Govt. A number of model schemes were introduced during the 8th Plan period under which NGOs were entrusted with promotion of the Small Family Norm and Population Control. During the 9th Five-Year Plan, the scope of the NGO movement has been widened considerably and they have emerged as pioneers of reform movement within health & family welfare sector in many States. This coincided with the launching of RCH Programmed. Economic stability is key to stop the migration of labor from place to place and thereby giving a chance to child education. Some successful NGOs in Rural Development, through their hard work, dedication, commitment combined with professional competency and integrity have made their mark in the field of Rural Development during last three decades. Non-governmental organizations (NGOs) and agencies will have a pivotal role in the conduct of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MNREGA). The Central government has directed the State government to select NGOs or Lok Sevaks and a Lok Karmi or volunteer in every panchayat for implementing the Act.

Role and effectiveness of NGOs in rural development work

Major rural development programmers of the NGOs were agricultural programmers, health programmers, human resource development programmers, community development and industrial and trade programmed. Majority of the

beneficiaries, non-beneficiaries, workers of NGOs and workers of other development agencies considered rural development works of the NGOs as effective for rural development¹³. Studies reveal that the NGOs can play a vital role in the development. The role of state in the planning process, political parties, participation, active participation of grassroots organizations, role of donor agencies etc. are important for ensuring people participation and socio-economic development of the people. Poverty eradication, HRD, health care, environmental protection, protection of human rights, empowerment of women, child and weaker sections, ushering in silent revolution etc. However, this study also point out that expecting radical's social change through voluntary effort is also a kind of day-dreaming and add that the socio-economic structure and states positives attitudes towards NGOs also contribute for its growing role in the development process.

Rural development aims at finding the ways to improve the rural lives with participation of the rural people themselves so as to meet the required need of the rural area. The outsider may not understand the setting, culture, language and other things prevalent in the local area. As such, general people themselves have to participate in their sustainable rural development. Till our panchayats become capable and accountable to handle large sum and certain technical programmes, there is nothing wrong in involving competent agency, whether the Government department or NGO involved in Rural Development programme, under the supervision and monitoring of ultimate masters, the village community. The distribution of huge funds has to be based on sound economic principles; otherwise, our villages will not see tangible improvements in near future.

In operational context the major issues facing by the NGOs are the lack of qualified individuals who would like to work in the rural areas. Another major problem that NGOs are facing in India is their dependency upon government funds or external donations. With this dependency, NGOs are less flexible in carrying out their task as most of the tasks depend upon funds. Moreover, the structures of NGOs have become bureaucratic in nature leading to a decreased effectiveness in the overall development. Then the traditional thinking of rural people, their poor understanding because of high rate of illiteracy for comprehending new technology and efforts, lack of awareness is people related hurdles that NGOs are facing. Villages also lack infrastructure facilities like water, electricity, educational institutes, communication facilities that leads to their slow development. Apart from these, there are certain problems like economics such as high cost technology, underprivileged rural industries, social and cultural differences, conflicts between different groups, administrative problems like political interference, lack of motivation and interest act as hurdles on the way to rural development in India.

આજની પાયાની જરૂરિયાત : જળ વ્યવસ્થાપન

- મહેશકુમાર વી. ગામીત

મનુષ્યની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં હવા, પાણી અને ખોરાકનો સમાવેશ થાય છે. પાણી વિનાનું જીવન કલ્પી જ ન શકાય. પાણી એ નૈસર્ગિક સંપત્તિ છે, જે આપણને વરસાદ અને ભૂગર્ભ જળ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં વરસાદ એ પાણીનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. આ ઉપરાંત નદી, તળાવ, સરોવર, કૂવા, સમુદ્ર વગેરે તેના આશ્રયસ્થાનો છે. આજે વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોનું કૃષિક્ષેત્ર વરસાદ પર આધારિત છે. જેમાં ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં સિંચાઈ શક્તિનું કદ ૧૯૫૦-૫૧માં ૨૨૬ લાખ હેક્ટર હતું, તે આજે ક્રમશઃ વધીને ૧૦૨૮ લાખ હેક્ટર ઉપર પહોંચ્યું છે. ૧૦૨૮ લાખ હેક્ટર ક્ષમતા પૈકી ૪૨૪ લાખ હેક્ટર ક્ષમતા મોટા તથા મધ્યમ કદના સિંચાઈ પ્રોજેક્ટો દ્વારા ઉભી થઈ છે, તો ૬૦૪ લાખ હેક્ટર જમીનમાં માત્ર લઘુસિંચાઈ યોજનાઓ દ્વારા પાણી પહોંચ્યું છે. છતાં ભારત પાસે ઉપલબ્ધ કુલ સિંચાઈ શક્તિમાંથી માત્ર ૩૫.૫ % ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવામાં સફળતા મળી છે. અલબત્ત, સિંચાઈ શક્તિના અધુરા ઉપયોગ પાછળ જળ સંગ્રહ, જળાશયથી ખેતર સુધી પાણી પહોંચાડતા માળખાની ગેરવ્યવસ્થા, પિયતની પધ્ધતિ જેવા ઢગલાબંધ કારણો જવાબદાર છે. આમ વર્તમાન સમયમાં જળ સંસાધનની ઉપલબ્ધતા કરતાં વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન વોટર મેનેજમેન્ટ એટલે કે જળસ્રોતોના સંચાલનનો છે. જે પાણીના સંગ્રહ, જાળવણી અને વહેંચણી સાથે સંકળાયેલો છે.

જળસ્રોતોનું સંચાલન

પૃથ્વીની સપાટી અને સપાટી નીચે એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલા જળસ્રોતોનું સંચાલન એ અને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં થઈ શકે છે. (૧) પુરવઠા સંચાલન અને (૨) માંગ સંચાલન

(૧) પુરવઠાનું સંચાલન

(અ) નદીઓ પર બંધ બાંધી વહી જતાં પાણીનો સંગ્રહ કરવો

આપણા દેશમાં કાયમી, હંગામી અને અલ્પજીવી એમ ત્રણ પ્રકારની નદીઓ છે. કાયમી નદીઓ દરેક ઋતુમાં વહેતી નદીઓ છે. જ્યારે હંગામી અને અલ્પજીવી નદીઓ ચોમાસાની ઋતુમાં આકાર લેતી હોય છે. આ નદીઓમાંનું પાણી વહી જઈ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે. પછી તે આસપાસ ઉપયોગમાં આવતું નથી. વધુ વરસાદ વલખા મારે છે. તે આપણા જળસંચાલનનો અભાવ સૂચવે છે. આ સંજોગોમાં આધુનિક ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા નદીઓ પર બંધ બાંધી વહી જતા પાણીનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. જેથી અછતવાળા વિસ્તારોમાં નહેરો કે પાઈપલાઈન દ્વારા પાણી પહોંચાડી શકાય. જેના થકી અછતવાળા વિસ્તારો ઘરવપરાશ, ખેતી તેમજ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ માટે પૂરતો પાણીનો પુરવઠો મળતા આર્થિક વિકાસ સાધી શકે.

(બ) નદીઓનું જોડાણ :

ભારત સરકારે દેશની નદીઓને એકબીજા સાથે જોડવાનો નિર્ણય કર્યો છે. જેનાથી પાણીની છત ધરાવતી નદીઓના જળ પ્રવાહને પાણીની અછત ધરાવતી નદીઓમાં લઈ જવાય. આ રીતે અછતવાળા વિસ્તારોમાં જરૂરી પાણીનો પુરવઠો મળતા નવા વિકાસના પ્રાંગણ થઈ શકે. આમ પાણીની અછતવાળા લીલા વિસ્તારોમાંથી અછતવાળા સૂકા વિસ્તારોમાં પાણી પહોંચાડી ચૈકોમાં, તળાવોમાં ઠાલવવામાં આવે છે. જેથી ભૂગર્ભજળની સપાટી ઊંચી આવે છે અને તળાવોની આજુબાજુના કૂવાઓ પૂરતા પાણીના પુરવઠાવાળા બને છે.

(ક) ચેકડેમ :

ચેકડેમ એ ડેમની નાની પ્રતિકૃતિ છે. હંગામી અલ્પજીવી નદીઓ ચોમાસા દરમિયાન અલ્પ પાણીનો જથ્થો લઈ વહેતી હોય છે. આવી નદીઓ પર ચેકડેમ બાંધી પાણીનો સંગ્રહ કરી શકાય છે. ઓછા જળજથ્થાવાળી નદીઓ પર ચેકડેમ જ પાણીના સંગ્રહનો ઉત્તમ નમૂનો છે. જેમાં ચોમાસા પાણીના સંગ્રહનો ઉત્તમ નમૂનો છે. જેમાં ચોમાસા પછી પણ પાણીનો મોટો જથ્થો મળી રહે છે. પરિણામે અછત ધરાવતા કે સૂકા પ્રદેશોને ખેતી અને પીવા માટે પાણીનો પૂરતો પુરવઠો ભૂગર્ભજળ સપાટી ૫૦ ફૂટથી ૧૦૦ ફૂટ ઊંચી હોવાનાં ઉદાહરણો જોવા મળ્યા છે. જે ભૂગર્ભજળ પુરવઠામાં વધારો કરતા બન્યા છે.

(ડ) ગામ તળાવ :

આપણા દેશમાં લગભગ બધા જ ગામ વિસ્તારોમાં નાના-મોટા અનેક તળાવો જોવા મળે છે. વરસાદ એ તળાવોના પાણીનો સ્ત્રોત છે. આ ઉપરાંત નદીઓના જોડાણ દ્વારા પણ તળાવોમાં પાણી ઠાલવવામાં આવે છે. ગામના લોકો માટે પાણીનો મુખ્ય સ્ત્રોત એ તળાવો છે. ગામ તળાવોને લીધે જે તે વિસ્તારોમાં આવેલા કૂવાઓમાં પાણીની આવક વધે છે. કૂવાઓમાં વધેલા પાણીનો ઉપયોગ પીવાના પાણી અને ખેતીક્ષેત્રમાં થાય છે. આ ઉપરાંત જે વિસ્તારોમાં બારેમાસ સિંચાઈ સગવડો ઉપલબ્ધ નથી ત્યાં ચોમાસાની ઋતુ પછી પણ પૂરતો પાણીનો પુરવઠો ઉપલબ્ધ બને છે અને વર્ષમાં એકથી વધુ પાક લઈ વિકાસ સાધી શકાય છે.

(ઈ) અંડરગ્રાઉન્ડ ટાંકા :

ઘરઆંગણે કે ફળીયામાં વૈજ્ઞાનિક ઢબે ૧૦ થી ૧૫ ફુટ ઉંડાઈ અને પહોળાઈના અંડરગ્રાઉન્ડ ટાંકા બનાવી શકાય. શક્ય તેટલા વરસાદના પાણીનો અંડરગ્રાઉન્ડ ટાંકામાં સંચય કરવાનો છે. આ રીતે સંગ્રહેલું પાણી પીવા માટે લાંબા સમય સુધી ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. જે પાણીપુરવઠાનો સંગ્રહિત નમૂનો છે, જેની સંગ્રહક્ષમતા ૧૦ માસથી ૧૨ માસ પાણી ચાલી રહે તેટલી હોવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત ભૂગર્ભ આડબંધ કે ગુપ્તબંધ, ખેતતલાવડી, કૂવા, ટ્યૂબવેલ વગેરે દ્વારા પણ જળનો સંગ્રહ મરી શકાય છે. જળસંગ્રહનો ખીજો એક ઉપાય જંગલો, વૃક્ષો અને ઘાસની જાળી કરવી એ પણ છે. જે જમીનનું ધોવાણ અટકાવી ભેજના પ્રમાણમાં વધારો કરે છે. તેમજ ભૂગર્ભજળ સપાટી જાળવી રાખવામાં મદદરૂપ બને છે.

૨. માંગ સંચાલન

જળ-સ્ત્રોતોના સંચાલનમાં મુખ્યત્વે પુરવઠા સંચાલનની જ ચર્ચા થાય છે. પરંતુ સંચિત પાણીનો પુરવઠો માંગને પહોંચી વળે તેટલો છે કે નહીં તે અર્થે પણ પુરવઠા સંચાલન જેટલું જ મહત્વ માંગ સંચાલનનું છે. The world commission on water એ દર્શાવેલ એક અંદાજ પ્રમાણે આવતા ૩૦ વર્ષોમાં પીવાના પાણીની માંગમાં ૫૦ % જેટલો વધારો થશે. આમ વધતી જતી માંગને પહોંચી વળવું તે માટે માંગ સંચાલન પણ આગવું મહત્વ ધરાવે છે. તે માટેના યોગ્ય સૂચનો અને સાચી દિશાઓ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી છે.

(અ) સિંચાઈની આધુનિક પદ્ધતિઓ :

વિશ્વમાં વપરાશપાત્ર પાણીની સૌથી વધુ માંગ ખેતીક્ષેત્રે થાય છે, જે વપરાશપાત્ર પાણીના ૬૯ % છે અને તેમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. એશિયામાં ૮૫ %, આફ્રિકામાં ૮૮ % પાણીની માંગ ખેતીક્ષેત્રે થાય છે. ગામ વિસ્તારોમાં પરંપરાગત ચાલી આવતી ધોરિયા પિયત પદ્ધતિ દ્વારા સિંચાઈ થાય છે, પરંતુ આ પદ્ધતિ દ્વારા ૫૦ % થી પણ વધુ પાણીનો બગાડ થાય છે. જેના વિકલ્પે ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ, કૂવારા પદ્ધતિ, માટલા પિયત પદ્ધતિ વગેરે આધુનિક પદ્ધતિઓ અપનાવી પાણીની માંગ ઘટાડી શકાય છે અને સવાથી દોઢગણું વધુ ઉત્પાદન લઈ શકાય છે.

(બ) પાણીનો ફેરઉપયોગ :

એક અંદાજ પ્રમાણે શહેરી વિસ્તારોમાં ઘરવપરાશમાં વપરાતા પાણી પૈકી ૮૦ % પાણી જુદા જુદા વપરાશ પછી ગંદા પાણી તરીકે વહેવડાવી દેવાય છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ગંદા પાણીનો નિકાલ નદી-નાળામાં ઠાલવવા કે ભૂગર્ભમાં ઉતારી દેવામાં આવે છે. જેથી પૃથ્વી સપાટી અને સપાટી નીચે સંચિત શુદ્ધ પાણીનો પુરવઠો પણ બગડે છે. જો આ પાણીનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે શુદ્ધ કરીને ફરી વાપરવામાં આવે તો ઘરવપરાશનું ૫૦ % અને ઔદ્યોગિક વપરાશનું ૨૫ % પાણીનો ફરી ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેટલા અંશે પાણીની માંગ ઘટાડી શકાય.

(ક) વીજળી વપરાશ પર નિયંત્રણ :

સિંચાઈ માટે વીજળીનો ઉપયોગ કરી ટ્યૂબવેલ કે કૂવા દ્વારા ભૂગર્ભજળસ્ત્રોતનો મોટાપાયે ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપયોગ ઘટાડવા અને માંગને નિયંત્રિત કરવા દિવસના અમુક કલાકો જ વીજળીનો પુરવઠો પૂરો પાડવાનું પગલું અસરકારક બને છે. પાણી દ્વારા જેટલી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેના કરતા વધુ વીજળી શહેરી વિસ્તારોમાં પાણીને ઉપલા માળે ચડાવવામાં વપરાય છે. આવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ જનજાગૃતિ જેવા કાર્યક્રમો દ્વારા લાવી વીજળી, પાણીની માંગને નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

(ડ) વપરાશ આધારિત પાણીની કિંમત લેવી :

પાણી એ આર્થિક વસ્તુ છે. જેથી કરીને તેના પર દર વર્ષે વેરો લેવામાં આવે છે. આ રીતે લેવામાં આવતો વેરો પાણીની કરકસરમાં પરીણમતો નથી. લોકોની માનસિકતા એવી છે કે આપણે વેરો ભરીએ છીએ એટલે પાણીનો ઈચ્છીએ એટલો ઉપયોગ કરી શકાય. આ સંદર્ભમાં વીજળીનો વપરાશ ઘટાડવા મીટર પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે, તેવી રીતે પાણીના વપરાશ અનુસાર પાણીની કિંમત વસુલી કરવામાં આવે તો પાણીની વપરાશ ઘટાડી માંગને નિયંત્રિત કરી શકાય.

(ઈ) ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે :

વિશ્વમાં વપરાશયુક્ત પાણીના ૨૩% પાણી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વિકાસ માટે વપરાય છે. જેમાં ભારત ૪%, ચીન ૭%, જાપાન ૩૩%, અમેરિકા ૪૫% અને યુ.કે. ૭૭% પાણીનો વપરાશ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કરે છે. પેટ્રોકેમિકલ, રસાયણ, કાગળ, સિમેન્ટ, દવા વગેરે જેવા ઉદ્યોગોમાં પાણીનો વપરાશ વધુ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એક કીલો કાગળ બનાવવા ૧૦૦ લીટર, એક ટન સિમેન્ટ બનાવવા ૪૫૦૦ લીટર પાણી વપરાય છે. આમ ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયા દરમિયાન કાચા માલને વપરાશયુક્ત બનાવવા તેને ઠંડી, ગરમી કે દબાણ આપવા પાણીની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. જેથી ઉદ્યોગોને જરૂરિયાત મુજબનો પાણી પુરવઠો મળી રહે તો નવા ઉદ્યોગો સ્થાપી શકાય. આ માટે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પાણીની જરૂરિયાત મુજબની માંગ સંતોષવી એ તેના વિકાસ માટેની તાતી જરૂરિયાત છે.

સમાપન :

સમગ્ર વિશ્વમાં ઘરવપરાશ, ખેતીક્ષેત્ર, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર વગેરે વિભિન્ન પાસાઓને અસર કરતો પ્રાણ પ્રશ્ન પાણીનો છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ, ખેતીનું આધુનિકીકરણ અને વસ્તી વધારાને કારણે પાણીની માંગમાં સતત વધારો થાય છે. જેને સંતોષવા માટેનો મુખ્ય સ્ત્રોત વરસાદ છે. વરસાદ દ્વારા મળતું પાણી બને તેટલું જળસત્રો તરફ વાળવું જોઈએ. તેમજ ભુગર્ભ સપાટી ઊંચી આવે તેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. આ રીતે પાણીનો પુરવઠો ઉપલબ્ધ કરાવી માંગ અને પુરવઠાના પરીબળો વચ્ચે યોગ્ય તાલમેલ સાધી સંપોષિત આર્થિક વિકાસના શિખરો પ્રાપ્ત કરી શકાય.

CO-OPERATIVES AND RURAL DEVELOPMENT IN INDIA

- RAJESH M. SOSA,

LECTURER,

BHUTA ARTS AND COMMERCE COLLEGE, SIHOR.

India is made of villages. Rural development is very popular concept in India. Therefore, a *sine qua non* of overall development in India. The term, rural development, is a subset of the broader term —development, which is a subjective and value-loaded concept and hence difficult to define. However we define it, development is a universally cherished goal of individuals, families, communities and nations all over the world. Generally speaking, development can be conceptualized as a non-decreasing set of desirable societal objectives such as increase in real per capita income, improvement in income distribution (equity), political and economic freedom, and equitable access to resources, education, health care, employment opportunities, and justice. Rural development is influenced by a multitude of factors such as natural resources, human resources (labour), capital, technology, public policies, and institutions and organisations. Although the old school of institutionalists led by Thorstein Veblen, John R. Commons, and Karl Marx emphasised the role of institutions in economic development, the neo-classical economists did not assign any place to institutions in their theories. The economic life of a community takes place in a milieu of institutions and organisations; the former embodying the rules of the game and the latter denoting formal or informal structures comprising groups of individuals having common interests. They together largely determine the economic structure of the community and set the rules in which the economic game is played. Organisations affect rural development in many different ways including provision of production inputs and services, reduction of transaction costs, enhancement of bargaining power of rural producers vis-à-vis those to whom they sell their produce and from whom they buy production inputs and services, facilitating investments and savings and bringing the two together, and so on. Vaidyanathan in India. Since then, the government has expended thousands of crores of rupees on agricultural and rural development programmes and is, by all accounts, the biggest agent of rural development. Co-operatives also have played an important role in promoting agricultural and rural development in India, particularly in the field of credit, processing, and marketing. The dairy co-operatives of Gujarat and sugar co-operatives of Maharashtra are good examples of co-operatives that can promote and sustain rural development. Gandhiji saw a great virtue in co-operation as an instrument of rural development. This paper aims at examining the role of co-operatives in rural development in India. It is mainly based on a review of the relevant literature available on the subject.

5.0 IMPACT OF CO-OPERATIVES ON RURAL DEVELOPMENT

There have been no large-scale assessment studies of the impact on rural development of co-operatives across various sectors in India. What we have are small scale sample surveys conducted by scholars and research institutes to assess the impact of selected co-operatives, mostly milk, sugar, and credit cooperatives, on various dimensions of rural development such as income, employment, and access to health care

and education. Now, we will attempt to determine the impact of co-operatives on rural development with special reference to milk and sugar co-operatives.

A number of scholars have recently attempted to study the impact of milk cooperatives on milk production, milk price, income, and employment, and have compared milk co-operatives with private traders/dairies. Impact evaluation has been mostly done using the —with and without|| approach and the impact was found to be positive in almost all the cases studied. For example, Singh and Das (1984), in their study of —Impact of Operation Flood I at the Village Level|| in three selected milksheds in India, namely, Bikaner in Rajasthan, Sabarkantha in Gujarat, and Periyar in Tamil Nadu, observed that the average milk yield per milch animal, the average milk production per household, the average price received by milk producers, the level of employment in dairying, and the average per capita daily intake of calories and protein from milk and milk products were all substantially higher in the co-operative villages than in the control villages. The landless households in the co-operative villages were better off than their counterparts in the control villages in terms of most of these criteria. The vulnerable section of the rural populace, i.e., children below six years, and expectant and nursing mothers in the co-operative villages had, by and large, better nutritional status than their counterparts in the control villages. Furthermore, although, OF was not designed to eradicate the problems of poverty and unemployment, it is true that millions of landless households, and marginal and small farmers who were engaged in milk production and were all poor benefited a lot from increased income and employment opportunities generated by OF. Of the farm families covered under OF, 21 per cent had no land, and another 66 per cent were marginal and small farmers owning less than four ha of land. Over 70 per cent of the participating households had one or two milch animals.

A number of scholars have studied the role of sugar co-operatives in rural development, mostly in Maharashtra. Baviskar (1980:4-5) conducted an intensive study of the Kisan Co-operative Sugar Factory, Kopargaon, Maharashtra, spread over many years. He found that there existed a dynamic and reciprocal relationship between politics and development and that the existing political structures and distribution of power within them affected the course of development and distribution of benefits from development. This in turn generated new opportunities and resources and thereby brought about changes in the very structure and style of politics. In his opinion, sugar cooperatives had become highly politicised with closer links and identification with the Congress party and the government and had resulted in concentration of economic and political power in big sugarcane growers. examines various aspects of sugar co-operatives in Maharashtra including their genesis, evolution, growth, performance, impact, determinants of success. He also presents an in-depth case study of a successful sugar co-operative—the Warna Sugar co-operative. He concludes that sugar co-operatives have completely transformed the life style of sugarcane growers and other sections of rural population. The co-operatives have created job opportunities for thousands of rural people directly in their sugar factories and indirectly in such operations and services as harvesting and transportation of sugarcane, construction and repair of roads, whole-sale and retailing, banking and so on. They have helped establish basic infrastructure in remote rural areas and thereby facilitated their development through improved access to education, extension services, irrigation facilities, improved seeds, fertilisers, and cross-

bred cows. Above all, sugar co-operatives have given birth to and nurtured a new generation of entrepreneurs and politicians who now dominate the economic and political forums in the state. The author identifies several determinants of success of sugar co-operatives including charismatic leadership, use of advanced technology, enlightened and responsive membership, consistently high sugarcane prices to producers, and effective management. However, he also highlights the fact that not all the cooperative sugar factories in Maharashtra were successful. They suffered from political rivalrie, poor management, irrational investment in by-product industries, inadequate finance, and recurrent drought conditions leading to reduced supply of sugarcane. On the basis of his study of 12 sugar co-operatives in Maharashtra, Doshi

observes that apart from bringing about all-round development in their areas, sugar co-operatives facilitate the emergence of a new class of rural entrepreneurs and business leaders. The author covered in his study five major aspects of sugar co-operatives, viz., financial management, working capital, financial structure, fixed assets and extraneous activities. The performance of each co-operative sugar factory was judged by merit-rating and assigning scores. The grand total of the scores was taken as the indicator of the relative performance of the factories. The author found that age of the factory had a positive but weak influence on the financial management and that the attitudes, policies, practices and integrity of the top management also influenced the financial performance of the sugar factories. Size of the factory was found to have a non-significant effect.

To conclude, we could say that sugar co-operatives of Maharashtra could serve as a model for organising integrated agro-processing and marketing cooperatives in other states of India. They could prove to be an effective institutional structure for promoting all-round socio-economic development of rural people in general and sugarcane growers in particular in sugarcane growing areas in the country.

Co-operatives as an Instrument of Rural Development in the New Era

In the wake of privatisation and deregulation that characterise India's NEP and in view of opening up of India's markets to competition from foreign firms under the new world trade regime ushered in by the World Trade Organisation(WTO), co-operatives will no longer have the protection, support, and patronage of government. They will have to defend for themselves and compete with private firms—both Indian and foreign—for their survival and growth. In our opinion, it is only co-operatives that can protect the poor producer and poor consumer from the adverse effects of free world trade and serve as the safety net for them. The economic reforms have so far bypassed the rural sector; it is only the industrial sector and banking sector that have been liberated from the shackles of unnecessary government rules and regulations/controls. The rural sector still continues to be stifled by several restrictions such as ban of inter-state movement of foodgrains, fixation by the government authorities of consumer price of milk sold by co-operatives dairies in cities, restrictions on adoption of modern technologies by sugar factories, and ban on export of *gur* (jaggery) from producing states to consuming states within the country for months during the *gur* manufacturing season. With nearly one-third of India's rural population living below the poverty line and with most of the rural producers being small scale unorganised operators having virtually no bargaining power, it is unlikely that the free market model of development will help them. Most of the rural people are simply outside the domain of —markets|| . So how can the new policy of open and competitive

markets help them? For example, freedom of entry in dairy industry by both Indian and foreign firms is neither economically sound nor socially desirable. Economically, it is imprudent to invest scarce capital in dairy plants and machinery when the capacity already created in the co-operative sector is under-utilised. In the short run, the quantity of milk supplied to new dairies established in the milkshed of a co-operative dairy comes out of the total quantity that is supplied to the co-operative dairy and thus represents a transfer and not any addition to the quantity of milk that is already produced and processed. Hence, no contribution of private dairies to dairy development. With the total quantum of milk processed by both co-operative and private dairies remaining almost unchanged, any increase in investment in milk processing plants by private dairies would lead to inefficiency in the use of capital from the society's point of view. Thus a 'free for all' policy in these matters will certainly result in over-capitalisation of the dairy industry and both the co-operative dairies and private dairies will suffer from higher fixed costs and lower margins and neither producers nor consumers will be benefited from this policy in the long run. Many dairy rich developed countries in Western Europe such as France, Denmark, Sweden and the Netherlands have realized the futility of unfettered competition in dairy processing and consequently have decided to enlarge the scale of processing operations through mergers and acquisition so as to control the major segment of the processing industry. It would be an unwise decision of the Indian government to pursue a 'free for all policy' in such a situation. On the contrary, it is quite likely that if the cooperative dairies become financially non-viable and have to close down, private dairies would exploit both the producer and the consumer as they used to do before co-operativisation. The surplus generated from the business would be siphoned out of the rural sector and/or India rather than ploughed back for dairy/rural development as is done by dairy co-operatives. Furthermore, distribution of surplus generated from processing and marketing of milk would be less uniform or more skewed when private dairies do these functions. Thus, promotion of private dairies as a policy measure is neither economically efficient nor socially equitable. Socially also, privatisation is likely to have adverse impact on the weaker sections of milk producing populations in terms of reduced employment opportunities, higher costs of inputs and animal health care and breeding services and reduced or no access at all to nation's political system. The poor milk consumers would also be marginalised and priced out of milk markets and milk production would gradually become a pursuit of the rural rich. Politically, privatisation will prove to be disastrous for the political parties in power at the centre and state levels. If 10 million households unite and lobby against this policy, no government can afford to ignore their demand unless the party in power deliberately chooses to commit a political suicide. Milk being a politically sensitive commodity, no government can afford to deny supply of adequate and good quality milk at reasonable price to city/urban consumers. With private dairies ruling the roost and with the 'soft' state that we have, there is no way the government can ensure this. Private dairies have no sense of social obligations. There are umpteen examples of private dairies and multinational corporations supplying unsafe and unhygienic milk and milk products and evading payment of taxes and duties. So in view of all this, it seems to us that it is only producers' co-operatives or companies owned and controlled by their members and managed professionally that would promote their socio-economic development in the new era. All in all, there is enough evidence that

the ethical, ideological, social, political, and economic bases of co-operatives will enable them not only to survive but also successfully compete with other forms of organisations in the new era. New forms of co-operation such as Self Help Groups and Producers' Companies and co-operatives in new sectors like rubber and coffee plantations, and health care will hopefully be more robust, vibrant and autonomous than the conventional co-operatives. However, it is not easy to ensure the availability of honest, enlightened, and efficient leaders on a continuing basis. Although India is a big country with one billion people, good leaders are short in supply and those who are good do not come forward easily to take up the leadership roles. Elected leadership positions in co-operatives are mostly honorary and this is a big constraint on the ability of co-operatives to attract and retain good and honest leaders. These days, it is unrealistic to expect a good leader to expend his time and energy working for an organisation without any compensation. So, it is high time that co-operatives adequately compensated their elected leaders for their services. But as the opportunities to make money at the cost of the co-operative are too many and the temptations to do so too strong for the leaders to resist, requisite checks and balances and a system of timely and regular audit by an independent and reputed authority are necessary to ensure clean operations and management. Furthermore, a culture of constructive criticism of the leaders in power and a close monitoring of their activities by those who are in the opposition group or party are also desirable for healthy growth of cooperatives.

CONCLUDING REMARKS

Rural development is affected by a multitude of factors including institutions and organisations. Co-operatives as a form of organisation are widely prevalent in both developed and developing countries of the world. They are considered an important instrument of rural development in developing countries including India. Since their birth in 1904, co-operatives in India have treaded a long and arduous path. Now, they occupy an important place in India's rural economy in terms of their membership, business turn over, and contribution to the socio-economic welfare of their members., and hence rural development. They have performed well in some sectors in some places and badly in many other places. But the fact remains that most of them have survived, albeit with a rather heavy dose of oxygen in many cases, for over 90 years and there is no reason for anyone to believe that they will all die in the near future. Despite their overwhelming importance in India's rural economy, most of the co-operatives are, however, not financially viable due to a variety of reasons and suffer from many other internal and external constraints. The major constraints include lack of professionalism in management; lack of good leadership; archaic co-operative law and excessive government control; small size of business and hence inability to afford the services of professional managers; and internal work culture and environment not congenial to professionalization of management. Co-operatives could have a bright future in India in the new era if they are transformed into member-owned autonomous organizations governed by the elected representatives of their members, managed professionally and liberated from unnecessary government controls.

YAGNA IN BHAGWADGITA

- Prakashchandra M Patel.
Professor.
Dept. of Sanskrit.
Rajendranagar Arts College, Rajendranagar

यज्ञ, योग की विधि है जो परमात्मा द्वारा ही हृदय में सम्पन्न होती है। जीव के अपने सत्य परिचय जो परमात्मा का अभिन्न ज्ञान और अनुभव है, यज्ञ की पूर्णता है। यह शुद्ध होने की क्रिया है। इसका संबंध अग्नि से प्रतीक रूप में किया जाता है। यज्ञ का अर्थ जबकि योग है किन्तु इसकी शिक्षा व्यवस्था में अग्नि और घी के प्रतीकात्मक प्रयोग में पारंपरिक रूचि का कारण अग्नि के भोजन बनाने में, या आयुर्वेद और औषधीय विज्ञान द्वारा वायु शोधन इस अग्नि से होने वाले धुओं के गुण को यज्ञ समझ इस 'यज्ञ' शब्द के प्रचार प्रसार में बहुत सहायक रहे।

अधियज्ञोअहमेवात्र देहे देहभृताम वर ॥ 4/8 भगवत गीता

अनाश्रितः कर्म फलम कार्यम कर्म करोति यः

स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ 1/6 भगवत गीता

भगवद्गीता के अनुसार यज्ञ'

भगवद्गीता के अनुसार परमात्मा के निमित्त किया कोई भी कार्य यज्ञ कहा जाता है। परमात्मा के निमित्त किये कार्य से संस्कार पैदा नहीं होते न कर्म बंधन होता है। भगवद्गीता के चौथे अध्याय में भगवान श्री कृष्ण द्वारा अर्जुन को उपदेश देते हुए विस्तार पूर्वक विभिन्न प्रकार के

यज्ञों को बताया गया है। श्री भगवन् कहते हैं, अर्पण ही ब्रह्म है, हवि ब्रह्म है, अग्नि ब्रह्म है, आहुति ब्रह्म है, कर्म रूपी समाधि भी ब्रह्म है और जिसे प्राप्त किया जाना है वह भी ब्रह्म ही है। यज्ञ परब्रह्म स्वरूप माना गया है। इस सृष्टि से हमें जो भी प्राप्त है, जिसे अर्पण किया जा रहा है, जिसके द्वारा हो रहा है, वह सब ब्रह्म स्वरूप है अर्थात् सृष्टि का कण कण, प्रत्येक क्रिया में जो ब्रह्म भाव रखता है वह ब्रह्म को ही पाता है अर्थात् ब्रह्म स्वरूप हो जाता है। कर्म योगी देव यज्ञ का अनुष्ठान

करते हैं तथा अन्य ज्ञान योगी ब्रह्म अग्नि में यज्ञ द्वारा यज्ञ का हवन करते हैं। देव पूजन उसे कहते हैं जिसमें योग द्वारा अधिदैव अर्थात् जीवात्मा को जानने का प्रयास किया जाता है। कई योगी ब्रह्म अग्नि में आत्मा को आत्मा में हवन करते हैं अर्थात् अधियज्ञ (परमात्मा) का पूजन करते हैं। कई योगी इन्द्रियों के विषयों को रोककर अर्थात् इन्द्रियों को संयमित कर हवन करते हैं, अन्य योगी शब्दादि विषयों को इन्द्रिय रूप अग्नि में हवन करते हैं अर्थात् मन से इन्द्रिय विषयों को रोकते हैं अन्य कई योगी सभी इन्द्रियों की क्रियाओं एवं प्राण क्रियाओं को एक करते हैं अर्थात् इन्द्रियों और प्राण को वश में करते हैं, उन्हें निष्क्रिय करते हैं। इन सभी वृत्तियों को करने से ज्ञान प्रकट होता है ज्ञान के द्वारा आत्म संयम योगाग्नि प्रज्वलित कर सम्पूर्ण विषयों की आहुति देते हुए आत्म यज्ञ करते हैं। इस प्रकार भिन्न भिन्न योगी द्रव्य यज्ञ तप यज्ञ तथा

दूसरे योग यज्ञ करने वाले हैं और कई तीक्ष्णव्रती होकर योग करते हैं यह स्वाध्याय यज्ञ करने वाले पुरुष शब्द में शब्द का हवन करते हैं। इस प्रकार यह सभी कुशल और यत्नशील योगाभ्यासी पुरुष जीव बुद्धि का आत्म स्वरूप में हवन करते हैं। द्रव्य यज्ञ- इस सृष्टि से जो कुछ भी हमें प्राप्त है उसे ईश्वर को

अर्पित कर ग्रहण करना। तप यज्ञ- जप कहाँ से हो रहा है इसे देखना तप यज्ञ है। स्वर एवं हठ योग क्रियाओं को भी तप यज्ञ जाना जाता है। योग यज्ञ- प्रत्येक कर्म को ईश्वर के लिये कर्म समझ निपुणता से करना योग यज्ञ है। तीक्ष्ण व्रती- यम नियम संयम आदि कठोर शारीरिक और मानसिक क्रियाओं द्वारा मन को निग्रह करने का प्रयास। शम, दम, उपरति, तितिक्षा, समाधान, श्रद्धा। मन को संसार से रोकना शम है। बाह्य इन्द्रियों को रोकना दम है। निवृत्त की गयी इन्द्रियों भटकने न देना उपरति है। सर्दी-गर्मी, सुख-दुःख, हानि-लाभ, मान अपमान को शरीर धर्म मानकर सरलता से सह लेना तितिक्षा है। रोके हुए मन को आत्म चिन्तन में लगाना समाधान है। कई योगी अपान वायु में प्राण वायु का हवन करते हैं जैसे अनुलोम विलोम से

सम्बंधित श्वास क्रिया तथा कई प्राण वायु में अपान वायु का हवन करते हैं जैसे गुदा संकुचन अथवा सिद्धासन। कई दोनों प्रकार की वायु, प्राण और अपान को रोककर प्राणों को प्राण में हवन करते हैं जैसे रेचक और कुम्भक प्राणायाम। कई सब प्रकार के आहार को जीतकर अर्थात् नियमित आहार करने वाले प्राण वायु में प्राण वायु का हवन करते हैं अर्थात् प्राण को पुष्ट करते हैं। इस प्रकार यज्ञों द्वारा काम क्रोध एवं अज्ञान रूपी पाप का नाश करने वाले सभी; यज्ञ को जानने वाले हैं अर्थात् ज्ञान से परमात्मा को जान लेते हैं। यज्ञ से बचे हुए अमृत का अनुभव करने वाले पर ब्रह्म परमात्मा को प्राप्त होते हैं अर्थात् यज्ञ क्रिया के परिणाम स्वरूप जो बचता है वह ज्ञान ब्रह्म स्वरूप है। इस ज्ञान रूपी अमृत को पीकर वह योगी तृप्त और आत्म स्थित हो जाते हैं परन्तु जो मनुष्य यज्ञाचरण नहीं करते उनको न इस लोक में कुछ हाथ लगता है न परलोक में। इस प्रकार बहु त प्रकार की यज्ञ विधियां वेद में बताई गयी हैं। यह यज्ञ विधियां कर्म से ही उत्पन्न होती हैं। इस बात को जानकर कर्म की बाधा से जीव मुक्त हो जाता है। द्रव्यमय यज्ञ की अपेक्षा ज्ञान यज्ञ अत्यन्त श्रेष्ठ है। द्रव्यमय यज्ञ सकाम यज्ञ हैं और अधिक से अधिक स्वर्ग को देने वाले हैं परन्तु ज्ञान यज्ञ द्वारा योगी कर्म बन्धन से छुटकारा पा जाता है और परम गति को प्राप्त होता है। सभी कर्म ज्ञान में समाप्त हो जाते हैं। ज्ञान से ही आत्म तृप्ति होती है और कोई कर्म अवशेष नहीं रहता। प्रज्ज्वलित अग्नि सभी काष्ठ को भस्म कर देती है उसी प्रकार ज्ञानाग्नि सभी कर्म फलों को; उनकी आसक्ति को भस्म कर देती है। इस संसार में ज्ञान के समान पवित्र करने वाला वास्तव में कुछ भी नहीं है क्योंकि जल, अग्नि आदि से यदि किसी मनुष्य अथवा वस्तु को पवित्र किया जाय तो वह शुद्धता और पवित्रता थोड़े समय के लिए ही होती है, जबकि ज्ञान से जो मनुष्य पवित्र हो जाय वह पवित्रता सदैव के लिए हो जाती है। ज्ञान ही अमृत है और इस ज्ञान को लम्बे समय तक योगाभ्यासी पुरुष अपने आप अपनी आत्मा में प्राप्त करता है क्योंकि आत्मा ही अक्षय ज्ञान का श्रोत है। जिसने अपनी इन्द्रियों का वश में कर लिया है तथा निरन्तर उन्हें वश में रखता है, जो निरन्तर आत्म ज्ञान में तथा उसके उपायों में श्रद्धा रखता है जैसे गुरु, शास्त्र, संत आदि में। ऐसा मनुष्य उस अक्षय ज्ञान को प्राप्त होता है तथा ज्ञान को प्राप्त होते ही परम शान्ति को प्राप्त होता है। ज्ञान प्राप्त होने के बाद उसका मन नहीं भटकता, इन्द्रियों के विषय उसे आकर्षित नहीं करते, लोभ मोह से वह दूर हो जाता है तथा निरन्तर ज्ञान की पूर्णता में रमता हुआ आनन्द को प्राप्त होता है। सन्दर्भ - बसंतेश्वरी भगवद्गीता।

પન્નાલાલ પટેલની નવલકથાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ

- પ્રા.વસંત .કે. ગાંવિત

આર્ટ્સ કોલેજ શામળાજી

તા. ભિલોડા, જિ. અરવલ્લી પિન : 383355

નવલકથાકાર પન્નાલાલનાં સર્જનમાં એક એવું તત્વ છે. જે અન્ય સર્જકોમાં દેખાતું નથી અથવા તો પરિવેશ, લોકજીવન લોકોની વાણીમાં રજૂ થતું લોકોનું જીવન દર્શન.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીયુગના આગમનથી સાહિત્ય સર્જનની દિશા બદલાયેલી જોવા મળે છે. સાહિત્યના અન્ય સ્વરૂપોની જેમ નવલકથાક્ષેત્રે પણ ગાંધીમૂલ્યોની હવા ફેલાવા લાગી હતી. જેમાં વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ, અહિંસક અસહકાર, સત્યાગ્રહ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, કૌમીઐક્ય, વર્ણભેદની નાબુદી વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા છેડાઈ ચૂકી હતી. જેમાં વાસ્તવની પકડ ઓછી અને ભાવનાનું પ્રાધાન્ય વધારે જણાઈ આવે છે. રાજસ્થાની સરહદ અને ઈડર બાજુના ઈશાનિયા જનજીવનને લઈને આવતી પન્નાલાલની તળપદી વાણી ઉત્તર ગુજરાતના ગ્રામ્યજીવનને આબેહુબ આકારીત કરી જાય છે. એમની પાસેથી આપણને પડ (છપ્પન) જેટલી નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા વિપુલ સાહિત્ય સર્જનમાંથી 'વળમણા', 'માનવીની ભવાઈ', 'ભાંગ્યાનાં ભેડ', 'ધમ્મર વલોણું ભાગ-૧,૨', 'પાછલે બારણે', 'નાછૂટકે', 'મનખાવતાર', 'કંકુ' વગેરેને મુખ્ય ગણાવી શકાય. આ બધી નવલકથાઓને એમની સર્જનશક્તિના ઉતુંગ શિખરો ગણાવી શકાય.

અભાવગ્રસ્ત એવા ગુજરાતના અલપવિકસિત એવા ઈશાનિયા ખૂણાવાળા પ્રદેશમાંથી આવતા પન્નાલાલ અલ્પ શિક્ષણ ધરાવતા હોવા છતાં લોકસાગરમાંથી અનુભવે પાત્રો મેળવી લે છે અને પોતાના પ્રદેશની આગવી વાતચીત બળુકી બોલીમાં કથાનો રચના પ્રપંચ ગૂંથે છે. તળપદી ભાષામાં અભિવ્યક્ત થતો જનમાનસનો અને ભાવસંવેદનો પન્નાલાલને જનમામસની આંતરયાત્રાના પ્રવાસી બનાવે છે. પન્નાલાલે કોઈ વાદ કે ગહન ચિંતનનો સહારો લીધા વિના ધરતી સાથે જેના મુળ જોડાયેલાં છે. તેવા ધરતીપુત્રોના જીવનસંઘર્ષને એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આલેખી બતાવ્યા છે. એમના પાત્રોની ભાષા, વાણી, વર્તન, સ્વભાવ, કયાંય પણ તેમણે કયાશ કે ઉણપ રહેવા દીધી નથી. તેથી પન્નાલાલના પાત્રો વાચક હૃદયમાં અમીર છાપ છોડી જાય છે. ઉપરાંત વાચકના ચિત્તમાં અનાયાસ જન્મની માનવીય અનુકંપા સર્જકને મુઠ્ઠી ઉંચેરા માનવીની પ્રતિષ્ઠા અપાવી જાય છે. એમણે પોતાના ધરતીની ફોરમને નવલકથાના માધ્યમ દ્વારા મઘમઘાવી છે. આપણે એમની પ્રમુખ નવલકથા 'વળમણાં', 'મળેલા જીવ' અને 'માનવીની ભવાઈ' ના આધારે એમના સર્જનમાં વ્યાપક રીતે આલેખાયેલા ગ્રામ્યપરિવેશ ઝલક નિહાળીએ.

'વળમણાં' એ પન્નાલાલની પ્રથમ પ્રગટ થયેલ (ઈ.સ. ૧૯૪૦) માં લઘુનવલ છે. આ લઘુનવલની કથા 'મનોરદા' નામના ગામના મુખીનાં આંતરસંઘર્ષની આસપાસ ગુંથાયેલી છે. જમનાની દીકરી ઝમકુનો પણ પગ બ્રાહ્મણ તલાટીનાં કુંડાળામાં પડ્યો અને સમાજ માટે ઝમકુ હડધૂત બની એ પરિસ્થિતિમાં ઝમકુ પાસે આત્મહત્યા એક માત્ર વિકલ્પ હતો પણ મનોરદાની દીર્ઘદષ્ટિ તો એમાંથી પણ કાવડીયા ઉભા કરી લેવા નો લાગ જોતી'તી અને તેઓ ઝમકુને શહેરમાં વેચીદેવા માટે લઈ જાય છે. પણ એમને ઝમકુને વેચવા પાપમાં થી બચાવી લે છે. મનોરદામાં રહેલો ખેડૂત પ્રિતમનો જીવ છે. 'આ મારી દીકરી છે' એવો સતત મનોમન અહેસાસ કરાવે છે. છોકરીઓના દલાલ સાથેનો સોદાબાજી વખતે મનોરદાનું હૈયું સંઘર્ષ અનુભવે છે. અને

ઝમકુને જોતાં મનમાં કોઈક ભિન્ન લાગણી જન્મે છે. ઝમકુ પણ ગામમાં પાછા જવાનું કહે છે. માણસ જાતની મૂળભૂત સારપ ખરાખરીની પળે પ્રગટી હોય છે. મુખીપણાની સાથે સંકળાયેલી કુટિલતા તેને લાલચમાં નાખે છે. પણ ઝમકુમાં એને પોતાની પુત્રી દેખાય અને ઝમકુને ન વેચવાનો પાકો નિર્ણય કરી મનોરદા પાછી આવે તેમજ ગાંઠના ખર્ચે દીકરીને વળાવતા હોય તેમ તેના વળામણાં કરે એ પ્રકારની મંગળ ઉકેલવાળી ઘટના વાર્તાના અંતને અને સમગ્ર કૃતિને દીર્ઘજીવી બનાવી જાય છે.

‘મળેલા જીવ’ માં ગામડામાં રહેતા બે ભિન્ન જ્ઞાતિના પાત્રો પરસ્પર પ્રેમના તાંતણે બંધાય છે. અને સામાજિક સ્વીકૃતિની મર્યાદા નડતા તેઓ મળી શકતા નથી અને કેવા પ્રકારનો મનોસંઘર્ષ અનુભવે છે. તેની લેખકે વિગત આલેખી છે. ગ્રામ્ય જીવનમાં મેળાનું મહત્વ અને મેળામાં મહાલતા ગ્રામ્યયુવક-યુવતીઓ પરસ્પર આંખો મળતાં એક થવાનાં શમણાં જોતાં થાય છે. આખરે નિયતિના કાળયુગમાં ફસાય છે. એની સાથે સાથે ગ્રામ્ય સમાજનું માનસ એમના સ્થાપિત રીતરિવાજો અને પરંપરાઓ વગેરે દ્વારા ગ્રામ્ય વાતાવરણ તાદ્દશ થાય છે. આ નવલકથામાં મનથી મળેલા બે જીવ કેવી રીતે જુદા થાય છે અને કેવા સંજોગોમાં પાછા મળે છે. તેની હૃદયદ્રાવક કથની અને તે નિમિત્તે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પ્રેમની સાથે સાથે માનવીમાં રહેલા સત્વની કપરી કસોટી કરતી વસમી પરિસ્થિતિઓનું વેધક ચિત્ર અહીં સબળ રીતે આલેખન પામ્યું છે. કથાના મુખ્ય પાત્ર કાનજી અને જીવી સામાજિક રીવાજ અને જ્ઞાતિના બંધનોને કારણે મળી શકતા નથી પણ એમનો પ્રેમ આખરે સ્થૂળ થી સૂક્ષ્મતા તરફ ગતિ કરતો જણાય છે. ગામડામાં રહેતા ભગતનું જનમાનસ ઘડતરમાં કેવું પ્રદાન હોઈ શકે એની પણ અહીં પ્રતિતી થયા વગર રહેતી નથી. નાયક કાનજી જીવીને પોતાના ગામમાં ઘુળા સાથે પરણાવીને લાવે છે. પણ લોકોના મહેણાં ટોણાં સાંભળી આખરે શહેરમાં કમાવા ચાલ્યો જાય છે. જે સમાજ જીવનને લઈને આ વાર્તા આલેખાઈ છે. તે આજની સમાજ પ્રણાલી કરતા સમાજ ઘણો આગળ હતો. ભલે શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત્ હતું પણ લોકો પોતપોતાની દુનિયામાં મસ્ત હતા. બહારની દુનિયા સાથે એમને ઝાઝી નિસ્ખત પણ ન હતી. પોતાના ઉત્સવો અને પોતાના દુઃખ તેઓ આગવી રીતે અનુભવતા હતા. અહીં પ્રગટતી ગ્રામજીવનની ઝલકમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીઓના કામ પણ કેવા જુદા દેખાય છે. પુરૂષ મોટા ભાગે ખેતી ઢોરઢાંકરને સાચવવા, વાવવું, લાણવું, વાસીદુ કરવું, પાણી ભરવું, ભાજી લાવવી, રસોઈ કરવી બાળકોને સાચવવા વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિને મુખ્ય ગણાવી શકાય છે. આ તમામ બાબતોમાં ઉત્તર ગુજરાતના ઈશાનિયા ખૂણાનું ગ્રામ્યજીવનમાં પોલીસો, શાહુકારો, મુખીઓ દ્વારા પ્રજાનું શોષણ થતું તેમ છતાં આ ભલી ભોળી પ્રજા મેળાઓ, ઉત્સવો કે લગ્ન પ્રસંગે ગ્રામ્ય ચેતનાથી ઘબકી ઉઠતા આવા પ્રસંગે ગીતો, દુહાઓ, રાસ, ભજનો અને હુડાઓની રમઝટ જામે. અહીં વ્યક્ત થતું તળપદુ ગ્રામ્યજીવન અદ્ભૂત છે. અંતે પન્નાલાલે ભગતના મુખે બોલાવેલું વાક્ય આ નવલકથાનો જાણે નિચોડ લઈને આવે છે. “ વાહ રે માનવી, તારું હૈયું! એક પા લોહીના કોગળા ને બીજી પા પ્રીતના ઘુંટડા ” અહીં વિવિધ ઘટનાઓના તાણાંવાણાંમાં સપડાતો અદકેરી માનવતાનું માનવજીવનની કૃષ્ણતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે.

“ માનવીની ભવાઈ ” એક એવી કલાકૃતિ છે. કે જેને કવિ ઉશનસે ‘ ખેતી અને પ્રીતિનું ’ મહાકાવ્ય ગણાવ્યું છે. આ નવલકથામાં ડોકીયું કરીએ તો સતત બે ત્રણ વર્ષ સુધી વરસાદ નહીં પડવાથી ભયાનક દુષ્કાળની સ્થિતિ આવે છે. અત્યંત દયાજનક સ્થિતિવાળા ગ્રામજનોમાં ભય અને ફફડાટ વ્યાપી જાય છે. એવા કપરા સંજોગોમાં ચોરી અને લૂંટફાટને કારણે જનજીવન અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું હોય છે. પશુધનની સાથે માણસો પણ મરવા પડ્યા હોય એવા સંજોગોમાં કથાનાયક રાજુ લોકોને હૈયાધારણ આપે છે. એક ખેડૂત

પુત્ર તરીકે એ લોકોના સુખદુઃનો સાથી “ પરથમીનો પોઠી ” બની રહે છે. આવી સામૂહિક કુદરતી આપત્તિ માં નીડર રહી નિર્ભયતા રાખી કાળુ અને રાજુ એક બીજાને પ્રેરક અને મદદરૂપ બની દુષ્કાળ સામે જંગ છેડે છે. સદાવ્રતની ‘ દોઢ પાશેરી ખીચડી’ લેવા માટે કાળુ ભયંકર આંતર દ્વંદ્વ અનુભવે છે. એક ખેડૂતનો દિકરો થઈ આજે અનાજ માટે હાથ લંબાવવો પડે એ પરિસ્થિતિ કાળુને અંદરથી વલોવી નાખે છે. અને માટે જ તે ભીખને ભૂખથી પણ ભૂંડી ગણાવે છે. અંદરને અંદર વલોવાતો કાળુ પોતાના ઘર પાસે ફસડાઈ પડે છે. ત્યારે રાજુ એને પાણી છાંટી સ્નેહસભર દ્વષ્ટિથી માવજત કરી જવાડી દે છે. વાર્તાના અંતમાં ઈશાનિયો પવન છૂટતાં વરસાદનાં છાંટણાં થાય છે. અને દુઃખી હૈયાવાળા વેદનાથી કણસતાં માનવમન આનંદથી નાચી ઉઠે છે. ઈ.સ.૧૮૪૭ માં લખાયેલી આ નવલકથા એ માત્ર ગુજરાતી નહીં પણ વિશ્વસાહિત્યની અનમોલ મિરાત ગણાય છે. અહીં કુદરતી પ્રકોપનો શિકાર બનતાં દુષ્કાળના સમયનું ગ્રામ્યજીવન આલેખાયું છે. ગ્રામ્ય જીવનને લગતી તમામ બાબતો એમની બોલી, એમનો પહેરવેશ, એમના રીત-રિવાજો, એમનું ખાનપાન, ઉત્સવો, વટ, ઈર્ષ્યા, ભલાઈ, વેરવૃત્તિ, પ્રેમ બધું જ એના સ્વાભાવિક અસલ સ્વરૂપમાં રજૂ થયું છે. મેળા અને ખેતી, લગ્ન અને મરણ, તહેવારોની ઉજવણી, માનવીય સંઘર્ષ વગેરેમાં ગ્રામ્ય ઉલ્લાસ અને વિષદના ધબકાર ઝીલાયા છે. જાનપદની રમ્યરુદ્ર કુદરત, ડુંગરા અને વનરાઈઓ સૂકા ખેતરો અને ભેંકાર કેડીઓ અહીં સજીવપણે આલેખન પામી છે. સૌથી અગત્યની બાબત જો કોઈ ગણવી હોય તો એ ગણાવી શકાય કે અહીં માનવ જીવનની મંગલતા અને ભીષણતાના વચ્ચે ધમાસાણ યુદ્ધ ખેલાય છે. માનવી અને માનવી વચ્ચે વેરની લીલી-ભવાઈ ખેલાય છે. આ ઉપરાંત ગ્રામ્યજીવનમાં કુદરતી આફત સામે ઝઝૂમતી વેળાએ અનુભવતો આંતર સંઘર્ષ ગામડાના છોરૂં દ્વારા પ્રયોજાતી ભાષા અને એના મનમાં ચાલતો તીવ્ર આંતર સંઘર્ષ અને એની વાણીમાં અનુભવાતો આત્મીયતા સભર એવો સાચા જીવનનો રણકાર જે વાચકના મન પર ઘેરી છાંય મૂકી જાય છે. જે માંથી જલ્દીથી મુક્ત થઈ શકાતું નથી. અહીં કુદરતના ખોળે જીવતા સમાજને તેની મર્યાદાઓ સાથે, તેના તીવ્ર રાગાવેગ સાથે પન્નાલાલે આલેખ્યા છે. નવલકથામાં ઘરતીના જીવોના કરૂણ જીવન સંગ્રામનું ચિત્ર ઉપસાવી તેને માટે અપાર અનુકંપા જગાડી શકે છે. અશુદ્ધ લાગતો નવલકથાનો પ્રકાર જીવનના વાસ્તવને પ્રત્યક્ષ કરવામાં કેટલો શુદ્ધ બની શકે તેની પ્રતીતિ પન્નાલાલે કરાવી એ ઈતિહાસની દ્વષ્ટિએ એક અમૂલ્ય ઘટના બની રહી છે. ત્રણેય નવલકથામાં ગ્રામ્યજીવનના ધબકારા આજેય આપણા સૌના કાને પડવાય છે.

'बकरी' नाटक की पात्रयोजना

PRO. SURESHBHAI H. PATEL

H.O.D DEPT. OF HINDI

M.M. CHAUDHARY ARTS COLLEGE,

RAJENDRNAGAR, TA. BILODA DIS. ARVALLI

श्री सर्वेश्वरजी कृत 'बकरी' नाटक की पात्रसृष्टि सभी गुणों से युक्त है। इसमें पुरुष पात्रों में भिंती, नट, दुर्जनसिंह, कर्मवीर, सत्यवीर, सिपाही, युवक, काका, चाचा, राम, ग्रामीण लोग आदि को चरित्र मुख्य या गौण रूपमें चित्रित हुआ है। स्त्री पात्रों में नटी, विपत्ति और काकी जैसे तीन ही पात्रों को समाविष्ट किया है। इसमें भी प्रमुख पात्रों के रूपमें दुर्जनसिंह, कर्मवीर, सत्यवीर, विपत्ति, विद्रोही, युवक और नट का चरित्र ही माना जाएगा, क्योंकि इन्हीं चरित्रों द्वारा लेखक के विचारों की सूचारु अभिव्यक्ति हुई है। यहाँ हम प्रमुख चरित्रों की विशेषताओं और दुर्बलताओं को प्रगट करेंगे-

• दुर्जनसिंह :-

'बकरी' नाटक का मुख्य पात्र दुर्जनसिंह है। दुर्जनसिंह, सत्यवीर और कर्मवीर भिंती का गीत सुनकर एक दुसरे से काना-फुंसी करते हैं, तब से ही पता चल जाता है कि ये दुष्ट प्रवृत्ति के संवाहक हैं। अपने दो दुष्ट साथियों के साथ दुर्जनसिंह 'मुझे मिल गई, मिल गई' गीत गाता रहता है। सिपाही के प्रश्न पछने पर उसे बता देता है कि सोना, चाँदी, राजा, बाँदी सबकुछ मिल गया है।

दुर्जनसिंह का चरित्र शक्ति एवं सत्ता से दुसरे को दबोचकर-डराकर स्वार्थ सिद्ध करनेवाला पात्र है। वह दीवानजी को आरंभ में ही अपने को धमकी से डाकू की जगह 'शरीफ आदमी' होने की बात समझाता है। दुर्जनसिंह कुर्सी, सेवा, माधव और मेवा की लालच में अत्यंत उन्मुक्त हो जाता है। वह दीवानजी को अपने साथ रहने को कह देता है। दुर्जनसिंह सिपाही को उसकी गर्भित बात न समझने पर कहता है।

" ये समझने की न बातें हैं न समझने की उठो, आवाज सुनो बकरी के मिमियाने की। उसकी आवाज के जादू को जरा पहचानों सिर झुकाओ, चलो मिट्टी को भी सोना मानो। "

दुर्जनसिंह का चरित्र बड़ा प्रभावशाली है। वह सच का झूठ और झूठ को सच कर देने में भी बड़ा चालाक है। उसकी यही चालाकी का दर्शन सिपाही के साथ हुए संवाद से देखने को मिलता है। सिपाही उसके आदेश अनुसार हरिजन औरत की 'बकरी' लाया है, लेकिन उसके मन में यह 'गांधीजी की बकरी' है, यह झूठ को सच बना देता है। बकरी क्या देती है?- इस प्रश्न के उत्तर में उसके स्वार्थी स्वभाव के बखुबी दर्शन होते हैं। दुर्जनसिंह के मतानुसार बकरी बुद्धि, बहादुरी और विवेक खाकर कुर्सी, धन और प्रतिष्ठा देती है।

बकरी आ जाने के बाद दुर्जनसिंह को हम सफल आयोजक के रूप में देखते हैं। वह अपने साथियों को लेकर बकरी को मंडप में प्रतिष्ठित करता है और उसके गले में फूलमालाएँ पहनाता है तथा बड़े साईन बोर्ड पर 'लोक सेवा सदन' लिख देता है। बकरी का महत्व बढ़ाते हुए अपने आयोजन को सफल बनाने के लिए वह दीवानजी को आदेश देता है।-

"दीवानजी । अब हम जाते हैं। आप बकरी के पास किसी को फरकने न दो । कोई पूछे तो बोलो, यह गाँधीजी की बकरी है। हर सवाल का हल इसके पास है "

नाटक में बकरी की प्रतिष्ठा के बाद दुर्जनसिंह को आजाद भारत के नेता के रूप में चित्रित किया गया है। उसी रूपमें वह देखिए-

"भाईयो, यह हमारा सौभाग्य है कि हमें गांधीजी की बकरी मिल गई। कुछ मिलना कुछ खोना भी होता है। हम जितना खोने को तैयार रहते हैं, उससे पता चलता है कि हम कितना पाना चाहते हैं। इस बकरी ने हमें सौभाग्य दिया है। आज भी बहुत कुछ देने को मुंतजिर है। पर आप लेना भूल गए हैं। क्योंकि आप देना भूल गए हैं।"

ग्रामीण अनपढ़-भोले लोगों को कैसे छाला जाता है, यह दुर्जनसिंह भलि-भाँति जानता है। अपना स्वार्थ सिध्द करने के लिए वह भोली अनपढ़ जनता की प्रतिनिधि विपत्ति को जीवन में निर्मोहि बनने को कहता है। दुर्जनसिंह के वाक्चातुर्य का दृष्टांत विपत्ति के द्वारा बकरी पर अधिकार जमाने के वक्त देखने को मिलता है। वह खुद असत्य के मार्ग पर है और विपत्ति को सत्य के मार्ग पर चलाने का आदेश सत्यवीर को देता है। इसीसे उसके चरित्र की दंभी और झुठी फिलसुफी का दर्शन होता है। वह अवसरवादि नेताओं का प्रतिनिधि पात्र है। विपत्ति किसी भी प्रकार अपनी बकरी लेने का हठ पकड़ रखती है, तब ग्रामीणों को बुलाकर ही दुर्जनसिंह न्याय करने का आयोजन करता है। यहाँ वह लोगों को ठगने के लिए अपने जनता जनार्दन का विश्वास जितने की युक्ति आजमाता है। सिपाही उसका हुकमपाकर उस औरत को भारत सुरक्षा कानून, निवारक नजरबंदी कानून, अपराध संहिता की धारा के आधीन जैल में डालने को कहता है। पर बुद्धिपूर्वक प्रजा में विश्वास पैदा करने के लिए वह कहता है-

"नहीं दीवानजी, इतनी जल्दी नहीं करनी है। लोगों को मालुम होना चाहिए कि हम न्याय करते हैं। हम उनके हैं, उनके लिए हैं।"

यहाँ वह हमें कूटनीतिज्ञ नजर आता है। उसकी बनावटी न्यायप्रियता और जनता को आजादी के बाद छलने की चालाकी देखने जैसी है-

"कर्मवीर, अब उस औरत को ठीक करने का काम तुम्हारा है। सब कुछ कानून और नियमों से होना चाहिए।"

दुर्जनसिंह ग्रामीणों को डराने के लिए बकरी की खोज पर सरकार के खुफिया विभाग, पुलिस-पलटन का प्रयत्न बताता है। फिर वह ग्रामीणों के मनमें बकरी आजादी दिलानेवाली है, देवी है ऐसा जूठ प्रभावक रूप से ठुँस देता है।

दुर्जनसिंह ग्रामीणों की प्रशंसा करके अपना स्वार्थ सिध्द करता है। वह बुद्धिपूर्वक ग्रामिणों के मुख से बकरी को आश्रम में रखने की योजना बना लेता है। और विपत्ति को सख्त केंद्र की सजा करवा के जैल में डाल देता है। फिर चालाकी से लोगों से घन ऐंठने के लिए अपनी मनोकामना पूर्ण करके संकट दूर करने लिए बकरी के आगे अपना सबकुछ न्योछावर करने को कह देता है। वह 'बकरी स्मारक निधि' भी तैयार कर देता है।

कर्मवीर को चुनाव लडाकर मंत्री बनाने के आयोजन में भी दुर्जनसिंह पूर्ण सफल होता है। इस के लिए 'बकरी का धन' चुनाव चिह्न रखा जाता है। अपना सारा काम सिपाही के माध्यम से निकलवाता है। बकरी के द्वारा अपनी घन इकट्ठा करने की लालसा पूर्ण होने के बाद बकरी की जान लेने को तैयार हो जाता है। वह सिपाही से व्यंग्य-गीत में कहता है-

"न कोई शान बाकी है

न कुछ अरमान बाकी है

मगर फिर भी दरो देलत पे

तेरी जान बाकी है।"

दुर्जनसिंह बड़े भोज के लिए भी इच्छा रखनेवाला है। अब वह बकरी की जान लेकर उसका विशेष भोज में उपयोग करना चाहता है। फिर भी अपने को अहिंसावादी और दावत को शाकाहारी बताता है।

नट दुर्जनसिंह जैसे भेड़ियों की दुष्टता और क्रूरता को वास्तविक रूपमें प्रगट करता है जैसे-
"जिसकी लेते है शरण उसको ही खा जातें हैं लोग ।
जिसका थामा हाथ, उसका ही लगा जाते हैं भोग"

दुर्जनसिंह बहुत बड़ा ठग है। उसके जैसे अनेक चरित्र आजाद भारत में उछल-कुद रहे हैं। विद्रोही युवक दुर्जनसिंह और उनके जैसे पाखंडी चरित्रों की पोल इस प्रकार खोलता है-

" हम समझ नहीं पा रहे हैं, ई सब ठग है आप सबको सीधे आदमी जान ठगी करते है, देश में ई ठगी बहुत चल रही है। सुखा, महामारी, अन्न-जल की तबाही सब इन्हीं लोगों की वजह से है। "

दुर्जनसिंह का चरित्र इतना धटिया होते हुए भी जनसेवा की बातें करता है। भोज के दृश्य में वह एक मुखिया नेता बनकर आता है।

नाटक के अंत में जनविद्रोह के सामने वह परास्त होता है और उसको तथा इसकी टोंगी टोली को बंदी बनाया जाता है। अंततः असत्य का पर्दाफाश होता है। पूरे नाटक में हम देखते है कि वह अवसरवाही, दुष्ट, स्वार्थी, टोंगी नेता के रूप में चित्रित हुआ है।

कर्मवीर :

बकरी नाटक में कर्मवीर को दुर्जनसिंह के निकट के साथी रूप में अभिव्यक्त किया गया है। उसका व्यक्तित्व भी दुर्जनसिंह के समान ही है। वह अपने स्वार्थ के लिए ही दुर्जनसिंह का साथ देता है। बकरी को देवी रूप में प्रतिष्ठित करने में वह भी शामिल है। ग्रामीण लोगों को अपने शब्दों से प्रभावित भी करता है और धमकी भी देता है। उसके शब्दों में उसके भीतर के दंभी नेता के लक्षण साफ नजर आते है। कर्मवीर नेता के चरित्र में ही समाजद्रोही, देशद्रोही की परीभाषा करता है। कर्मवीर टोंगी नेता है और साथ-साथ जज के रूप में विपत्ति को सजा सुनाकर हथकड़ी लगवा देता है। देखिए- " सिपाही, सार्वजनिक संपत्ति हड़पने के आरोप में इस औरत को दफा एक्स कयु जीरो के आधीन दो साल सख्त कैद की सजा दी जाती है। साथ ही पाँच सौ रुपया जुर्माना। न देने पर छः महीने की कैद बामशककत। "

कर्मवीर ग्रामीणों को घमकाता रहता है। बकरी को मात्र कंठमाला पहनाने पर वह उनको डराकर कहता है-

" इस बकरी को इन फट्टे चीथड़ों की दरकार नहीं। अब समझा तुम लोगों की यह हालत क्यों है। तुम लोग तहस-नहस हो जाओगे । जाओ, निकल जाओ यहाँ से । "

कर्मवीर इतना प्रभावी और खूँखार है कि उसके सामने कोई भी ग्रामिण सिर उठाकर कुछ बोल नहीं सकता है।

'बकरी स्मारक निधि' के द्वारा काफी पैसा अर्जित करने के बाद वह चुनाव लड़ना चाहता है। दुर्जनसिंह उसके इस विचार को समर्थन भी देता है। और चुनाव जीताकर उसे मंत्री बनाने की साजिश रखता है। वह मंत्री बनकर बड़े महल बनवाना, देश-विदेश में घुमना और बड़े-बड़े पद प्राप्त करने की ख्वाहिश रखता है। चुनाव में 'बकरी का धन 'कर्मवीर का चिह्न होता है। चुनाव में वोट प्राप्त करने के लिए लोगों को बड़ा प्रभावी वक्तव्य देता है, उसके भाषण को देखिए-

"भाईयो, हमें आपकी कृपा चाहिए। यदि आपकी मर्जी न हो तो हम चुनाव में न खड़े हो आप लोग बैठिए, बैठिए " इससे आगे- "हम जन्म के ठाकुर हैं। कर्म से ब्राह्मण और सेवक हरिजनों के हैं। हमें सबका वोट मिलना चाहिए।"

आजादी के बाद लोकतंत्र में चुनाव बड़ा महत्वपूर्ण हो गया है। चुनाव जितने के लिए नेता आम जनता को बड़े-बड़े विकास-कार्य करने का एजण्डा (धोषणापत्र) दिखाते हैं। कर्मवीर के चरित्र में हम ऐसे झूठे धोषणापत्र पेश करने में माहिर नेता की तस्वीर देखते हैं। उसका चुनाव जितने का धोषणापत्र देखिए-

"चुने जाते ही हम तुम्हारे गाँव तक की सड़क पक्की करा देंगे। सड़क पर पानी नहीं भरेगा।"

कर्मवीर का चरित्र ग्रामीणों के सामने कृपाकांक्षी है, जबकी विद्रोही युवक के सामने वह कठोर बन जाता है और उसे नक्सलवादी बताता है। प्रामाणिक और विद्रोही युवक पर जमींदार के लडके से पैसा लेने का आरोप लगा देता है। फिर विद्रोही युवक को अपने चुनाव जितने में अवरोधक समझकर जेल में डाल देने का आदेश सिपाही को देता है

यहाँ हम कर्मवीर को बल प्रयोग करके चुनाव जितने में कुशल देखते हैं, पर लोकतंत्र में ऐसे नेताओं ने जनता की मानसिकता का गला धोंट दिया है। ऐसे हिंसक हथकंडे अपनाकर वह चुनाव जीत जाता है। जीतने के बाद वह घरती को चरागाह समझता है और अपनी देश की घरती को लूटने की साजीश को गर्भित रूप में विजयी मुद्रा में कहता है-

"यह घरती एक चरागाह है, जिसकी घास जितना ही रौंदो उतना ही पनपती है। हमें यकिन है कि हम आप सब मिलकर इस हरियाली को खत्म नहीं होने देंगे। अपने-अपने चौपाये खुले छोड़ दीजिए। चरें, मस्त रहें। फिक्र की कोई बात नहीं। "

यहाँ हम देखते हैं कि देश को लूटने की ख्वाहीश रखनेवाले नेता ही शासक बन गए हैं।

साराशतः कर्मवीर का चरित्र हिंसक, दुष्ट, भ्रष्टाचारी, अवसरवादी, मवाली नेता के रूप में ऊभरा है।

सत्यवीर :-

सत्यवीर का चरित्र बकरी नाटक में डाकू का ही है। वह बादमें दुर्जनसिंह और कर्मवीर की योजनाओं में चापलूसी करके प्रजा को गुमराह करता रहता है।

सत्यवीर बकरी की मालकिन औरत को बकरी का महत्व समझाता है और उसे अपने पैरो पर खड़े होना, बच्चों को काम करके कमाने की सलाह देता है। दुसरो की सेवा और त्याग पूर्ण जीवन जीने की सलाह वह उस औरत को देता है। लेकिन इन सब उपदेशों के पीछे सत्यवीर का स्वार्थ ही छिपा है। वह गरीब औरत के मन में से गरीबी के विचार दूर करने के लिए बड़ी सूचक बात कहता है-

"गरीबी, इस बकरी ने तुझे नहीं बताया कि गरीबी केवल मन की होती है, गरीबी केवल विचारों की होती है, दृष्टि की होती है। जानती है गांधीजी केवल छः पैसे में गुजर करते थे।"

सत्यवीर विपत्ति को बकरी पर से अधिकार को निर्मूल करने के लिए बकरी को सारे देश की बताता है। साथ-साथ ग्रामीण लोगों का कष्ट उठाकर बकरी स्मारक निधि में दान देने की अपील करता है।

सत्यवीर भाषण देने में श्रेष्ठ है, इसलिए बकरीवाद पर भाषण देने विदेश जाने का आयोजन करता है और दुर्जनसिंह उसके विचार की पुष्टि देता है।

सत्यवीर का चरित्र नाटक में गौण चरित्र है और नेताओं के सहायक चरित्र के रूप में उभरकर चित्रित हुआ है।

विपत्ती :-

प्रस्तुत नाटक में विपत्ति को अपने अधिकार से वंचित नारी के रूपमें उभारा है। वह एक चिंधडेहाल और अत्यंत गरीब औरत है।

विपत्ति गरीब है और साथ-साथ वह सिपाही आदि की बातों से डरती भी है। वह भारत की गरीब नारियों को दी जा रही यातनाओं को सहन करती है। अपने अधिकार और परीवार की सदस्या बकरी को वह प्राण से भी अधिक चाहती है, वह कहती है-

"जमींदार साहब बीस रुपिया देत रहेन, हम नाहीं दिया, हम को बच्चों को, जान से पियारी है। हम गरीब आदमी हैं, दुई बखत दुघ-"

विपत्ति के शब्दों से और उसकी बात से उसकी सत्यवादिता पर सहज ही प्रकाश पड़ता है। वह प्रामाणिक और सच्ची भारतीय ग्रामिण नारी है। वह अपनी गरीब स्थिति का वर्णन पूर्ण सच्चाई से करती है-

" हुज़र ई बकरी हमार है । हम गरीब आदमी है, आप किसी और बकरी को गाँधीजी की बकरी बनाय लें । हमारे बच्चे एही के दुघ से रुखी रोटी खाते है । एही सहारे हम जीय रहें हैं । "

विपत्ति, दुर्जनसिंह और उसके साथियों को सरकार समजती है और अपनी गरीबी का सहारा (बकरी) को न छीनने की बिनती करती है। विपत्ती दुष्ट नेताओं की बात का विरोध करती रहती है। लेकिन उसकी बात को नए-नए तर्कों से काट दिया जाता है। विपत्ती अनपढ़ और सामान्य औरत है। उसने अपने गाँव से आगे की दुनिया देखी भी नहीं है। गाँव और देश का तथ्य वह नहीं समज सकी है। कर्मवीर उसे गरीबी को नहीं जानती, अतः आजाद देश में रहने का उसे कोई हक नहीं है, ऐसा कहता है, तब उसका निर्दोष अज्ञान प्रकट करते हुए वह कहती है-

"हम देश में नहीं रहीत हुज़र, गाँव में रहित है।-"

विपत्ती को अपने गाँववालों पर पूर्ण विश्वास था कि वे उसे बकरी वापस दिलाएँगे। लेकिन गाँववाले दुष्ट नेताओं की लुभावक बातों में आ जाते हैं। और विपत्ती का पक्ष न लेकर उससे विश्वासघात करते हैं। अतः सिपाही कर्मवीर के आदेश पर उसे बंदी बना देता है।

यहाँ हम देखते हैं कि भारतीय गरीबों के अधिकारों को नेताओं और दुष्टों के द्वारा हथिया लिया जाता है और उनको आधारविहिन अपराधों के तहत जैल में ठुँस दिया जाता है। विपत्ति इसका प्रतिनिधि पात्र है।

नाटक के दूसरे अंक के दूसरे दृश्य में उसको करुण रुदन करते हुए दिखाया गया है, क्यों कि उसके प्राण समान बकरी को कत्ल करने के लिए सिपाही उसे कसाई के यहाँ ले जा रहा था। वह कहती है-

"अबहिने हम देखा, सिपाही ओहका कसाई जस सहर लिए जात रहा, ऊ चिल्लाती रही "

वह कल्पांत करती हुई सबको कसाई बताती है। अपने अधिकार को गँवाने के बाद वह विद्रोही युवक के विचारों से जुड़कर जनविद्रोह में शामिल हो जाती है।

नाटक में संघर्ष उपस्थित करने में उसका चरित्र बड़ा प्रभावी बन गया है। 'बकरी' अधिकार का प्रतीक है और आजाद भारत में गरीबों को अधिकारों से वंचित किया जाता है, यह तथ्य विपत्ति के चरित्र से उजागर होता है।

युवक का चरित्र :-

सवेश्वर कृत 'बकरी' नाटक का एक और महत्वपूर्ण चरित्र विद्रोही युवक का है। नाटक में वह एक समाज सुधारक, जागृत और क्रांतिकारी युवक के रूप में चित्रित हुआ है।

नाटक के पहले अंक के दूसरे दृश्य में युवक का आगमन होता है। उसके आगमन के समय ग्रामीण चिंतामग्न बैठे हुए हैं तब उनकी चिंता का कारण पृष्ठता है। दुष्टों के द्वारा बकरी को गांधीजी की बताकर ले जाना और विपत्ति को जेल में डाल देने की बात पर वह ग्रामीणों पर व्यंग्य करता है। उसके व्यंग्य में भी जागृति का संदेश और विद्रोह की आग भभकती है।

ग्रामीण भोलें लोगों में दुर्जनसिंह, सिपाही आदि ने भय पैदा कर रखा था। और आसुरम को ग्रामीणों के रूपों से ही बड़ा बना रहे थे, साथ-साथ ग्रामीणोंको लूटते थे, उल्लु बनाते थे। विद्रोही युवक के मन में आश्रम को ही जलाकर खाक बना देने की चिन्ता पनपती है। अतः वह कहता है-

" मैं आश्रम में आग लगाऊंगा। "

ग्रामीण उसकी बात को समझते भी नहीं हैं और उसको साथ भी नहीं देते तब वह उन दुष्टों के बारे में आग उगलता हुआ कहता है-

" बाबा हम समझ नहीं पा रहे हैं, ई सब ठग हैं आप सबको सीधे आदमी जान ठगी करते हैं। सूखा, महामारी, अन्न-जल की तबाही सब इन्हीं लोगों की वजह से है। "

ग्रामीण लोग दुष्टों को भगवान समझते थे, तब युवक उनको ' तबाही के भगवान ' बताकर जूतों से पुजने को कहता है। उसके हर एक विचार में दुर्जनसिंह और उसके दुष्ट मित्रों का विरोध देखने को मिलता है।

विद्रोही युवक ग्रामीण लोगों के मन-मस्तिस्क में घुस गई हिनता और लथुताग्रथि को दूर करने को कहता है। इस दुनिया में छोटे-बड़े का भेद नहीं हो सकता, वह कहता है-

" कोई छोटा बड़ा बनके नहीं आया। सब बराबर बन के आए । "

विद्रोही युवक किसी से डरता भी नहीं और किसी की कृपा के लिए आकांक्षा नहीं रखता। कर्मवीर जब चुनाव लड़ता है और 'बकरी के थन 'का चिह्न रखता है तब भी वह निडरतापूर्ण विरोध करता है। वह कीसीको वोट देना से इन्कार करता है। उसके सामने प्रलोभनों का जाल बिछाया जाता है, फिर भी वह अपना विरोध प्रदर्शित करता रहता है। वह निर्भिक रूप से कहता है-

" यहीं की वोट, चुनाव सब मजाक हो गया है। सब झुठ पर चल रहा है। गरीबों की बकरी पकड़ कर उनसे पहले पैसा दुहा। अब वोट दुह रहे हैं, फिर पद और कुर्सी दुहेंगे । "

युवक को डराने के लिए चुनाव जीतने से रास्ते से हटाने के लिए राजद्रोही बताया जाता है, फिर भी वह निडर होकर कहता है-

" जानता हूँ। आप बकरी की पूजा इस लिए कराते हो ताकि सब बकरी बन जाएँ। मैं बकरी नहीं हूँ। किसी की बकरी नहीं बनूँगा। "

फिर युवक को सिपाही बेरहमी से घसीटता है और पिटता है भी है। फिर भी वह अपना सत्य का राग प्रगट करता रहता है। कर्मवीर के चुनाव जीतने के बाद भी वह अपना विरोध प्रदर्शित करता रहता है। वह ग्रामीणों को कर्मवीर की जीत के लिए खरी-खोटी भी सुनाता है। वह उन ठगों की देश और जनता को लूटने की प्रवृत्ति पर व्यंग्य करता हुआ ग्रामीणों के अज्ञान को दूर करने के लिए कहता है-

" आप लोगों का अज्ञान जेहल ही है, अब ये जीत के और लूटें पहले बकरी का नाम लेकर लूटते थे अब आपका ही नाम लूटेंगे।"

इस समय वह भोली-अनपठ ग्रामीण जनता के अज्ञान पर प्रहार करके उनमें विद्रोह भरने का साजाजिक दायित्व अदा करता है। उनकी अंधश्रद्धा पर प्रहार करके कहता है-

" बकरी मैया की कृपा से खेत नहीं लहलहाए पानी जमीन फोडकर नहीं निकला ?"

अतः युवक की बातें ग्रामीण के मन में से अंधश्रद्धा, डर आदि को भगाने में कारगर साबित होती है। और घीरे घीरे जनविद्रोह होता है।

युवक के विद्रोह की यह आग ग्रामीण लोगों में चिनगारी बनकर भभक उठती है। और उसको साथ देने के लिए सभी उसके साथ शहर पहुँच जाते हैं। शहर में भोज के बाद विजय के उन्माद में मस्त दुर्जनसिंह, कर्मवीर और सत्यवीर की टोली को ग्रामीणों की जनशक्ति के आधार पर युवक बंदी बनवा लेता है। दुर्जनसिंह को वह ललकारता है।

" अब वह मैं में नहीं होगी। बाँधो इन लुटेरों को। इन्कलाब जिन्दाबाद।"

पूरे नाटक में वह आदर्श युवक, क्रांतिकारी, निर्भिक एवं समाज सुधारक के रूप में चित्रित हुआ है। आजाद भारत की भोली, अनपठ, अज्ञानी, ग्रामीण जनता के मन-मस्तष्क में विद्रोही और आग भरना उसका मकसद था। अतः युवक का पुरा जीवन नट-नटी के गीत में इस प्रकार अभिव्यक्त हुआ है-

" बहुत हो चुका अब हमारी है बारी

बदल के रहेंगे ये दुनिया तुम्हारी "

युवक द्वारा प्रसारित जन विद्रोह में उसे बंदी बना लिया जाता है। सिपाही का चरित्र अपने नीहित स्वार्थ में लिप्त चरित्र है।

सारांशतः 'बकरी' नाटक की चरित्र-सृष्टि सम्यक है, और कथाप्रवाह को बनाये रखती है साथ-साथ नाटककार के उद्देश्य को आजाद भारत की सामान्य जनता तक पहुँचाने में पर्याप्त सफल हुई है।

તલસાટની ઝંખનામાં ભિલનની યાત્રાનો સુખદ અનુભવ

Prof. Bharat A. Chaudhari
Dept of Gujarati
Shree S.M.Jadeja Arts &
Commerce college kutiyana

આસ્થા અને સંસ્કૃતિથી સભર ગુજરાતી સમાજમાં આધ્યાત્મિકતાની ભાવના કદી પણ લુપ્ત થવાની નથી. સુરેશ જોશીએ 'વસિયતનામું' કાવ્યમાં કહ્યું છે કે ' મારા હૃદયમાં કાળમીઠ ખડક, ઈશ્વરના ચૂરેચુરા કરવા બાકી છે ' એવી આસ્થા હજું પણ જળવાય રહેલી છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં ભગવાન અને ભક્તિની ગાથા અનેક રીતે મળે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તની આસ્થા અતૂટ છે. અહીં પણ હરીન્દ્ર દવેની નવલકથા 'માઘવ ક્યાંયની મધુવનમાં' એ ભક્તની ભગવાનને મળવાની આશ કેવી છે. કેવા સંજોગોમાં ભક્ત દોડી રહ્યો છે. ભગવાન પાછળ આ નવલકથાના મુખ્ય પાત્રો નારદ અને શ્રીકૃષ્ણના છે. નારદના મનમાં કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ની ઝંખના જાગે છે. નારદને કૃષ્ણની ભાળ મળતાં ત્યાં જાય છે. પણ ત્યાં પહોંચતા કૃષ્ણ તો નારદને હાથતાળી આપીને ણાજે જતો રહ્યો હોય એમ નારદને દર્શન થતાં નથી. આ રીતે સતત કૃષ્ણને મેળવવા માટે અનેક પ્રયાસો કરે છે. હરીન્દ્ર દવેએ એમની જ કવિતામાં કહ્યું છે. કે ' ફૂલ કહે ભમરાને , ભમરો વહે વાત કુંજનમાં માઘવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં ' નારદનું મધુવનમાં આગમન થતાં માઘવ તો ક્યાંય તથી હવે મધુવનમાં તેઓ તો પ્રયાણ કરી ચૂકેલા છે. પરંતુ એટલું જરૂર કહી શકાય કે કૃષ્ણ ફૂલોમાં , ગોવાળોના હૃદયમાં, જશોદાના વાત્સલ્યમાં, ગોપીના હૃદયમાં, યમુનાના પ્રવાહમાં, ગાયોના ઘણમાં કે પછી વ્રજની ભૂમિના કણે કણમાં કૃષ્ણ બિરાજમાન છે. પણ નારદના હૈયામ વ્યાકુળતા અને વિરહ છે. એનો અહેસાસ નારદને થયા વિના રહેતો નથી છતાં પણ યાત્રા શરૂ જ રાખી છે.

ઉદ્ભવ નારદને કહે છે. ' નારદ, કૃષ્ણ તમારાં પરિભ્રમણોમાં જીવે છે. યુગોયુગો પછી ભક્ત અને કવિઓ કૃષ્ણને રાધાના વિરહમાં શોધશે, યશોદાના વહાલમાં શોધશે, દેવકી ની વત્સલામાં શોધશે અને તેથી એ વધારે તો તમારી હૃદયવીણાનાં સપંદનોમાં શોધશે, કૃષ્ણની મૂર્તિ પાસે જઈ કોઈ ભક્ત કહેશે, નંદ અને યશોદાને જે દુઃખ સહન કરવું પડ્યું એ દુઃખનું વરદાન અમને આપો. નારદે કૃષ્ણના દર્શન માટે જે તલસાટ અનુભવ્યો એ તલસાટ અમને આપો ' કૃષ્ણની ભક્તિ કવિઓ અને લેખકોએ હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખી બતાવી છે.

'નારદ, યુગે- યુગે કુરુક્ષેત્રો થતાં રહેશે, યુગે-યુગે યાદવસ્થળી રચાશે, પણ એ દરેક યુગે યુગે કૃષ્ણ હશે. કૃષ્ણ માટેનો તલસાટ હશે. એના વિરહમાં જુરનારાઓ હશે અને એમના તપે જ આ દુનિયા ટકી રહેશે '

નારદના હૃદયમાં કૃષ્ણ માટે અનહદ મળવાની અપેક્ષા છે. નારદની વિરહવેદના સુંદર રીતે વર્ણવાઈ છે. નારદ કૃષ્ણના ભક્ત છે અને એ ભક્ત પોતાના કૃષ્ણને મળવા આતુર હોય

સ્વભાવિક છે. તેથી નારદ પરિભ્રમણો કરતા રહે છે. નારદના માધવનાં દર્શન કરવાની ઝંખના નારદને ઘણો રજળપાટ કરાવતી હોય છે.

નારદ કારાગૃહમાં આવી તે પોતાની કૃષ્ણને મળવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે.

‘ હા મહારાજ ! મારે દેવકીના આઠમાં સંતાનના દર્શન કરવાં છે. ’

નારદના આ શબ્દો સાંભળીને કંસ હસી પડે છે ‘ દેવકીનું આઠમું સંતાન તો હવાની ઢીંગલી હતી ! એને જ્યારે કંસે દિવાલ પર પછાડી હતી, ત્યારે એ હવામાં વેરાઈ ગઈ હતી. ‘ કંસ તારો કાળ જન્મી ચૂક્યો છે ’ દેવકીનું આઠમું સંતાન જન્મી ચૂક્યું છે. એ વૃંદાવનમાં હોય નારદ વૃંદાવનમાં નંદના ઘરે આવીને જુએ તો સ્મશાન જેવી શાંતિ છે. નારદને વૃંદાવનમાં પણ કૃષ્ણ મળતા નથી. કૃષ્ણતો અઘમ્મી કંસના મથુરામાં ગયેલા છે. ત્યાં જઈ કંસને હણે છે. નારદ તો કૃષ્ણને મળવા મથુરા આવે છે. પરંતુ કૃષ્ણ તો છુપા રસ્તે થઈને મથુરા છોડી ચૂક્યા છે. નારદને ઉદ્ધવ દ્વારા જાણવા મળે છે. નારદને કૃષ્ણને મળવાની ઈચ્છા તદો હજુએ તીવ્ર છે. નારદ હતાશ થઈ ગયેલા છે. હતાશ થયેલા નારદને જોઈને પરશુરામ પુછે છે. શા માટે તમે ભટકો છો ? ત્યારે નારદના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે કૃષ્ણને હું શોધું છે. આ કૃષ્ણ કોણ છે ? નંદના લાડકવાયા છે ? કે વસુદેવનો પુત્ર છે ? કંસના કાળ છે ? નારદ કહે છે કે ‘ મને લાગે છે કે આ ઇન્નભિન્ન થઈ રહેલો દેશ કદાચ કૃષ્ણની આસપાસ એક થઈ શકશે. તારતાર થઈ ગયેલું જીવનનું વસ્ત્ર કૃષ્ણના પ્રેમમાં પોતાની દૃઢતા પ્રાપ્ત કરશે.... વીંખાઈ ગયેલો માનવી કદાચ કૃષ્ણ પાસે જશે અને ઠીક થઈ જશે ? આજના સમયમાં કૃષ્ણની જરૂર છે. ’

નારદને કૃષ્ણ મળતા નથી નારદને થાય છે કે કોણખજાણે ક્યાં, ક્યારે અને ક્યા રૂપમાં કૃષ્ણ મને મળશે ? નારદને હવે વયનો થાક વરતાયો છે. રજળપાટ ભર્યું જીવન એમને થકવી દે છે. એક દિવસ નારદે સ્વપ્નમાં તેમને કૃષ્ણ પાસે શ્યામ મેઘના હૃદયમાં વીજળી શોભે એમ રૂકમણી શોભતા દેખાય છે. નારદ પારિજાતના પુષ્પ ગુચ્છ કૃષ્ણને આપે છે. આ સ્વપ્ન પુરું થયા બાદ, નારદ જાગે છે. સ્વપ્નમાં શ્રી કૃષ્ણને જોયાની ખુશી એમને ચહેરા પર આવી જાય છે. સવારમાં ધુમ્મસમાં દ્વારકાનો કિલ્લો દૂરથી નાનરદ જોઈ શકતા નથી તેમણે ઝોળીમાં વીણેલાં ફૂલો ભર્યા હતા તેઓ ગર્ગ ઋષિને મળે છે. કૃષ્ણે આપેલો નારદ માટેનો સંદેશો કહે છે-

‘ નારદને કહેજો કે હું એમને મળીશ એમને મળવાના જેટલા યોગ અત્યાર સુધીમાં શોધ્યા છે, એમાં એ મળ્યા નથી. એમાં પણ વિધિનો કોઈ સંકેત હશે. પણ અત્યાર જે મહાયુદ્ધના ઓળા ઘેરાઈ ગયા છે. તે વિખેરાશે ત્યારે હું જરૂર નારદને મળવા આવીશ. ’

નારદ તો દ્વારકામાં આવે છે તો ત્યાં પણ કૃષ્ણ તો નથી. નારદ કૃષ્ણની માતા દેવકીને મળતા દેવકી નારદને ભાગ્યશાળી લેખે છે. નારદે જશોદાને આંખોમાં કૃષ્ણને જોયા હતા દેવકી તો એ સમયે કારાવાસમાં હતી. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભયંકર સંહાર થાય છે. એમાં નારદ કૃષ્ણને જવાબદાર માની ઘોર પાપ કરનારા મહાપાપી તરીકેની છાપ પડતાં હવે નારદને કૃષ્ણ પ્રત્યે ની શ્રદ્ધા ડગી ગઈ છે. એવા સમયે ઉદ્ધવ નારદને કુરુક્ષેત્રની ઘટનાથી વાકેફ કરતાં જેમાં કૃષ્ણે અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનો પુત્ર સજીવન કર્યો છે. કૃષ્ણએ ધર્મનો તથા ધર્મના ધારકોને હંમેશા

આદર કર્યો હોય તે એના પુણ્યે એ બાળક જીવિત થાય આ જાણી નારદ કૃષ્ણના વ્યક્તિત્વ વિશે ઉંડા વિચારમાં પડી જાય છે.

નારદને જાણવા મળ્યું કે કૃષ્ણ તો હસ્તિનાપુરમાં છે. એવું જાણી તેઓ હસ્તિનાપુર આવ્યા કૃષ્ણ પ્રત્યેની મળવાની તેમજ એમના વ્યક્તિત્વના રહસ્ય વિશે ઘણું બધું જાણવાની મહેચ્છા હોવાથી કૃષ્ણને મળ્યા પછી ઘણું બધું તેઓ પુછવાના છે. નારદ હસ્તિનાપુર પહોંચતાં યુધિષ્ઠિર રાજગાદીએ બેઠા છે. બારણાંમા ધવજાઓ અને પુષ્પોના હાર દેખાય છે. અહીં જાણવા મળ્યું કે આજે યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો છે. કૃષ્ણની હાજરીમાં આ જાણી નારદ આનંદિત મુદ્રામાં છે. નારદ ભીમસેનના મહેલે આવતાં ભીમ, સહદેવ, અર્જુન, યુધિષ્ઠિર અને નકુળને મળે છે. દારદ જાણવા માંગે છે કે કૃષ્ણ ક્યાં છે ? અર્જુનના વાણીમાં સંકોચ જણાતાં નારદને ખબર પડી જાય છે કે કૃષ્ણ તો અહીં નથી. યુધિષ્ઠિર દ્વારા જાણવા મળતાં કૃષ્ણ તો દ્વારકા ગયા છે.

દ્વારકા જતાં વાટમાં એક દુઃખી યુવતી જેનો ભાઈ અને પતિ મૃત્યું પામ્યા છે. નારદ દુઃખી થાય છે. કૃષ્ણનો સારીથ દારક અને ઉદ્ધવ મળતાં તેઓ કહે છે. નારદ મને કૃષ્ણમય છો. કૃષ્ણ તમારામાં વસે છે. આથીસ્તો કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું

ઉદ્ધવ નારદને કૃષ્ણ તરફ લઈ જાય છે. નારદ જઈને જુએ છે. તો અશ્વત્થ નીચે માટીનાં ઓટલા પર એક પગ વાળીને, બીજો પગ જમીન પર રાખીને કૃષ્ણ આંખો મીંચીને બેઠા છે ! નારદ દોડતો જઈને ચરણોમાં માથું નમાવે છે, ત્યાં નારદ જુએ છે તો કૃષ્ણની પગની પાનીમાંથી હાથની હથેળી વીંધીને હૃદય સુધી એક તીર વાગેલું છે, જેમાંથી હજું પણ રક્ત ટપકી રહ્યું છે. નારદ ચીસ પાડી ઉઠે છે.

ઉદ્ધવ નારદને કહે છે કે કૃષ્ણ તમારાં પરિભ્રમણોમાં જીવે છે. કૃષ્ણના વિરહમાં પણ નારદને યાત્રાનો સુખદ અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી સાચા ભક્તમાં ભક્તિની આરત પ્રસ્તૂત નવલકથામાં છે.

માટી અને મોભ: અસબાબ અને ભાવવિશ્વ

- પ્રા. મંગુભાઈ વી. પટેલ
અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ
શ્રીમતી એમ. સી. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પ્રાંતિજ

લલિતનિબંધ એટલે યદ્યથાવિહાર. નિબંધકાર એના પસંદગીના વિશ્વમાં સ્વૈરવિહાર કરતો જાય અને ભાવક સાથે ગોઠડી માંડે. કાકાસાહેબથી આરંભાયેલા આ લલિતનિબંધે ગુજરાતી સાહિત્યન સમૃદ્ધ કર્યું છે. કાકાસાહેબે હિમાલય અને તારામંડિત આકાશથી માંડીને ખાબોચિયાનું સૌન્દર્યપાન કરાવ્યું. ભોળાભાઈ પટેલે વિવિધ પ્રદેશોની સંસ્કૃતિ, ભૂગોળ, સાહિત્ય વગેરે સાથે લઈ યાત્રા કરાવી. સુરેશ જોષીએ શૈશવની દુનિયા સાથે માણસના ભાવપ્રદેશનાં દર્શન કરાવ્યાં. ગુજરાતી નિબંધ સાહિત્યમાં સુન્દરમ, ઉમાશંકર જોશી, દિગ્વીજ મહેતા, મણિલાલ પટેલ એમ અનેક નિબંધકારોએ પ્રદાન કર્યું છે. ઉમાશંકર જોશી 'વ્યક્તિ મટી બનું વિશ્વ માનવી' ની વાત કરે છે. સુન્દરમ 'હું માનવી માનવ થાઉ તો ઘણું' એમ કહે છે. કવિ પદ્યમાં અને નિબંધકાર ગદ્યમાં સ્વૈરવિહારની વાત કરે છે પણ અંતે એ દ્વારા બંને કશુંક પામવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. એ માટે એની નજર વિશ્વમાં ફરી વળે છે. તો ક્યારેક એની દૃષ્ટિ નજર સામે પડેલા સૌન્દર્યને પકડી લે છે. એની સાથે નિબંધકારનું ભાવવિશ્વ રચાય છે. રામચંદ્ર પટેલ નજર સામેના વિશ્વ સાથે મૈત્રી બાંધે છે.

માટી અને મોભ' રામચંદ્ર પટેલનો બીજો નિબંધસંગ્રહ છે. આ નિબંધનો વિષય પોતાનું ઉમતા ગામ અને એની કૃષિ અને કારીગરની સૃષ્ટિ છે. બાળપણથી માંડીને મોટપ સુધી નિબંધકારે પોતાના ગામને પીધું છે. પીધા કરે છે. એમને વિશ્વમાં રખડવાની જરૂર નથી પડી. એમને તો નજર 'સામે જ વિશ્વ ઉપલબ્ધ થયું. 'માટી અને મોભ'માં કુલ વીસ નિબંધો સંગ્રહાય છે. એના શીર્ષક 'માટી', 'મોભ', 'ખડકી', 'હળ', 'ગાલ્લું', 'કોસ', 'નિભાડો'..... 'માણિભદ્રવીરનું મંદિર અને હું' જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે ગામસંલગ્ન સંસ્કૃતિને અને અતીતને આલેખે છે. એ આલેખન દ્વારા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે રામચંદ્ર પટેલનું અનોખું વ્યક્તિત્વ. જેને આપણે મહત્વ નથી આપતા એવી વસ્તુને નિબંધકાર એની ઝીણી નજરથી જોઈ લે છે અને બોલી ઊઠે છે- 'જુઓ, જુઓ, આ ગાલ્લું'. એટલું જ નહિ, ગાલ્લાનાં જુદા જુદા ભાગોની ઓળખ પણ કરાવે છે. કોઈ પોતાના સ્વજનોની ઓળખ ન કરાવતું હોઈ. નજર સામેથી વિદાય લેતી અને અતીતમાં સરી જતી કૃષિસંસ્કૃતિ અને એના અસબાબને નિબંધકાર ઝડપી લે છે.

'માટી' નિબંધમાં માટીના સ્વાદથી માંડીને માટી એ આદિમાયા છે ત્યાં સુધી નિબંધકારની દૃષ્ટિ ફરી વળે છે. રૂપેણ નદીના કાંઠેથી ઓકળી બધ્ધ લીપણ માટે માટી લાવતી માને કેડે બેઠેલ શિશુ માટીનું ઢેકું લઈ ક્યાંય સુધી ચાખ્યા કરે છે. પછી માટીનો સ્વાદ ક્યારેય ગયો નથી. એ માટી પછી રમકડાં બને, અનાજ બને. એટલું જ નહિ એ ખાટો, કડવો, ખટમીઠો તૂરો સ્વાદ બને. હાથીગેડાની ખાલનો સ્પર્શ કરાવે, નાળિયેરનું પાણી બને છે. નિબંધકાર માટીને પંચેન્દ્રિયથી માણે છે. ઊંધઈ, ગોકળગાય, કીડીમંકોડા, ઊંદરના સંદર્ભે પણ માટીને અવલોકે છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઘરની જગ્યાની માટી કેવી હોવી જોઈએ તે જણાવી કુંભારનો સ્પર્શ પામી માટી અગ્નિના સંસ્પર્શ ક્લામય રૂપ ધારણ કરે છે. નિબંધકાર કિલસૂકીને પણ વણી લે છે- 'માણસ માત્રનો દેહ કાચો કંભ. જો એને જળ વાયુ તેજની તપસ્યા પાવામાં ન આવે તો...? દુર્ગંધ મારતા પાત્ર-ફળકળાદિમાં ઠરે. 'પૃષ્ઠ-૧૧

માટી સાથે સંગીત પણ વણાઈને આવે છે-‘રાત્રે નાડી નાડીમાં માટી રસ વહે.નાર હોય નવરંગમાં. માથે તાંબા કે માટીનો નવલો ગરબો. ઝાંઝર, કંકણ, કાંબીના રમઝટ રણકા.’ પૃષ્ઠ-૧૧

વૃક્ષ અને માટીનો સંબંધ બતાવી નિબંધકાર કંસારા અને કુંભારના વાદને નિરૂપી કુંભારને જીતતો બતાવે છે. અઘાઠમાં અકળાયેલ માટી માટે ‘ઢૂઢિયા બાપજી’સાથે દસ-બાર વરસની બાળાઓ મેઘને મનાવે પોટલે પોટલે મેઠવરહાડો, ગાયોના ધરમે મેઠવરહાડો .બાળાઓ સાથે માટી અને મેઘને લાવી ચૈતન્યનો સંકેત આપી નિબંધને સમાપ્ત કરે છે. વાતચીત કરનાર માણસની આંખ આમ તરફ મંડાય તો એ સદ્ભાવ ધરાવનાર મનાય એવો સંકેત કરી નિબંધકાર ‘મોભ’વિશે વાત માંડે છે. મોભ આખા ઘરનો આધાર બને તે પહેલાં સુથાર એને ઘડીને ગોળ સુંવાળો બનાવે છે. એનું પૂજન કરી પછી એને ઘરનો છત્રપાલ બનાવવામાં આવે છે. મોભનો અર્થવિસ્તાર કરી એને સંકટમોચનનું રૂપ આપે છે. રન્ના અને સૂર્યનો ઉલ્લેખ કરી નિબંધને પૌરાણિક સ્પર્શ અપાયો છે. ‘મોભ’ નિબંધને સજીવારોપણનો પુટ આપી જીવંતતા બક્ષી છે. ‘જો શ્રાદ્ધના દહાડાઓમાં કાગવાસના લાડુના ટૂકડાનો સ્પર્શ મળે તો મોભના કાળજે ટાઢક’પૃ-૧૮. મોભી ઇંસુખિસ્ત કે સહદેવની જેમ નિઃસહાય પણ બની જાય છે. નિબંધકાર ‘જે મોભનો ધર્મ સમજે એ મુખી’એમ કહી વ્યંજનાને ખુલ્લી પાડી દે છે. પરંતુ નિબંધના અંતમાં લોકગીત ‘મોભે ચઢું ને ઉબરે ઊતરું’ મૂકી ‘મોભ’નું મોભીપણું જાળવે છે. ‘ખડકી’નિબંધના આરંભે સોનેટ રચના મૂકી છે. એની અંતિમ બે પંક્તિઓ

ગયો જો કોઈનો કુમકુમ ભર્યો હાથ અડકી,
હજારો દીવાથી ઝળહળ બની જાય ખડકી. પૃ-૨૧

અહીં સંરક્ષણાત્મક હેતુથી બનાવવામાં આવેલી બારીબારણાવાળી છૂટી જગ્યા. જે માઢડી કે ડેલી તરીકે પણ ઓળખાય છે. એ નિર્જીવ વસ્તુ ન બની રહેતાં રહેનારા લોકોનું પ્રતીક બની ને આવે છે. એની સાથે સંત કે ભગતનું નામ જોડાઈ જીવંત બની ઊઠે છે. એ ખડકી સુભદ્રા અનુભવે છે- ‘વેલડામાં દૂર જતી દીકરીને આંખે હાથનું નેજવું કરીને છેક સુધી તાક્યા કરી છૂપું રડી લે’. પૃ-૨૪

આમ ખડકી દરેક ઋતુ, વારતહેવારને અનુભવે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે ઝઘડો થયો હોય તો હાજરા-હજૂર થઈ જાય છે. એ ઝાંઝર રણઝણાવતી, મેંદીરંગ્યા હાથે કૂવે પાણી ભરવા જાય અને કંકુથાપા પણ ઝીલે. ‘ખડકી’માં માનવભાવોનું સરસ રીતે આલેખન થઈ શક્યું છે.

‘કોઢ’ નિબંધમાં ત્રીસ વરસ પહેલાં ખોવાઈ ગયેલી ‘અંગારક’નવલકથાની હસ્તપ્રત ઓજારના ભંગારમાંથી મળી આવી. એનો આનંદ એટલો બધો થાય છે કે કૃષિસંરંજામનો ભંગાર વેચવાનું માંડી વાળે છે. કોઢ એટલે કારિગર વર્ગ —સુથાર, લુહાર, કુંભાર વગેરેની જગ્યા. એક સાથે પંદર કોશ ઘડતા ચૂનોલૂહારને કોઈક કોશ બદલાઈ જવા બાબતે કહેતા એનો ક્રોધ આસમાને પહોંચે છે. કારિગર માટે ‘અન્નદાતા’ એવી કોઢ આધુનિકતા આવતાં કારિગરો શહેર તરફ વળી જાય છે. અસલિયતને ગુમાવી કલાઈનો ઢોળ પીતું ગામ નિરાશા તરફ ધકેલી દે છે

‘નિભાડો’ નિબંધમાં નિભાડામાં સર્વસમર્પણનો ભાવ આરોપી એને શિવરૂપ નિબંધકાર જુએ છે. નિભાડામાં તૈયાર થતી વસ્તુઓ સમાજના બધા જ લોકોને ઉપયોગી બને છે છતાં નિભાડો પોતાની પાસે કશું રાખતો નથી. પોતે તાપમાં તપી ‘કુળદીપક’ થઈને ઝગમગી રહે છે. ‘પોતાની ખેવના ન રાખતો અન્યને માટે જીવતર છે એવું માનીને ખાખ થવાનું એ જ એનો મર્મ સંદેશ. આરંભે મૂકેલું સોનેટ નિભાડાની લાક્ષણિકતા પ્રગટાવે છે.

નિભાડો બીજાને સઘળું દઈ દે ઠામ સજવા,
થતો શંભૂ પાસે કશુંય નહિ રાખે, નહિ હવા.

‘ગાલ્લું’, ‘હળ’, ‘કોશ’, ‘શેઠો’, ‘ખળુવાડ’, ‘વાડો’, ‘બીડ’ નિબંધો કૃષિ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા નિબંધો છે. ‘ગાલ્લું’ નિબંધમાં પ્રાચીનકાલીન રથ, અંબાડી, ઘોડાગાડીનો ઉલ્લેખ કરી સાંપ્રત ક્ષણે આવી ક્રહે છે- ‘જો આ ઊંટડી ને ધૂસરું, બે ઊંધ, સૂપડું, પાટપાથરણું, ઠાહું તથા બે આંખડા વચમાં પૈડાં, બસ આ અવયવો મળે એટલે ગાલ્લાનો દેહ. ‘પૂ-૪૩. ખેતીપાક માટે વપરાતું ગાલ્લું વીરશૌર્યનું પણ પ્રતીક બની રહેતું. ખરાબ ચોંઘડિયામાં બનાવેલું ગાલ્લું સુખસમૃદ્ધિનો નાશ પણ કરે. એક સમયનું જાહોજલાલીનું પ્રતીક ગાલ્લું આધુનિકતા આવતાં લુપ્ત થઈ ગયું. ‘હળ’ ખેડૂત માટે પૂજનીય ઓજાર. સાથે બળદની પણ પૂજા થાય. નાનપણમાં જ નિબંધકાર પિતા પાસે હળ ચલાવતા શીખી ગયેલા. હળ અને ખેતીને નિબંધકાર પૌરાણિક સંદર્ભ સાથે જોડી આપે છે- ‘બળભદ્ર પોતાનું હળ જોતરીને તો નથી બેઠાં પિતાએ કહેલું કે આ માટીના કણકણમાં કૃષ્ણ અને બળદેવજી વ્યાપેલા છે ને ધરતીમાં સમાઈ ગયેલાં કુંવરી સીતાદેવીને શોધતા; અડખેપડખે નાથ-મોરડા રાશ બાંધેલ બળદો સાથે હળ જોતરીને ખેડતા ન હોય જનકરાજા ‘પૂ-પર. ગામની જ વહુવારુ બનીને રહેવા માગતી વિધવા મુખી પાસે ખેડ માટે જમીન માંગે છે. ચોમાસું આવતા મુખી હળ બળદ આપે છે. વિધવાનો દીકરો જેટલી જમીન ફરતો આંટો મારે એટલી એની જમીન. વધુ જમીનના લોભે વધારે હળાયાનો લોભ કરવા જતાં હળનું કાડિયું એના પેટમાં પેસી ગયું. એ કરુણ પ્રસંગને પણ અહીં આલેખ્યો છે. હળની જગ્યાએ ટેકટર આવી ગયાં. હળની જાહોજલાલી સમાપ્ત થઈ ગઈ એ દુઃખ સાથે નિબંધ પૂરોથાય છે. ‘કોસ’ નિબંધમાં નિબંધકારે પોતાના જીવનની કરુણ ઘટનાના સાક્ષી બન્યા એનું દ્વેષદ્રાવકનિરૂપણ કર્યું છે. ધોળિયો બળદ કૂવામાં લયડી પડે છે. બળદ માટે એટલો પ્રેમ કે પિતા સડસડાટ કૂવામાં ઊતરી બળદને બચાવવાની કોશિશ કરે છે. બળદને બહાર તો કાઢે છે પણ એ લાંબું જીવતો નથી. પિતા પણ પાંસળીઓમાં થયેલા ક્ષયરોગને કારણે જીવી શક્યા નહિ. સૂઠિયો કોસ; રામૈયા કોસ અને કૂવો; ખેતર; લોકો વગેરેની સૃષ્ટિ ખડી કરીને નિબંધકારે બળદ અને પિતાના મૃત્યુને ઘેરું બનાવ્યું છે. વીજળી; મોટર; ટ્યૂબવેલ બોરની કલમો વડે જમીનમાં ઊંડાં ગયેલાં પાણી અને કેલાઈ ગયેલી ઉજજડતાને વ્યક્ત કરે છે-

‘ભૂખાળવા ખાવા ધાતા હોય એવા ધરતીની કૂટેલી આંખો જેવા કૂવા’ ‘શેઠો’ ખેતરની રક્ષા કરનાર જ નહિ, શેઠો શેઠાને ચેતવે છે. જીરાપાકનો મધમઘાટ મહેંકી ઊઠે છે. ખળીમાં બેસી ધરાઈને હોકાના ઘૂંટ પી લે છે તો ક્યારેક ખેતરખાળ બનીને ધીંગાણે ચડે અને વધેરાઈ જઈ પાળિયો પણ બને. શેઠો ક્ષેત્રપાલ સુધી અર્થવિસ્તાર સાધે છે. ‘ખળુવાડ’ એટલે ખેતરમાં ઉત્પાદિત અનાજ અને એની આડપેદાશને સંગ્રહવા માટેની જગ્યા. ખેડૂત માટે ધરનું જેટલું મહત્વ છે એટલું જ ખળુવાડનું મહત્વ છે. માણસની સાથે સાથે પશુપંખીઓને પણ અનાજ પૂરું પાડે છે. ખળુવાડ બનાવવાની તૈયારી; પોકધાણી ખાવાની મજા વગેરે ખળુવાડ સાથે જોડાયેલ સર્વને નિબંધકાર મન મૂકીને માણી

લે છે. હવે નપાણિયા દિવસોમાં ખળુવાડનો ઉપયોગ પણ નહિવત જયો થઈ ગયો છે. નિરાશા વ્યક્ત કરતા કહે છે- 'ધકકે ચડેલી રાંડેલી બાઈ સમી મૂંગીમંતર બની સંકડામણમાં જીવે છે ખળુવાડ' પૃ-૭૬

'એક દિવસે જેને લીધે ધરતીમાના મહેદીમૂકયા કંકણ પહેર્યા બંને હાથ જાણે સૂર્ય તડકામાં ઝળહળી ઊઠતા લાગતા તે ખળુવાડ આજે આધુનિકતા આવતાં જોવીયે ગમતી નથી.' 'વાડો' નિબંધ પણ ખળુવાડની જેમ જ આવે છે પણ ફરક એટલો કે એની આસપાસ થોર-કાંટાઓથી વાડ બનાવી કામકાજની ચીજવસ્તુઓ સચવાતી એવી ભોગવટાની જમીન. નિબંધના અંતે લેખક કહે છે- 'વાડો પોતે પોતાનો ભક્ષક બની બેસે છે.' પૃ-૮૨.

'બીડ' એટલે ઘાસવાળી જમીન એમ આરંભમાં જણાવી ઝીણી નજરથી વિવિધ ઘાસ; જીવજંતુનું વર્ણન કરે છે. નાનકડા કૂલો વડે શોભતું બીડ દૂર ટેકરી પરના સિદ્ધિમાના દેરા વડે આકર્ષક દેખાય છે. ખુલ્લું મેદાન કે જ્યાં કશુંય નહિ; એકલદોકલ ઝાડ; દૂરદૂર દેખાતી દેરી-એવી જગ્યા પર પણ નિબંધકારની દૃષ્ટિ ફરી વળે છે અને એ નિબંધનો વિષય બનીને આવે છે. અરણ્ય વિશે તો ઘણું લખાયું પણ બીડ વિશે રામચંદ્ર પટેલ જવાની ઝીણી નજર જ પડે. 'તરુવર' નિબંધ વૃક્ષપ્રેમ બતાવે છે. વૃક્ષ સાથેનો સંવાદ નિબંધકારનો પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ બતાવે છે. વૃક્ષની સ્વાધીનતા; પરોપકારવૃત્તિ વૃક્ષનું ધાર્મિક માહાત્મ્ય અને પર્યાવરણીય મહત્વ બતાવી કહે છે- 'અશ્વત્થએ બુદ્ધને જાગૃત કર્યા હતા એમ મનેય પોતે પીપળો કહી રહ્યો ન હોય' પૃ-૯૦. ગડીનું તૂટેલું રેપર પવનથી ઊડીને આવે છે. એમાં લખે છે-

મને ન વૃક્ષો ફળફૂલ આપો....

વૃક્ષનું રૂપ એટલે દરેકના દેહમાં નાડી સ્નાયુમાં કોષજનીન જ્યોતિ રચતુંરચતું આખરે આત્મા જોડે સ્થિર' પાનું-૯૩. વૃક્ષનું મહત્વ શિખર પર મૂકી આપી યંત્રયુગમાં વૃક્ષ અને સાથે પંખીનો કલરવ નાશ પામ્યાં તેનું દુઃખ વ્યક્ત કરે છે. મનુષ્યને જીવન આપનાર પંચમહાભૂતોમાંનું એક તત્વ એટલે જળ. એને લેખક રહસ્યમય બતાવી કહે છે - 'સૌથી વર જે છે તે વારિ.. પાનું-૯૫. લેખકની દૃષ્ટિ સર્વત્ર 'વારિ'ને જુએ છે. એના તેજોમય રૂપને નિરખે છે. 'અંબરગિરિ'ને નિરખતા એને તો વૃક્ષનો લીલો નર્ચો 'જૂંડ વિસ્તાર' દેખાય છે. ગ્રહો નક્ષત્રોમાં પાણીનો વિસ્તાર ગુંજયા કરે છે. લેખક કહે છે- 'ધરતીની ધૂળ ભીંજાતા એના ઉપર લીલોતરી રૂપે લીલું જળ ફેલાઈ જાય છે.' પાનું-૯૭. બુદ્ધની મહાકૃતિ આસપાસ એ તેજ રૂપ છે; તોરલે જેસલને અને બુદ્ધે અંગુલિમાલને પ્રેમજળથી શુદ્ધ કર્યા હતા. મા પોતાના શરીરનું જળ સૂકાવીને પણ બાળકને જીવન બક્ષે છે. સ્વાર્થી મનુષ્ય હવે ભૂગર્ભજળને છેડીને પોતાનો નાશ નોતરી રહ્યો છે.

'કુંડવાવ'; 'તળાવ અને ગરનાળું'; 'બડેલી અને બ્રહ્માનંદ'; 'માણિભદ્રવીરનું મંદિર અને હું' નિબંધો ઐતિહાસિક સ્થળ સંદર્ભ ધરાવતા નિબંધો છે. સાથે સાથે એ વર્તમાનની ક્ષણને પણ સ્પર્શે છે. લેખકના ગામ ઉમતામાં આવેલી પ્રાચીન કુંડવાવ અહીં નિબંધનો વિષય બનીને આવે છે. લેખકે સૌરાષ્ટ્રની ઝીબાણી ઇ.સ. ૫૫૦ અને મંજુશ્રી ઇ.સ. ૭૫૦ ને પ્રથમ કુંડવાવ તરીકે બતાવે છે અને પછી નંદાભદ્રા; જયા; વિજયા પ્રકારની વાવોની ઓળખ આપે છે. પોતાના ગામની કુંડવાવ એના બાંધકામ પરથી મૈત્રકકાળની જણાવી કુંડવાવોમાં અને ગુજરાતમાં સૌથી જૂની ગણે છે.

લેખકને કુંડવાવનું લાલ પાણી કેસૂડાંયુક્ત દેખાય છે. એમાં ન્હાવાનો આનંદ ભેરુબંધ સાથે માણે છે. પેલી વણિકકન્યાનો સ્પર્શ પણ આ નિબંધને મળ્યો છે. સ્વાર્થી લોકોએ ગામના રસ્તા બાંધવા તો કેટલાકે ઘર ગમાણ માટે વાવના પથ્થરો ઉપાડયા. એમાંના કેટલાક રાજગઢી ટીંબામાંથી પણ મળેલા. પ્રાચીન શિલ્પોના અનુરાગી લેખકને હૈયે દુઃખ યાય છે. નિબંધકારે શંભુભગતે કહેલી અઘોરી બાવા અને એના ત્રણ સેવકોની વાત પણ ગૂંથી લીધી છે. વાવમાં ગણિકાઓએ ન્હાવા ધોવાનું રાખતાં 'કાંબીઓ'નો રણકાર; પીવાનું પાણી બંધ થઈ ગયું. વર્તમાનમાં કુંડવાવની સ્થિતિ જોઈને સર્જકને દુઃખ યાય છે. કેમ કે વાવનો દેહ ગંદકીથી ખદબદે છે. વાવને પુનઃજીવિત કરવામાં આવે તો પાણી ઝળહળે એવી આશા પણ જન્મે છે. 'બડેલી અને બ્રહ્માનંદ'માં બડેલી-બળવંતીની વીરતા

અને શબ્દતને પરિણામે એને પ્રાપ્ત થતું માતાનું સ્વરૂપ અને એને સ્થાને સેવા કરનાર બ્રહ્માનંદનું શબ્દચિત્ર આકર્ષક બન્યાં છે. વરસો પછી આસા નામનો કુંભાર માટી લેવા જાય છે. એ બળવંતીનું જ્યાં લોહી ટપકેલું ત્યાંથી માટી લે છે. રાતે એને સપનામાં-'તું માટી લાવ્યો છે ત્યાં મારું સ્થાનક ચેતાવ... જા તને અંધાણી આપું છું કે સવારે એક વાર કેરવેલો ચાકડો આખો દિવસ ફરતો રહે તો માનજે કે બળવંતી મા પ્રગટ થયાં છે. '૫-૧૨૮. આસા કુંભારે દેરી બાંધી. બ્રહ્માનંદ બાબાને એ પવિત્ર જગ્યા સ્પર્શી ગઈ. લેખક એનું શબ્દચિત્ર દોરતાં કહે છે-'એ નાથપંથી બાવા હતા. શરીરે હષ્ટપુષ્ટ; સ્નાયુબદ્ધ; ઊંચા; ભભૂત વિનાની તાંબાવર્ણી કાયા ઉઘાડી રહે... '૫-૧૨૯. બાવાએ એ સ્થાનકનો ઉદ્ધાર કર્યો. લેખકની મા દેરીએ જતાં ત્યારથી માંડીને વર્તમાન સુધી લેખકનું ભાવવિશ્વ એ સ્થાન સાથે જોડાયેલું રહ્યું છે. 'તળાવ અને ગરનાળું'માં દિવાસ્વપ્નની કન્યા; પોક ખાતાં ખાતાં દેખાય છે. એના પરથી 'એક સોનેરી નદી'નવલકથાની પ્રેરણા મળે છે. ગરનાળાના પથ્થરો સોલંકીકાલીન સ્થાપત્યના નમૂના હતા એને લેખક કેમ ભૂલી શકે ? અને તળાવ તો બાળપણનું જીગરી દોસ્ત જેવું હતું જ. 'દીપ'નિબંધમાં દીપ વિવિધ સંદર્ભો સાથે પ્રગટ થાય છે. ગીતા-બાઈબલના રચયિતા એક દીપ સમાન. 'માણિભદ્રવીરનું મંદિર અને હું'નિબંધ લેખકનું ભાવવિશ્વ માણિભદ્રવીર સાથે કેવું ઓતપ્રોત છે તે આલેખાયું છે. "હું રોજ માણિભદ્રવીર પાસે જાઉં છું તો બે જોડેજોડનાં તળાવ આંખો માંડીને તાકી રહે. 'મળી આવેલી કૃળદેવતાની મૂર્તિની સ્થાપના માટે લેખકના પ્રયત્નોમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. મનમાં આકાર પામેલી મૂર્તિને કાગળ પર અને પછી માટીમાં એનો આકાર અને એ રીતે તૈયાર થયેલો આકાર શિલ્પીને બતાવી-'આરસ પર ષટ્ભુજા; ત્રિશુળ, ડમરું; અંકુશ; મુદ્ગળ; માળા અને નાગધારી વરાહમુખી મૂર્તિ ઘડી કોતરી દીધી'૫-૧૩૫. ઐતિહાસિક; ધાર્મિક; પુરાતત્વકીય સંદર્ભ અને લોકોની શ્રદ્ધા; આસ્થા અને એમાંથી પ્રગટતું લેખકનું વ્યક્તિત્વ અહીં જોઈ શકાય છે. 'દૃષ્ટિ અને દર્શન'આત્મકથાત્મક નિબંધ છે. લેખકના વ્યક્તિ ઘડતરમાં જે પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો તેનું આલેખન આ નિબંધમાં થયું છે ઉપરાંત સર્જનમાં પોતે કેવા છે તેનો મર્યાદાસહિત ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નિબંધોનો વિષય લેખકનું ઉમતા ગામ અને આસપાસનું વિશ્વ છે. 'ગામ ગામ અને મનુષ્યજીવન કહો કે આખું જગત મારા સર્જનની કાર્યી સામગ્રી છે. 'ગદ્ય નિબંધ માટે જીવિત છે. એનો લેખક ભાષા -માં પ્રગટ થતો હોય છે. અંત:પ્રેરણા-ભાવવિશ્વનું કલામાં રૂપાન્તર થવું જોઈએ પછી જ લેખક વાચક જોડે ગોઠડી માંડી શકે. ભાવક કલાને જુએ છે; ભાવવિશ્વને નહીં. '...ભીતરના ભઠ્ઠામાં તપાવીને એનું રૂપાન્તર કરું છું'-૫-૧૪૪. સામગ્રી ભરપૂર છે. હળ ગાલું કોસ જેવા નિબંધોમાં તો લેખકે શબ્દોના અર્થો પણ આપ્યા છે. પણ એ શબ્દોને ગદ્યનું રમણીય રૂપ નથી મળ્યું. લેખક એકરાર કરતા કહે છે-'હું સર્જનમાં દરેક સાહિત્યસ્વરૂપમાં આડ વાડ'ક્રિયાપદો તૂટે; વાક્યો કહેંગા છૂટે એ બધું ભૂલીને ચાલું છું'. '૫-૧૪૪. લેખક એના અસબાબ અને ભાવવિશ્વમાં રમમાણ છે સર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે એ જગત સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. જગત કલાની અપેક્ષા રાખે છે. અતીતરાગ આ નિબંધોમાં જોવા મળે છે. પણ એની સાથે એક બીજી વાત પણ નોંધનીય છે. આજે કેટલીક વસ્તુઓ માત્ર શબ્દકોશમાં શબ્દરૂપે જ જોવા મળે છે. એ 'ભૂંસાતા ચિત્રો' અને એને એની સાથે જોડાયેલું જીવન લેખક જીવે છે અને શબ્દદેહ આપે છે એ કાર્ય પ્રશંસનીય છે.

સંસર્ભ: ૧. માટી અને મોભ. લે.-. રામચન્દ્ર પટેલ

૨. નિબંધ: સ્વરૂપ અને વિકાસ. લે.-ડૉ. પ્રવીણ દરજી

ઘોડિયા જાતિ વાદ્ય તૂર અને નૃત્યગીતો (લહેરીયાં)

પ્રા. મહેશભાઈ એન. પટેલ

અધ્યક્ષ

ગુજરાતી વિભાગ

એમ.એમ. ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ, રાજેન્દ્રનગર

મનુષ્ય માટે આનંદની ક્ષણો એવી આવેગમય ક્ષણો હોય છે. કે જે અભિવ્યક્તિ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. આવી ક્ષણોને અક્ષરદેહ આપ્યા પછી પણ અવ્યક્ત રહ્યાનો ભાવ સતત લાગ્યા કરે છે. આવી ક્ષણોને વ્યક્ત કરવા માટે નર્તનકળા વ્યારે આવતી હોય છે. એટલું જ અન્ય જીવસૃષ્ટિ પણ આનંદની અભિવ્યક્તિ કરી લેતા હોય છે. આનંદિત ક્ષણોને મોર નૃત્ય કરીને માણે છે. તો ગેલમાં આવીને વાછરડું દોડાદોડ કરીને તેની ધન્યતાની વળને વ્યક્ત કરે છે. જીવનના નાના મોટા તહેવારો પ્રસંગોના ક્ષણે માનવ-ઉત્સાહિત ક્ષણને નાયગાન દ્વારા માણે છે.

“ માનવ હૃદયમાં આંદોલિત થતા ભાવો લોકગીતોના પ્રેરક બને છે. માણસના અચેતન મનમાં નાની મોટી ઘટનાઓ, ભાવનાની આછી પાતળી અભિવ્યક્તિનો સ્પર્શ. પામીને હર્ષ શોકની ઉર્મિઓ ઝણઝણી ઉઠે છે. ત્યારે તે લોકગીતોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કોઈ પણ રહસ્યને પ્રગટ કરવાની તાલાવેલી લોકમાનસમાં સહજ ભાવે રહેલી હોય છે. એ પ્રત્યેક પ્રસંગમાં આનંદ લેવાની વૃત્તિ પ્રેરક બનતી આવે છે. જીવન અનેક સંઘર્ષમાંથી પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ માંથી પસાર થતુ હોય છે. અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં તે હર્ષોલ્લાસથી ઇળી ઉઠે છે. પુરુષાર્થને મનવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થતા હૃદય આનંદવિભોર બની નાયવા લાગે છે. આત્માનો આનંદ આંગિક ચેષ્ટાઓમાં વ્યક્ત થઈ નૃત્ય બની જાય છે. ”

-(જયમલ્લ પરમાર : આપણાં લોકગીતો પૃ.૩૯)

આદિવાસી ભારતના મૂળ નિવાસી છે. આ જાતિઓ આદિકાળથી અહીં વસતી હોવાથી ‘આદિજાતિઓ’ કે આદિવાસીઓ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક તેમને જંગલો અને પહાડોમાં વસતા ભલાભોળા અને નાય-ગાનના શોખીન લોકો તરીકે ઓળખે છે. આદિવાસીના જુદા જુદા જૂથોમાં અલગ - અલગ વાદ્યો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ગીતો અને વિવિધ પ્રકારના નૃત્યો પણ હોય છે. ગુજરાતમાં વસતા વિવિધ આદિવાસી સમુદાયોમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં સહ્યાદ્રિ પર્વત શ્રેણીઓમાં વસતા ઘોડિયા જાતિમાં ‘તૂર’ નૃત્ય પ્રચલિત છે.

ઘોડિયાજાતિમાં જોવા મળતું ‘તૂર’ વાદ્યની બનાવટ ગારા-માટીના ઘાટ આપીને નળાકાર કાંઠો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ કાંઠાની એક બાજુનો વ્યાસ અંદાજે સવા ફૂટ જ્યારે બીજી બાજુનો વ્યાસ તેનાં કરતાં સહેજ ઓછો એટલે લગભગ એકાઠ ફૂટ જેટલો રાખવામાં આવે છે. આ નળાકાર કાંઠાને બંને બાજુએથી ચામડું ચઢાવી ચામડાની દોરીથી ત્રીસ-બત્રીસ કાંણાઓ

દ્વારા મજબૂત રીતે બાંધવામાં આવે છે. આ રીતે એક ચર્મવાદ્ય તૈયાર થાય છે. તૂરના મધ્ય ભાગે 'ભેણ' લગાડવામાં આવે છે. આ 'ભેણ' એટલે ડાંગરની પૂળી સળગાવીને તેમાં અધકચરા રાંધેલા ભાતનું મિશ્રણ તૂરની સાથે કાંસાની થાળી વગાડવામાં આવે છે. આ થાળી વગાડવા માટે લાકડાની ઢાંડી પણ હોય છે. તૂર વાદન શુભ અને અશુભ બંને પ્રસંગે થાય છે. શુભ પ્રસંગે વગાડાતા તાલ (ચાળા) અલગ પ્રકારના હોય છે. અને અશુભ પ્રસંગે વગાડવામાં આવતા ચાળા સાથે ચાળાને અનુરૂપ નાયણું હોય છે. અશુભ પ્રસંગે વગાડવામાં આવતા ચાળા વખતે નૃત્ય હોતું નથી. તૂરની સાથે નાયવાવાળી ટોળી જે પ્રકારે નાયવું હોય તે પ્રકારનો ચાળો વગાડવામાં માટે ગીત ગાય છે. આ ગીત 'લહેરીયું' નામથી ઓળખાય છે. નૃત્યકારો 'લહેરીયું' ગાય અને એ રીતે તૂર વાદક તૂર વગાડવું પડે. નહિ તો નાયગાન કરતી ટોળી 'નાંઈ...નાંઈ' બોલી ઈન્કાર કરે યાંચ ચાળો વાગતા નૃત્યકારો ઝૂમી ઉઠે. ધાર્મિક વિધિવિધાન ક્ષણે દવનો ચાળો વગાડવામાં આવે છે.

અશુભ પ્રસંગે પણ તૂર વગાડવામાં આવતું એવા સમયે જે તૂરવાદન થતું તે સાંભળીને લોકોમાં સંવેદના પ્રગટ થતી. આવા તૂરવાદનથી સંદેશો વહનનું પણ કાર્ય થતું. કોઈના અવસાનથી વગાડવામાં આવતો ચાળો વાગતાં જ ગામના લોકોને અશુભ ઘટનાના સમાચાર પહોંચી જતાં એટલું જ નહિ. જે પ્રકારની ક્રિયા થતી તે પ્રકારના ચાળા વગાડીને લોકો સુધી માહિતી પહોંચતી. તેનાથી લોકોને ઘરબહાર ખબર પડી જતી કે હવે શબને બહાર કાઢવામાં આવ્યું છે. બહાર લાવીને તેની વિધિઓ થઈ રહી છે કે સ્મશાન તરફ પ્રયાણ થઈ રહ્યું છે. એ પ્રકારે ચાળા વગાડવામાં આવતા. સ્મશાને પહોંચ્યા પછીનો ચાળો અલગ રહેતો. આ તૂરના વિવિધ પ્રકારના ચાળાથી લોકોને કઈ ક્રિયાઓ ચાલી રહી છે. તેની જાણ થયા કરતી. મરણ પછીના ક્રિયાકર્મમાં પણ તૂરના વિવિધ ચાળાઓ વગાડવામાં આવતા. જો કે સમય બદલાય છે. તેમ આજે સંદર્ભ પણ બદલાયો છે. ને આજે તૂર ફક્ત શુભ પ્રસંગે જ વપરાતું જોવા મળે છે.

લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે તો તૂરિયાઓનું વિધિવત્ બહેનો સ્વાગત કરે છે. શુભ કાર્યની પ્રત્યેક વિધિમાં તૂરવાદન તો હોય જ. પીઠી લગાવવાના દિવસથી તો લગ્ન પુરું થાય ત્યાં સુધી તૂરનો નાદ સંભળાયા કરે છે. તેમાંય માંડવાના દિવસની (લગ્નના આગલા દિવસ) ની રાત તો 'તૂરનૃત્ય'ની રાત સંપન પરિવાર હોય અને જો બે કે વધુ તૂરીયાઓ હોય તો બંને વચ્ચે સ્પર્ધા જામતી. તૂરીયાઓને હંફાવતા નૃત્યકારો એમના વાદનને ના પસંદ કરી જમીન પર બેસી જાય અને તૂરીયા વિવિધ ચાળા વગાડી તે મુકાબલો કરતા કે પછી આનંદ મનાવાતો હોય એવા માહોલ સર્જાતો.

આ તૂર નૃત્યમાં દસવીસ કે પચ્ચીસ જેટલા નૃત્યકારો નાયવા માટે એકત્ર થાય અને એક બીજાના કમરમાં હાથ નાખીને જોડી બાંધી વિવિધ ચાળાઓ સાથે વિશિષ્ટ શૈલીમાં નાયતા હોય છે.

તૂરનૃત્યના ચાળા :

ચાલતો ચાળો, નાહતો ચાળો, કુઘડયો ચાળો, ગાણગહાડયો ચાળો, દુલ્મો બહેરો, ઉટર બેટા ઘે
ર ચાલ, બે ડગાલ્યો ચાળો, પટેલ જેવડો તોવડો રા, ત્રીન ડગાલ્યો ચાળો, ભાવાડયો ચાળો,
બઠો ચાળો, ભગા તાયો ચાળો, મોઘળી ગુભો, ધીરી પગલી, ચીટશે ભૂખ્યો, પટેલાયે આંગણે
વાંકો તાડ, મોર ચાળો, ઘનજી ખંઘાડ, નંદી ખૂંટી, અડઘો હંહલો, કુટકી રોટલી, પંદાર વા
લ, ઝુલાણ્યો

તૂરના ચાળા અને લહેરીયાં પ્રમાણે નૃત્ય અને ત્રર વગાડવાની પદ્ધતિઓ બદલાય છે.

ઘોડિયા જાતિમાં ગવાતાં લહેરીયાં :

“આંબા વાડિયેમાં રાત રહનેલી..... ઓ મ્હાણા છેલિયા
આંબા વાડિયેમાં રાત રહનેલી રે...લોલ...
હાંખ્યા પડનાને પોહી ઉઠની.... ઓ મ્હાણા છેલિયા
હાંખ્યા પડનાને પોહી ઉઠની...રે..લોલ...
આંબા વાડિયેમાં રાત રહનેલી..... ઓ મ્હાણા છેલિયા
આંબા વાડિયેમાં રાત રહનેલી રે...લોલ...”

અહીં ઘોડિયા જાતિના પ્રદેશ વિસ્તારનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. અ પ્રદેશ એટલે વાડીઓ
નો પ્રદેશ તેમાંયે વિશેષ જોવા મળતા આંબાના ઝાડ, દૂરથી આવતાં આવતાં રાત થવા આવી
અંતે આંબાવાડીમાં રાત રહેવું પડે છે. આંબાવાડીમાં રાત્રે પાકી કેરી (હાંખિયાં) પડવાથી ઉઘમાં
થી જાગી જવાનો ભાવ દર્શાવાયો છે. આંબાવાડીમાં કોણ રોકાયુ? તે અધ્યાહાર રાખીને વ્યંજના
સભર લહેરીયું બન્યું છે.

“જંવાય આવને લો ને કુકડી વાઢેલી,
બોટી તે હરી હરી જાય બહણી તુણો જંવાય આમ્નેલો
જવાય આવને લો ને કુકડી વાઢેલી,
કલેજી તે હરી હરી જાય બહણી તુણો જંવાય આવનેલો
જંવાય આવને લો ને કુકડી વાઢેલી,”

જમાઈનો આગતા સ્વાગતા સાસરીમાં કેવી કરવામાં આવતી તે દર્શાવતા આ લહેરીયાંમાં
મહેમાન ગતિની વાત કરવામાં આવી છે. જમાઈનું સૌથી નિકટનું સ્વજન તો એની પત્ની હોય
છે પણ આનંદની અભિવ્યક્તિ બહેનના જમાઈ સાથેનો નાતો દર્શાવીને કરી છે. વળી અહીં પણ
કહેનાર વ્યક્તિ કોણ? કદાચ સ્વંય પત્ની પણ હોય શકે પણ તે ન દર્શાવતાં ગીતમાં રહેલા
માધુર્યને માણી શકાય છે.

“પોહી તુંતે રહીએ મ્હાણે બાગમાં,
પોહ્યે તુંવા હાડી લેંય દેંય કોયા રખે આખી મ્હાણે બાગમાં
પોહી તુંતે રહીએ મ્હાણે બાગમાં....
પોહ્યે તુંવા ગાડી લેંય દેંય કોયા રખે આખી મ્હાણે બાગમાં
પોહી તુંતે રહીએ મ્હાણે બાગમાં....”

આનંદના અવસરે સૌ સાથે મળીને ભેગા થયા હોય ત્યારે યુવક-યુવતીના પ્રણયભાવ દર્શાવાતા આન લહેરીયામાં યુવાન યુવતીનેઅ કપડાંઅ આભૂષણો- લઈ આપવાની વાત છે. કપડાં અને ઘરેણાં લઈ આપીને યુવતીને આકર્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મજાની વાત તો ત્યાં યુવક બધુ લઈ તો આપે પણ કોઈને ન જણાવવાનું કહીને યુવક પોતાનું શરમાળપણું દર્શાવે છે.

“પટેલ જેવડો તેવડો રા..
પટેલ જાંગી જોવડો રા..
પટેલ જેવડો તેવડો રા..
પટેલ ડોયે જોવડો રા..”

ગામના આગેવાન પટેલથી ઓળખાય છે. નૃત્ય કરતાં અહીં પટેલ સાથેની હસી મજાક ની વાત કરવામાં આવી છે.

“વાંકી ખવજુરીયાચી તાડી મ્હાણાં છેલિયા
વાંકી ખજુરીયાચી તાડી હે લોલ !
ખાંડે ઠોબલે ઉતારી મ્હાણાં છેલિયા,
ખાંડે પવાલે પાયજી હે લોલ !
ખાંડે પવાલેપાયજી હે લોલ !
તુએ પીધીને મા ચડની મ્હારા છેલિયા,
તુએ પીધીને મા ચડની હે લોલ !”

આનંદ પ્રમોદની પ્રમોદની સાથે સાથે ઘણી વખત ઉપદેશાત્મક વિગતો પણ નૃત્ય ગીત લહેરીયામાં વ્યક્ત થતી હોય છે. તાડી નશાકાક પોણું છે. નાયવા માટે નશો જોઈએ અને તે નશદ દારૂ તાડીના સેવનથી જ શક્ય બને છે. આ ગીતમાં તાડી કેવી રીતે બને છે ? કેવી રીતે ઉતારી ? કેવી રીતે પોધો ? બધી વિગતો આપીને પછી તાડીના નશાની વાત કરવામાં આવી છે. તાડી એવી તો ચડી છે કે નશાના ઘેનમાં પીધેલો માણસ ગમેતેમ બોલવા લાગે છે. બેઠેલી જગ્યા એ ઉભા થવાનું નથી. પરંતુ ઘરોમાં પત્ની બાળકો ટળવળે છે. એનું કારણ પણ લહેરીયામાં કહ્યું છે. જીવન ગુજરાન સાથે વિવેક વર્તન પણ આવા ગીતમાં વણી લીધાં છે. આજે પણ તૂર વાદ્ય સાથે ગવાતાં લહેરીયાં ખૂબ પ્રખ્યાત છે.

ક.મા.મુનશીની નવલકથામાં રાજકીયતાનું દર્શન

-પ્રા. મહેશભાઈ એચ. કટારીયા

ગુજરાતી વિભાગ

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, વિજાપુર

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ગુજરાતના પ્રખર સાહિત્યકાર એમનો જન્મ ૧૮૮૭ની ૩૦મી ડિસેમ્બરે થયો હતો. પિતા માણેકલાલ અને માતા તાપીબાઈ. એમનું વ્યક્તિત્વ ધારાશાસ્ત્રી વહીવટદાર હૈદરાબાદ રાજ્યના જનરલ એજન્ટ જનરલ, અન્નમંત્રી રાજ્યપાલ, કુલપતિ, દેશભક્ત, સંસ્કારપુરુષ એવા વિવિધ પાસાં ઉજ્જવલરૂપે પ્રગટ થયાં છે. તે જ રીતે એ માનામાં સાહિત્યપુરુષનાં વિવિધ રૂપો પણ તેજસ્વીતાથી અંકિત એમનું સખત પરિશ્રમ અને પુરુષાર્થભર્યું જીવન એમને અનેક સિદ્ધિઓ તરફ દોરી જાય છે. એમની બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા અને એમના હૃદયની સુકુમારતા આપણને પ્રભાવિત કરે છે. ભારતીયસંસ્કારોનો- ભારતીયતાનો ઉજ્જવલ ધવલ રંગ આપણને પ્રસન્ન કરે છે. લાગે છે કે મુનશીને શ્વેતરંગ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ છે.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ એમની કૃતિઓમાં વ્યક્તિત્વસ્વાર્તેનું ગૌરવ કર્યું છે. રાષ્ટ્રની અખંડિતતા-એકતાનો સમન્વયનો પ્રબોધ કર્યો છે. ભાવનાત્મક અપૂર્વતાના અને મહત્વાકાંક્ષાથી ઉભરાતા આ સર્જક, જીવનના પાછલાં વર્ષોમાં સર્જનક્ષેત્રે કૃષ્ણ તરફ વળ્યા એ ધર્મ-સંસ્કાર-સંસ્કૃતિના એમના મૂળ રંગ સાથે સમૂચિત છે. ગુજરાતી ભાષા મુનશીની કલમે વધુ સુંદર બની અને એમના એકતાના દર્શનથી ગુજરાતી સાહિત્ય પુષ્ટ થયું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુનશીએ પ્રશિષ્ટ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપી છે. મુનશીએ ‘પાટણની પ્રભૂતા’ લખી એ પૂર્વેના કાળમાં આપણો દેશ નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વિભક્ત હતો. અંગ્રેજોનીનીતિ આંતરીક સંઘર્ષ પ્રેરી પોતાની સત્તા સ્થાપવાની હતી. પૂર્વે મુનશી એ લખેલી ‘વેરની વસૂલાત’માં અનંતાનંદને પોતાના શિષ્યોને ભારતીયતાનો મંત્ર આપતા જોઈ શકાય છે ‘પાટણની પ્રભૂતા’માં વર્ણિત પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની છે : પાટણની સત્તા નામની જ છે. બાર બાર મંડળો અને બાવન શહેરો મનસ્વી રીતે વર્તે છે. મીનળદેવી રજપૂતોને હલકા પાડી, શ્રાવકોને પ્રતિષ્ઠા આપવા ધારે છે. મુંજાલ સમસ્ત પ્રજાને સબળ બનાવવા માંગે છે, જે થી પાટણ બાહ્ય આક્રમણ સામે ટકી શકે. દેવપ્રસાદ દેહસ્થલીની સત્તા અને સૈન્યદ પાટણને સોંપવા તૈયાર નથી, ઉલટું એની સામે ઉપદ્રવ કર્યા કરે છે. બીજા રજપૂતોની પણ એ જ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ છે. બીજી બાજુ આનંદસૂરીને જૈનોનો ડંકો ભારતખંડમાં વગાડે છે. મુંજાલ અપમાનિત થઈને પણ રાજ્યની એકતા અખંડ રાખવા મથે છે. નાનકડી સોમનું વૃત્તાંત પણ સ્વદેશ માટે સ્વાર્પણનો સંદેશ સુણાવે છે. રાણી પ્રજાવિરૂદ્ધ ચંદ્રાવતી અને મધુપુરના લશ્કરની મદદ લે છે. એ ખબર મળતાં આખું પાટણ એક બને છે. એકતાના એ બળને લીધે માલવરાજ પીછેહઠ કરે છે ‘ગુજરાતનો નાથ’ વાયક ફરી આંતર કલહ અને બાહ્ય આતંકમાં ગ્રસ્ત ગુજરાત

નું દર્શન કરે છે. કાકની નિષ્ઠા ત્રિભુવનપાલ અને લાટ પ્રત્યે ઉદયન સ્તંભતીર્થનો વૈભવ પાટણ કરતાં પણ વધે એમ ઝંખે છે. દરેકને પૂર્વજોનું અભિમાન છે પરંતુ પાટણની સેવા સાલે છે. આથી જ જયદેવ પ્રદેશ જીતે છે પરંતુ એનું અંતરંગ ગુજરાતનું કરી શકતા નથી. ઉદયન, કાક, ત્રિભુવનપાલ, મુજાલ સૌને સ્વાભિમાનની લાગણીની સાથે સાથે મમત્વથી મસ્તક ઉચ્ચકતાજોઈ એ છીએ ત્યારે આ પ્રકારની પ્રકૃતિથી પ્રવર્તતા દેશના સ્વાર્તે- આંદોલનનો નેતાઓનો સંદર્ભએ સાથે રચાય છે. નવલકથનાને અંતે સઘાતી એકતા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને અનુકૂળ છે. મીનળ અને મુંજાલના મતભેદો દૂર થાય છે. દેવપ્રસાદના અંતરમાં હતો એવો ડંખ તેના પુત્ર ત્રિભુવનપાળ ના અંતરમાં રહેતો નથી. રજપુતો સંકીર્ણતા ત્યજીને પાટણ પ્રત્યે ભકિતભાવ સેવતા થાય છે.

‘ગુજરાતનો નાથ’ના અનુસંભાતે લખાયેલી ‘રાજાધિરાજ’માં ગુજરાતની એકતામાનં સામેલ ન થયેલું લાટ આખરે નાર પામ્યું એમ સિદ્ધ થયેલું છે. લાટનાં નષ્ટ થયેલાં સ્વાર્તે અને સત્તાનો ભક્ત રેવાપાલ વિદ્રોહની યોજના ઘડે છે. સેનાપતિ ધ્રુવસેન સૈન્યમાં હિંમત પ્રેરવા માટે સદ્ગત મહારાજાની પુત્રી મૃણાલકુંવરીને લાટની અસ્તાયમાન સત્તા અને સ્વાર્તેની મૂર્તિરૂપે સાથે રાખે છે. લાટના પ્રજાજનોને પણ કાક પ્રત્યે આદર છે, જયદેવ પ્રત્યે નથી. પંદર પંદર વરસે પણ ગુજરાતનું આંતરિક વૈમનસ્ય શમ્યું નથી. પહેલાં મંડલેશ્વરોએ ઝઘડો કર્યો; પછી પાટણના ઘનાઢયો વિક્ષર્યા; શ્રાવકો સીધા ચાલતા નથી; નાગર મંત્રીઓ કચવાયેલા છે. છેવટે પાછું લાટ પાટણ વડે જીતાય છે. સોરઠ પર પણ પાટણની સત્તા સ્થપાય છે. સોરઠ જીતવા પાછળ ગુજરાત અવિભક્ત સુસંબદ્ધ બને એવી કાકની દષ્ટિએ રહેલી છે.

ક.મા. મુનશીની કેટલીક કથાઓમાં પણ આ વલણ દેખાય છે. ‘ગુજરાતનો નાથ’ અને ‘રાજાધિરાજ’માં કાક પોતાની રગમાં પ્રતાપી બ્રહ્મજોનું લોહી ફેરે છે. એવા ભાનથી ગર્વ ધારણ કરે છે. આ કથાઓમાં આર્યાવર્તની એકતાનો વિચાર પણ પ્રવર્ત્યો છે. ‘ગુજરાતનો નાથ’માં કીર્તિ દેવે આખા આર્યાવર્તમાં ભ્રમણ કરીને પરિસ્થિતિનો તાગ કાઢ્યો છે. રાજ્યો આંતર કલહમાં સપ ડાયેલાં છે અને બીજી બાજુ યવનસેના આગળ વધતી જાય છે. કીર્તિદેવનું સૂચન એ છે કે બધાં રાજ્યો એકચ સાધી કાશ્મીરની વહારેઘાઈને આર્યાવર્તને સુરક્ષિત રાખે. કાક એકચક્રી શાસનસ્થાપવાના મતનો છે. કૃષ્ણદેવ અને દેશળ તેનો વિરોધ કરે છે. પરંતુ કાક આર્યાવર્તના એકચ માટે પ્રતિજ્ઞા લેવા આહવાન આપે છે ત્યારે કોઈ તૈયાર થતું નથી. એ જ વખતે કૃષ્ણવેદ પટ્ટણી ન હોવાની ખબર પડતાં સૌ તેના પર ઘસી જાય છે. પારસ્પારિક સંકુચિતતા, સ્વાર્થ અને વેરવૃત્તિ છતાં થાય છે. ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’માં જે સ્વાર્થ, સંકુચિતતા અને વ્યવસ્થાત્મક એકતાનો અભાવ સ્વાર્તેસિદ્ધ આડે આવ્યાં હતાં તે જ બળો અહીં પણ ભાગ ભજવતાં જણાય છે.

‘ગુજરાતનો નાથ’માં મુંજાલ આર્યાવર્તનો મહેલ યજ્ઞવાને બદલે ગુજરાતની મહુલી સંભાળવાનામતનો છે. ‘ગુજરાતને આપણે એના પોતાના જ વિસ્તાર ભારે ચગદાઈ જવા નથી. દેવી’ એવી જ રીતે, જેમ ‘રાજાધિરાજ’માં કાક કહે છે. કે માત્ર પ્રદેશ જીતવાનો અર્થ નથી., પ્રજાહૃદય જીવવાનું તેમ અહીં પણ મંત્રીનું વલણ એ પ્રકારનું છે. તે લાટ અને દેવગિરીને મિત્રો બનાવી લેવાની સતત સલાહ આપે છે.

મુનશીની પૌરાણિક કથા ‘ભગવાન કૌટિલ્ય’માં મગધ નરેશ આર્યાવર્ત ધ્રુજાવે છે.

એ બૌદ્ધધર્મી રાજાની ઈર્ષ્યાના ભોગ બનીને યાજ્ઞક્ય વગેરે બ્રાહ્મણો ચંદ્રગુપ્તના નેતૃત્વ હેઠળ તેને ખેડી નાખવા ઉદ્દતબને છે. 'સ્વપ્નદ્રષ્ટામાં' 'મોટા દેશમાં ભિન્નાદર્શી સમૂહોમાં તે રાષ્ટ્રીય પ્રણાલિકા એક સશક્ત સમૂહના ધાકથી આવે છે.

કથાને અંતે , અવનાઘીશ આલિસુદર ચઢી આવે છે. ત્યારે સૌ એક થાય છે. નંદના સ્વચ્છંદ શાસનમાં ત્રસ્ત પ્રજાએ ક્ષુદ્રક માલ્લવોના દૂતપ્રણિધિઓ સૌજન્યો, સ્વાર્તેપ્રિય સ્વભાવ અને આત્મગૌરવથી પ્રભાવિત કરે છે. વર્તમાન સમયમાં અંધાધૂંધીથી આકુલ દેશવાસીઓને અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓએ એવાજ ગુણોથી આકર્ષ્યા હતા, એ સંદર્ભ તરત ધ્યાનમાં આવે છે. એવી જ રીતે લઘુતાગ્રંથિથી પીડિત કુમાર ચંદ્રગુપ્તને યાજ્ઞક્ય પૂર્વજોની મહત્તાથી વિદિત કરીને બળ પ્રેરે છે અને નંદ તરફથી તેને થઈ રહેલા અન્યાયનું ભાન કરાવે છે, એ ભૂમિકાએથી પણ દેશની સમકાલીન મનોદશા પર દષ્ટિ કરી શકાય એમ છે. પોતાની પરંપરાને અધોમુખી ગણીને તેનો છેદ ઉડાવવા તત્પર બનેલા દેશને રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે એ પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન કરાવી, બેઠો કર્યો હતો.

સ્વાર્તે પૂર્વેના ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યમાં ભાગ્યે જ એવી કૃતિ મળે છે જેને રાજકીય સંદર્ભ પ્રાપ્ત ન હોય. રાજકીય વિષયનું નિરૂપણ કરતી કૃતિઓની સામગ્રીમાં પણ રાજકીય પ્રશ્ન કોઈ ને કોઈ રીતે સામેલ થઈ જતો જોવા મળે છે. એનું સર્વેશણ કરત્રાં જણાય છે કે ગુજરાતી નવલકથાકારનીદષ્ટિન ભિંદુઓ મુખ્યત્વે આટલાં છે : દેશીરાજ્યોની સ્થિતિ, તેની સુધારણા પ્રયત્નો, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ.

દેશના નાનામોટાં અનેક રજવાડાઓમાં વહેંચાયેલો હતો. એ રજવાડાઓનું ખટપટ થી ખવાઈ ગયું હતું. વળી, આ દેશી રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ પણ સ્વાર્થી અને સંકુચિત હતા. તેમની નીતિ એક બીજાની વિરુદ્ધ વિદેશીઓને સહાય કરવાની હતી. અરે, એક રાજ્યના વિભાગોની વચ્ચે પણ એકત્વ ન હોતું. આપણો દેશ પરચક હેઠળ આવી ગયો એનું આ એક મહત્ત્વનું કારણ હતું. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને કંપની સરકાર પોતાની પકડ મજબૂત કરતી ગઈ, એટલું જ નહિ પણ બહાનું મળ્યે તેમને ખાલસા કરીને પોતાના સામ્રાજ્યની સરહદો પણ એણે વિસ્તારવા માંડી ઈ.સ. ૧૮૧૮માં પેશવાઈનો અંત આવ્યો એ સાથે આખા દેશ પર અંગ્રેજોનો અમલ સ્થાપાયો. એના પછી રાજકીય અંધાધૂંધીનો અંત આવ્યો. લાંબા સમયથી ત્રસ્ત પ્રજાએ શાંતિનો શ્વાસ લીધો.

“બારસી”

ડો. કુસુમબેન વી. ગાંવિત
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મોતીપુરા,
તા. હિંમતનગર જિ. સાબરકાંઠા

“ બારસી ” દક્ષિણ ગુજરાતના કુંકણા જાતિના બોલીમાં વાઘબારસને બારસી કહેવાય છે. ગુજરાતી આસો મહિનો આવતાં દિવાળી નજીક આવતાં દેવોનો મહિનો કહેવાય છે. આ તહેવાના દિવસે ગામના લોકો વાઘદેવની પૂજા કરે છે. આખા ગામની એક જ ગામ દેવી હોય છે. પહેલાં હિંસક પશુઓ પાલતું પ્રાણીઓને ઉપાડી જતા હતા. પશુઓના રક્ષણ માટે વાઘદેવની ખાસ પૂજા કરવામાં આવે છે. લાકડાના સ્તંભનો વાઘદેવ બનાવવામાં આવે છે. વાઘ બારસના દિવસે સિંદૂર લગાવી ગામના ભગત કે પુજારી દ્વારા તારપું વગાડી દેવોની કથા કરી પુજા- અર્ચન કરવામાં આવે છે. દરેક ઘરેથી ચોખા અને દૂધ, ગલગોટાના ફુલ પોટલીમાં બાંધીને લઈ જવાના હોય છે. ચોખાસા આવતાની સાથે અહીં કેટલીક ચરી પણ પાળવામાં આવે છે. જેમ કે રીગણાં, લીલાં ચોખા, કેટલાક શાભાજી પણ વર્જ્ય હોય છે. દેવોની પૂજા કરવા માટે આ બધી બાબતો મહત્વની છે. ચોખા અને દૂધ લઈને આખા ગામના નાનામોટા લોકો ભેગા થાય છે. વાઘદેવની પૂજા કરી ચોખા અને દૂધ તેમજ કેટલાંક શાકભાજી નાખીને ખીચડો બનાવવામાં આવે છે. મોળી બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રસાના ભાગરૂપે દરેક ના ઘરે પહોંચાડવામાં આવે છે. આ પંસાદ ઘરના સૌ કોઈ દેવનો હોવાથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી પરીવારના સભ્યો લે છે.

દેવસ્થાપન વિધિ :

આ આસ્થા અને શ્રદ્ધાનો અવસર છે. ‘ બારસી ’ ના દિવસે નાના છોકરા કે યુવાનો હોય તેને દેવસ્થાપન પણ કરાવવામાં આવે છે. કેટલાને કુદરતી રીતે જ વાર સાગત દેવનો પવન આવતો હોય છે. પણ મોટાભાગે દેવસ્થાપન કર્યા પછી જ દેવનો પવન આવે છે. આ તહેવારે આવા યુવાનોનો ઉત્સાહ અનેરો હોય છે. ગામના દેવની વિધિના જાણકાર ભગત દ્વારા તારપું વગાડી દેવોની આરાધના કરી સ્થાપન કરવામાં આવે છે. આ વિધિ વિસ્મય પમાડે એવી છે. ખરેખર ચમત્કાર દેખાય છે. દેવસ્થાપન કરતી વખતે જેને દેવનું સ્થાપન કરવાનું હોય તે એક મરઘુ અને ગલગોટાના ફુલો,

કચરામાં ભરાઈ જતું હોય છે. પણ જેને દેવસ્થાપનની વિધિ ભગત દ્વારા કરવામાં આવી હોય તેને દેવનો પવન જો આવ્યો હોય તો જે મરઘાનું બચ્ચુ જંગલમાં છોડી મુકવામાં આવ્યું હોય તેને શોધી કાઢે છે. જો દેવની વિધિ જો યોગ્ય રીતે થઈ ન હોય તો આજુબાજુ છોડી મુકેલું મરઘું મળતું નથી. જેને દેવનું સ્થાપન થઈ ગયું હોય તે દેવનો પુજારી કહેવાય છે. ચોમાસાની ઋતુ આવતાં અમુક પ્રકારની શાકભાજી ખાતા નથી. અને દેવના પુજાનો સમય આવતાં દેવોની આરાધના કરે છે. ક્યારે નાના બાળકો પણ પ્રાથમિકશાળામાં ભણતાં બાળકો પણ આવી નકલ કરી રમતો રમતા હોય છે. એવા સમયે દેવનો પવન પણ કેટલાંક બાળકોને આવે છે.

“કાઠીમોડ”

પશુધનના રક્ષણહાર જે કહેવાય એવા ગોવાળ આજે બોછાં જોવા મળે છે. પણ પહેલાંના વર્ષોમાં આદિવાસીના દરેક ઘરમાં પશુઓ હતા. ત્યારે કેટલાંક સામાન્ય પરીવારો પશુઓને ચરાવવા માટે ગોવાળો રાખતા હતા. મોટાભાગના ઘરમાં તેમનાજ સંતાનો ગોવાળનું કામ કરતા હતા. પરીણામે વડીલો અભણ છે. એનું ખાસ કારણ તો પશુઓ ચરાવવા માટે માણસની જરૂર પડતી હતી. શિક્ષણના મહત્વ કરતાં પશુઓનું મહત્વ વધારે હતું. એવા ગોવાળની પુજાનો ખાસ તહેવાર તો ‘બારસી’ આ દિવસે ગોવાળ અને પશુઓની પૂજાનું ખાસ મહત્વ હોય છે. ગાયો અને બળદોના સીંગડાને સિંદૂર લગાવી ગોવાળીયા ઉપવાસ રાખી આખો દિવસ ‘કોડીની કાઠી’ લઈ કોતરણી કામ કરી ડિઝાઈન બનાવી સુંદર લાકડીની સજાવટ કરે છે. ને આ કાઠીને એનાજ ઝાડનાં પાનનો લીલો રસથી રંગીન બનાવી વચ્ચે વચ્ચે સિંદૂરથી ટપકાં પાડી દેવની લાકડી તરીકે માની વાઘદેવના સ્થાને લાકડીને ભાંગીને કૃતજ્ઞતા અનુભવે છે. વાઘદેવનું જ્યાં સ્થાન હોય ત્યાં પશુઓના ટોળાને લાવીને મેદાનમાં ભેગા કરી ગોવાળો દેવની સાસે કાઠી ભાંગવા જાય છે. કાઠી ભાંગી હાથમાં ચોખા લઈ દેવની પૂજા કરીને ગામના મોટો દેવ હોય ત્યાં દોડતા ને દોડતા જાય છે. ત્યાં પણ દેવની પૂજા કરે છે. પછી પાછા આવીને સાંજે ઉપવાસ કરેલો હોવાથી ખાસ વાનગી બનાવીને વાળુ કરે છે. આવો આ શ્રદ્ધાનો અવસર છે. આજે આવી દેવની પૂજાના અવસરો લુપ્ત થતા ગયા છે. પશુઓ પણ નહિવત છે.

પશુઓને ભડકાવવાની રીત :

વાઘબારસના દિવસે ગોવાળીયાઓ દેવની પૂજા કરવા જતા હોવાથી પશુઓને જાળવણી રાખનાર કોઈ ન હોય ખાસ તો પશુઓને ભડકાવવામાં આવે છે. પશુઓના ટોળાંને સાકડીથી વીખેરીને જોરથી ભગાડવામાં આવે છે. દૂધ અને પાણી

પણ છાંટવામાં આવે છે. આમ તો પશુની પૂજા જ કહેવાય એવી આ રીત છે. પણ અનોખી છે. આમ આદિવાસી સમાજમાં ખેતી, પશુ અને ખેતીના ઓજારોની પણ પૂજા થાય છે. કોઈ પણ દેવ પૂજા વગર જો બાકાત રહી જાય તો પાછળ જતાં જીવન માં અવરોધક બને છે.

‘ બારસી ’ દેવોની પૂજાનો અવસર છે. ખાસ તો ગોવાળો માટે દેવોની પૂજા માટેનો તહેવા છે. વર્ષો પહેલાં આદિવાસીઓ ઢોરો ખૂબ રાખતા હતા. બળદો, ગાયો કે બકરા વેચીને પણ થોડી મુડી એકઠી કરી લેતા હતા. આજુબાજુનો ડુંગરાળ વિસ્તાર હોવાથી ઢોરો ચરાવવા માટે પણ મોકળાશ હતી. પાણી પણ નદીઓમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું. ઘાસચારો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી રહેતો હતો. આદિવાસી વિસ્તાર ડુંગરાળ અને ખાડા ટેકરાવાળા ભાગમાં આવેલો છે. એવા ભરચક જંગલો કે પહાડોની ગોદમાં એમનો વસવાટ છે. સ્વભાવિક છે કે સારી પદ્ધતિથી ખેતી પણ થઈ ન શકે. જમીનો પણ ઢાળવાળી છે. પાણીનો સંગ્રહ થવો પણ મુશ્કેલ છે. જમીનમાં પાણી ઘણું તળ પણ ઉંચા છે. પણ બહાર કાઢવું ખર્ચાળ છે. અહીં વર્ષોથી પોતાનું ગુજરાન ચાલે એટલું ખેતી અને મજૂરી કરી રળી લે છે. પણ જીવનમાં કદી પણ હતાસ જોવા ન મળે. ખેતી અને પશુ મુખ્ય વ્યવસાય છે. એમાં પણ ભેંસો નહિ પણ બકરાં અને ગાયો ખાસ રાખતા હતા. બળદોના ઉછેર માટે દેશી ગાયો રાખવામાં આવે છે. વિદેશી ગાયોના વાછડાં નબળા હોવાથી ડુંગર કે પથરાળ જમીનમાં ચાલી ન શકે. પશુઓનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે. માનવ માત્ર એક સમાન હોવાં છતાં પણ ભૌગોલિક રીતે અનેક ભિન્નતા જોવા મળે છે. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે જુદા રીતિ-રીવાજો હોવાથી અનેકરંગી માનવીનો પરીચય થયા વગર રહેતો નથી. કુકણાં, વારલી, ઘોડિયા, કોળચા વગેરે આદિવાસીઓમાં આ તહેવારનું કંઈક વિશેષ મહત્વ છે. આ રીતે બારસીના તહેવારોમાં સામાજિક ઉલ્લાસ, આધ્યાત્મિકતા અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય જોવા મળે છે. આ સંસ્કૃતિ અનોખી છે. પણ હવે શિક્ષણનો વ્યાપ વધુ હોવાથી કેટલાક રીવાજોમાં પરીવર્તન આવતું જાય છે. લુપ્ત પણ થતા જાય છે. તહેવારો જીવંત ક્યારે લાગે કે જ્યારે વિધિથી ભરપુર હોય તો જ માહોલ પર્વમય અને રસમય લાગવા માંડે છે.

‘મળેલા જીવ’
‘લાવ્યાપણું રાખજે.....’

પ્રા. ગણપતભાઈ એમ. ચૌધરી
ગુજરાતી વિભાગ આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા
જી. અરવલ્લી પિન : ૩૮૩૩૧૫

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઈ.સ. ૧૯૩૬માં ‘શેઠની શારદા’ વાર્તાથી પ્રવેશેલા પન્નાલાલ પટેલે નવલકથા, વાર્તા, નાટક જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપો ખેડ્યા છે. પરંતુ તેમની સર્જકતાનો વિશેષ સંતર્પક અનુભવ નવલકથા અને ટૂંકીવાર્તાઓમાં અનુભવાય છે.

તેમની નવલકથાઓમાં પ્રણય કે લગ્ન જીવનમાં ઉભી થતી વિષમ પરિસ્થિતિ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે પછી એ કથા ગ્રામજીવનની હોય કે શહેરી જીવનની. તદુપરાંત તેમની નવરકથાઓમાં વિષયવસ્તુનું અપાર વૈવિધ્ય સાંપડે છે. ગ્રામ પ્રદેશ અને શહેરી સમાજમાં વસતા નિમ્ન અને મધ્યમ વર્ગના મનુષ્યોની આખી પાત્રસૃષ્ટિ ખડી થાય છે.

૧૯૪૧માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘મળેલા જીવ’ એ માત્ર પન્નાલાલ પટેલે પોતાની કારકિર્દીમાં જ નહિ, આપણી નવલકથા વિકાસમાં પણ એક સિમાચિહ્ન શી કૃતિ બની રહે છે. આ અગા. નિર્દેશ કર્યો છે તેમ મેઘાણીની માંગણીથી એ નવલકથા લખી હતી. આથી આ કૃતિને પન્નાલાલ પટેલે ‘સર્જન’ રૂપે નહિ માત્ર ‘અવતરણ’ રૂપે જોઈ છે. એના સાક્ષી રહેલા ઉમાશંકર કહે છે. “ પન્નાલાલે આ નવલકથા લેખકપદ મેળવવા માટે ચોપડી લખતા હોય એમ લખી નથી, પણ એમાનાં હૈયામાં જે વસ્તુ સમાતી ન હતી, જે પ્રગટ થયા વગર જંપવા માગતી ન હતી અને જંપવા દેતી ન હતી તેને એમણે શબ્દદેહ આપતાં આ કથાનું નિર્માણ થયું છે એમ કહે શકાય એટલે એની આવી તાજગી રહે તો એમાં નવાઈ પણ શી ? ‘મળેલા જીવ’ને લેખકે પોતાનું હૈયાનું હીર પાચેલું છે. ”

આ નવલકથા પન્નાલાલ પટેલની એક સર્જક તરીકે ‘ગંભીર પ્રવેશ’ થયો હોય એમ કવિશ્રી સુદરમ્ માને છે. તેમનું એ મંતવ્ય બિલકુલ યથાર્થ છે.

‘મળેલા જીવ’ નવલકથામાં કાનજી-જીવીના પ્રણયની વેદનાવ્યથા, તેમના મનોમંથનો

તેમના સંબંધ વચ્ચે જ્ઞાતિની અડીખમ દિવાલ આવે છે. આવા વિષમ સંજોગોમાં કોઈ કહેતાં કોઈ ઉકેલ જેવું દેખાયું નીહ, ત્યારે કાનજીએ પોતાના મિત્ર હીરાએ સૂચવેલો માર્ગ લીધો અને પોતાના જ ગામના ધુળા ગાંચજાને સાથે રાખી જીવીને ઉપાડી લાવી પરણાવે છે. એ જ દિવસે ભગતે તેને માર્મિક ટકોર કરી “ કાનજી તુ આને લાવ્યો તો લાવ્યાપણું રાખજે.....!”

કાનજીએ પ્રયત્નપૂર્વક જીવીને નજરથી દૂર રાખી. વહેમી અને જડ સ્વભાવ ના ધૂળાએ જીવી પર ત્રાસ ગુજારવામાં કશું બાકી ન રાખ્યું. આવા ત્રાસથી બચવા જ જીવીએ ઝેર મિશ્રિત રોટલો પોતાના માટે ઘડ્યો. પરંતુ વિધિની વક્તાએ એ રોટલો ધુળો ખાઈ જાય છે. ધૂળાને મારી નાખવાનું જીવીનું કાવતરું હતું એવો જીવી પર લોક પવાદ આવ્યો આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં શહેરમાંથી આવેલો કાનજી જીવીને મળ્યા વગર પાછો શહેરમાં ચાલ્યો જાય છે. ‘મને મળ્યા ય નહિ’ ના ઓથાર નીચે જીવી છેવટે ગાંડી થઈ ગઈ. બીજા વર્ષના જન્માષ્ટમીના મેળામાંથી ગાંડી જીવીને કાનજી પોતાની સાથે શહેરમાં લઈ જાય છે.

‘વિજોગની તીવ્ર વેદના’માથે આ કથા જન્મી છે. પ્રણયીઓના વિજોગની આ કથા છે. પણ આ જાતની કથાઓ કરતાં ત જુદી ય છે. અસ્તિત્વનું ગહન કડ્ડણ રહસ્ય એમાં છતું થાય છે. એ જ રીતે જીવીની કડ્ડણતા અહીં પ્રગટ થઈ છે. તેમાં ભાગ ભજવી જયા છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, આંતર-બાહ્ય અનેક બળો એકી સાથે ભાગ ભજવી જાય છે. કાનજીના પિતા ગુજરી ગયેલા ત્યારે ભાઈ-ભાભીને સહાય તેમની આમન્યા જાળવવાની ખાતરી આપી હતી. આ એક મર્યાદા બીજી બાજુ જીવી જુદી જ જ્ઞાતિની હતી. બાલ વિધવા હતી. એ બીજી આંટી, પણ ત્રીજી અને કદાચ સૌથી જટિલ બાબત તો કાનજીની સ્વભાવગત નિર્બળતાની હતી. હીરાએ જ્યારે તેને રસ્તો ચીંધ્યો કે ગામ માં ધૂળા ગાંચજા જોડે જીવીનું ગોઠવાય એ તેના લાભમાં છે. ત્યારે કાનજી રઘવાયો બની ગયો હતો. પ્રિયતમાને પર પુરુષ જોડે પરણાવી દેવાની કલ્પના માત્ર તેના માટે અસહ્ય હતી. ઘણી મથામણ પછી જીવીને ધુળિયાના ઘરમાં બેસાડવાનું નક્કી કરી જીવીને મળવા જાય છે. ત્યારે જીવીનો કાનજી પ્રત્યેનો પ્રેમ કેવો છે તેનાં દર્શન થાય છે

‘પણ ત્યારે જે હોય તે કહી નાખોને ? ’ વચન આપી શકે ? નહિ આપું તોય તમે કહેશો એટલે કર્યા વગર છૂટકો છે ? ’ ‘ હું તો તમારું માંગુ લઈને આવ્યો છું. કહી આંખોને ભોંય ખોતરતી રાખી જવાબ માટે કાનજીએ કાન માંડ્યા.....’ ‘ પોતાનું

જેવું હવે છેય શું? ' હું જાઉં ત્યારે, કહી કાનજી પણ ઉભો થયો...' ' ઘનતેરસ નક્કી ને ત્યારે...?' કાનજીએ વળી પૂછ્યું. કાનજી તરફ જીવીની નજર જાણે કહેતી ન હોય, આ માણસને હજુય વિશ્વાસ નથી. પડતો.....?' અને બોલી નક્કી, ને તેમાંયે બે ઘનતેરસ હોય તો પહેલી. કહી ઉભી થઈ બોલી ' સમી સાંજથી માંડીને મહુડા આગળ હુ બેસીશ. '

'ઘનતેરસની રાત્રે જીવીને કાનજી સાથે હીરો અને ઘૂળિયા જાય છે. અંધારામાં ઉભેલી જીવીને જોઈ કાનજીના મનમાં ઘણા સવાલો ઉદ્ભવ્યા આવીને શું કહેશે? ના તો ના તો નહીં પાડે ને? વળી મનમાં થયું ના પાડે તો વધારે સારું. આ કાનજીના મનમાં ચાલતા મનોમંથનનો ખ્યાલ આવે છે. આ તબક્કે બંને સતત ભારે મનો મંથન માંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે.

કાનજી જીવીને કહે છે - 'લે જરા પગ ઉપાડને?' પણ તમે તમારે ચાલોને હું મારે આવું છું પાછળ પાછળ 'તને મેલીને અમારાથી જવાતું હશે?' અંધારી રાત ' મને તો માતાય નથી ખાવાની' કહી જીવીએ કાનજી તરફ જોયું ' પણ તેમાં ચિડાય છે શું કરવા?' અહીં સહેજવાર થંભી કાનજીએ ઉમેર્યું. ' એમ હતું તો ઘરમાંથી નીકળવુંજ નહોતું. '

'જખ મારીને નીકળ્યા તે?' જીવીના અવાજ અને શબ્દમાં રહેલો રોષ, ચીડ, લાચારી, નિરાધારતા અને એમાંયે મક્કમતા એ બધું તો જે ખરો પ્રેમી હોયએ જ સમજી શકે.

કાનજી-જીવીને પાછી વાળતાં સમજાવે છે પણ જીવી તો મીઠા ઠપકાથી છલકાતી આંખે કાનજી તરફ જોઈ કહે છે....' જુઓ પાછા.....બબડી, આગળ પગ ઉપાડો.....' કાનજીએ આડો હાથ ધરતાં કહ્યું.... ' જો હજુયે વેળા છે, આ પેલો જાય એ બટકો તને ગમશે?' જે હોય એ પાપ છૂટી વાત કરી દે!' પાછળ જતાં મારો દોષ કાઢીશ એ નહીં બને....' વચન લેવા આવ્યા એ વખતે તમારી અક્કલ ક્યાં પાણી પીવા ગઈ'તી તે આ બધું હવે પુછો છો? લો હેંડો, આગળ થાઓ ....'

એક વખત પ્રિયજનને વચન આપ્યા પછી કોઈ કાળે પાછી પાની ન કરનારી જીવી કાળી અંધારી રાતે કાનજી જોડે ચાલી નીકળે છે. ને ઘૂળિયાના ઘરમાં બેસી જાય છે. જીવી માટે આ દુઃખની પરાકાષ્ટા ન હતી.... આરંભ હતો...

જીવીના ઘરમાં રોજે રોજના કજિયા-કંકાસથી ત્રાસી ગયેલા ભગતે એક દિવસ કોઈ અમંગળ ક્ષણે જ જીવીને સંભળાવી દીધું. ' રોજના ફજેતો થાય છે ત્યારે ક્યાંય ઝેર પણ નથી મળતું!' અને દુઃખથી મૂઠ બની ગયેલી જીવીએ ઝેરનો માર્ગ

લીધો. અહીં વિધિની વક્તા જુઓ ઝેર મિશ્રિત રોટલો જીવીએ પોતાના માટે જ ઘડ્યો હતો. પણ તે રોટલો ટીપતી હતી ત્યારે જ ફરીથી ધૂળાએ તેને ઝૂડી નાંખી. પડોશીઓ જીવીને ભગતના ઘરમાં ખેંચી ગયા. આ બાજુ નાથાની વહુ કંકુએ હેતથી ધુળાને રોટલો પીરસ્યો ! અને ધૂળાનું અવસાન થયું. આ ઘટનામાં ભગત જેવા પણ અણધારી રીતે સંડોવાઈ ચૂક્યો હતો બિચારી કંકુ તો પડોશી તરીકેની લાગણીથી પ્રેરાઈને જ રોટલો પીરસતી હતી. આખીયે કડ્ડા કમનસીબ ઘટનામાં આમ રોટલો ઘડનારી જીવી, પીરસનારી કંકુ અને ઝેરનો માર્ગ ચીંધનાર ભગત એ બધાય નિર્દોષ અને નિષ્પાપ માનવીઓ કેવા તો નિમિત્ત બની જાય છે ? આ સંસારજીવન ‘ગૂઢ જાળા’ જેવું છે એવું પન્નાલાલ કહે છે તેનું ખરું રહસ્ય પણ આ જ છે.

કથાની કડ્ડાતાનો છેલ્લો તીવ્ર સૂર એવી વાયકા ચલાવી કે જીવીએ પોતાના ઘણીને ઝેરનો રોટલો આપી મારી નાંખ્યો. નિર્દોષ અને નિષ્પાપ જીવી માટે જીવી માટે આ અપવાદ સહન કરવાનું મુશ્કેલ હતું. શહેરથી પાછો ફરેલો કાનજી, આવી અફવા સાંભળી વ્યથિત થતો છતાં કશીક ભીતિથી જીવીને મળવાનું ટાળતો. જીવીને મળ્યા વગર શહેરમાં પાછો ચાલ્યો જાય છે.

‘મને મળ્યાય નહિ’ ના આઘાતથી જીવી પાગલ થઈ જાય છે. જેમનામાં વિશ્વાસ મૂકીને તે પોતાની એકાકી અને અસહાય જિંદગી ખૂટાડવા મથી રહી હતી એ પ્રિયજને જ તેને મળવાનું ટાળ્યું પોતે નિર્દોષ છે. એમ કહેવા તેનું મન તલસી રહ્યું હતું પણ કાનજીએ આવી નાજુક કટોકટીમાં તેની અવગણના કરી. જો કે જાણીબુઝીને નહોતી કરી. પોતે પણ અંદર ગુંચાઈ રહ્યો હતો. અને કોઈ ઉકેલ સૂઝતો નહોતો. મળ્યા વગર જ શહેર જતો રહે છે. તે જીવી કેમ જીરવી શકે ? પોતે પોતાનાં પ્રિયજન ની નજરમાં અપરાધી ઠરી એનો આઘાત જ તેને પાગલ બનાવી દે છે.

કથાના અંતે જેટલી વેદના કાનજી ભોગવે છે, તેનાથી બમણી વેદના જીવી ભોગવે છે. આમ જીવનના જીવતા અંગારા ફાકવાનું કામ જીવીએ કર્યું છે. અનેક વેદના-વ્યથાઓ અને અત્યાચારો સહન કરીને જીવી જાણવું એટલે ‘જીવી’ નવલકથા નાં અંતે જ્યારે પાગલ જીવીનો કાનજી બહારથી અવીને સ્વીકાર કરે છે ત્યારે ભગત નાં મુખે ઉચ્ચારાયેલ વિધાન ઘણું સૂચક છે.

“વાહ રે માનવી, તારું હૈયું ! એક પા લોહીના કોગળા તો બીજી પા પ્રીતના ઘુંટડા”

‘ હાટ ’

- પ્રા. દિનેશ કે. ભોયા

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મોતીપુરા,
તા. હિંમતનગર, જિ. સાબરકાંઠા

સમાજ, સંસ્કૃતિ અને સાપ્તાહિક ઘરવખરીની ખરીદી માટે ભરાતું બજારને “હાટ કે હટવાડો” કહેવાય છે. અહીં ફક્ત માણસો સાધન કે સામગ્રી લેવા માટે નથી આવતાં પણ ભાવના અને સંબંધોની આપ-લે પણ થાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓનું અનોખું બજાર જે વર્ષોથી જાણીતું છે. આ વિસ્તાર મેદાનોના વિશાળ પટ, ગીરીમાળા અને ડુંગરોથી સભર છે. એવા સ્થાને ભરાય છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિ એ જોઈએ તો વલસાડ જીલ્લાના વિસ્તારોમાં દક્ષિણમાં સાતપુડાની પર્વતમાળા, સુથારપાડા, રાજબારી, દાબખલ, કપરાડા, મહાલક્ષ્મી, ઉંમરગામ, સંજાણ, ભીલાડ, નારગોલ આવેલા છે. પૂર્વમાં જોવા જઈએ તો ઉંમરથાણા, તુતરખેડ, જાંબલીયા, આહવા-ડાંગ, વાંસદા આવેલા છે. એવાં નાનામોટાં ગામડાં અને શહેરો આવેલાં છે. ગુજરાતને દક્ષિણમાં અડીને દાદરા નગર હવેલી અને દમણ જેવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો આવેલા છે. આ બધા જ વિસ્તારોમાં આદિવાસી લોકોનો વર્ષોથી વસવાટ છે. એવો સમય હતો જ્યારે આ વિસ્તારમાં ભરપુર જંગલો અને હિંસક પશુઓનો વસવાટ હતો. તેમજ ડુંગરોની મોટી મોટી તળેટી બારેમાસ ખળખળ વહેતી નદીઓ, ટેકરીઓ, વહેતા ધોધ, ખીણોથી ભરપુર એવો આ વિસ્તાર હતો. આજે પણ છે. પણ પ્રમાણમાં જંગલો કે પ્રાણીઓ ઓછાં જોવા મળે છે. એવા સમયમાં ફક્ત જંગલની પેદાશો, ખેતી અને પશુઓ આ લોકો પાસે હતા. એમની મુડી ગણો તો મુડી ને ખાનદાની ગણો તો ખાનદાની. એવા કપરા સમયમાં જીવન ગુજરાન તો ચલાવવા માટે ઘરવખરી તો જઈએ રસ્તાનો તો મોટો અભાવ હતો. ફક્ત બળદ ગાડાં જોવા મળતાં હતાં. એ પણ કોઈ આખા ગામમાં પ્રતિષ્ઠિ ઘરે જ જોવા મળતાં. બાકી તો ચાલીને જ જવાનું હતું. એવા કપરા સમયમાં આવા વેરાન વિસ્તારોમાં વસવાટ કરનાર લોકોને પોતાના ઘરની વસ્તુઓને વેચવા અને ઘરવખરીની ખરીદી કરવા માટેનું નજીકમાં બજાર મળી રહે અને વેપારીઓને પોતાનો ધંધો મળી રહે. એવા ઉમદા હેતુથી હટવાડો કે ‘હાટ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે. આજે પણ હટવાડાની ખાસિયત અનોખી છે. વિસ્મય પમાડે એવી છે. આજે પણ લોકોના ટોળેટોળાં હટવાડામાં ખરીદી કરવા માટે જાય છે. આજે વ્હીકલનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી લોકોને બજાર સુધી જવાની સાનુકુળતાને લીધે હટવાડાનો માહોલ થોડો ઓછો જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના વિસ્તારોમાં આવા હટવાડાઓ અમુક ગામના અંતરે લગભગ દશ કે પંદર કિ. મી. ના અંતરે ભરાય છે. પહેલાં તો વેપારીઓ બળદગાડાંમાં પોતાનો વેપારનો સામાન લઈને આવતાં હતા. બળદગાડું હોય એટલે અઠવાડિયા માટે ધંધો કરવા નીકળી પડતા હતા. જુદા જુદા સ્થળે હટવાડો ભરાતો હોય ત્યાં ધંધો કરતા એકાદ અઠવાડિયા પછી ઘરે જતા હતા. જેથી બળદોને આરામ પણ મળી રહે અને નવો માલ પણ ભરી લેવાય. આજે મોટરગાડી હોવાથી પોતાના ઘરેથી એકાદ દિવસમાં જ પાછા જતા રહે છે.

હટવાડાનું મહત્વ :

ભારતમાં વિદેશીઓનું આગમન થયું એમાં કેટલીક જાતિઓ આપણાં ત્યાં વેપાર અર્થે આવી હતી પરંતુ કેટલીક જાતિને અનુકુળ ન આવતાં લાંબો સમય ઠકી ન શકી. એમાંની એક જાતિ યુરોપમાંથી આપણાં ત્યાં આગમન કર્યું સંજાણના બંદરેથી ગુજરાતમાં આવી અને ઉદવાડામાં વસવાડ કર્યો એવી જાતિ યુરોપિયન પારસીઓ હતા. તેઓ મોટાભાગે નિરુપદ્રવી હતા. અહીં આવ્યા પછી “દૂધમાં જેમ સાકર ભળે” તેમ લોકો

વેચાણ માટેની દુકાનો શરૂ કરી હતી. એમનો ભારે સહકાર મળ્યો હતો. તેમજ દેસાઈ બ્રહ્મણોનો પણ સારો એવો સહકાર હતો. તેથી આવા ' હાટ ' જેવા નાની મોટી ખરીદી માટેના ગામડાંના અમુક અંતરે બજારો ભરાવા લાગ્યાં. જેમ કે-

સોમવાર - કપરાડા
મંગળવાર - અ સુથારપાડા
બુધવાર - નાનાપોંઢા
ગુરુવાર - નાની વહિયાળ
શુક્રવાર - માંડવા
શનિવાર - વડખંભા (પારનદી)
રવિવાર - ઉગતા

એવા જુદા જુદા સ્થળે હટવાડા ભરાય છે. પરિણામે આખા વિસ્તારના લોકોને એવા બજારનો લાભ મળી રહે છે. આખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં હટવાડાઓ અસ્તિત્વમાં છે.

માનવસમુહનાં નોખાં રૂપ અને નોખી ભાત :

આ એક અનોખો માહોલ અને અનોખી સૃષ્ટિનું પરિમાણ રચાય છે. નોખાં લોકો નોખી ભાત વિધાતાની બક્ષિસ છે. પર્વતો છાતી ફુલાવીને બેઠા છે, મેદાનો લીલી ફડકીમાં ઢંકાયેલા છે પણ ફડકી પાતળી હોવાથી અડધું અંગ સોદર્યમય લાગે છે. એની શોભા અનેરી છે. ખેતરો હિલ્લોળે ચઢેલાં છે. નદીઓ ગાન કરતી એમનું જ્યાં ઘર છે એવા સાગર ભણી પ્રયાણ કરી રહી છે. પંખીઓ કલબલાટ કરી રહેલાં છે. એવું આહ્લાદક વાતાવરણમાં સાંજથી જ હટવાડાની રંગત જામે છે. વેપારીઓના બળદોને જોડેલી નાળનો ખ.ટ. ખ..ટ અવાજ, ગળામાં વાગતાં ઘુઘરાનો ખ.ળ.ખ.ળ અવાજ આવી નિરવ શાંતિમાં વહેતાં નદીનાં ઝરણાં કે ઘોઘનો અવાજ રાત્રિની શાંતિને વધારે આનંદમય બનાવે છે. માથે ટોપલાં મુકીને શાકભાજી વેચવા માટે આવતી કન્યાઓ પગમાં ઝાંઝરનો રણકાર કે કલાઈઓમાં કાચની બંગડીઓનો રણકાર અને મુખમાં ગીતોની જમાવટ એવું સુંદર વાતાવરણ સર્જાય છે. લીલી કોટન દેશી ચબનું લુંગડું, ચોળી અને માથે લાલ કલરમાં સફેદ લીલી ટપકીઓ વાળું ઓઢણું (ફડકી) હાથમાં થેલી, પગમાં કડલા, હાથમાં પોંચી, ગળામાં ચાંદીની સાંકળી, હાથની કોણીમાં એળા, પગમાં મોચીના હાથથી અસલ ચામડામાંથી બનેલા કિરીચ..કિરીચ.. અવાજ કરતાં ચંપલો એવી આઘેડ વચની સ્ત્રીઓની શોભા તો કંઈક અલગ જ હોય છે. 'હાટ' માં ભેગા થતા લોકોની અદાઓ જ કંઈક ઓર હોય છે. યુવક-યુવતીઓની ચિચીચારીઓ, મદારીનું ડુગડુગિયુ, રીંછ દ્વારા માદળીયા ને ફુંક મારી પવિત્ર બનાવવું, સોડાની લખોટીવાળી બાટલી તોડવાનો અવાજ એવા તો અનેક પ્રકારના વિસ્મય પમાડે એવા કરતબો આ બજારમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓ પારસી અને બ્રહ્મણો સાથે રહેલા હોવાથી જડ એવા સમાજના બંધનો નથી. લાજ કાઢવાની કે કેટલીક જડ પ્રથામાંથી તેઓ મુક્ત છે. પરિણામે મુક્તપણે સૌ કોઈ હરીફરી શકે છે. જીવનનો આનંદ લુંટી શકે છે.

પહેલાં તો અહીં ખુબ જેગલ હતું. ફક્ત ખેતી અને પશુઓ સિવાય બીજો કોઈ ધંધો ખાસ હતો નહિ. આ હટવાડા બજારમાં વેચવા આવનારી વસતુઓ પણ ખરીદવા ગમે એવી છે. આ પરિવારો ખેતીમાં પેદા થતું અનાજ અને જંગલની પેદાશો ખાસ વેચવા માટે આવતા હોય છે. વેચીને તેના બદલમાં ઘરમાં ન હોય એતવ ચીજ લઈ જતા હતા. અનાજમાં ડાંગર, નાગલી, જુવાર, ભાદલાં, વરઈ, ખરસાણી કઠોળમાં અડદ, તુવર, મૈસુર, વાલ, ચણા શાકભાજીમાં કાંહકારે, લોત, શેવળાં, દીહગડી, શીવળીભાજી, માટાનીભાજી , કુહુરલાનીભાજી, શીવડીભાજી, જીરીગલાનીભાજી, તાંદળજાનીભાજી આ બધી વેરાઈટી આજના સમયમાં

હજુ પણ મળે છે. આ ઉપરાંત પહેલાંથી ખાવાપીવાના શોખીન લોકો હતા. કામ કરવું અને ખાનપાનમાં કઠી પણ ક્યાસ નહીં રાખવી ગુજરાતનો લાંબો દરિયા કિનારો છે. એમાંથી દક્ષિણ ગુજરાતને મોટો લાભ મળે છે. આનંદપ્રિય લોકો છે. પરીણામે હટવાડા બજારમાંથી નોનવેજની ખરીદી ન થાય તો બજારનું કોઈ મહત્વ નહિ. આ બજારમાં અનેક પ્રકારની માછલી પણ વેચાવા માટે આવતી હોય છે. જેમ કે દરીયાઈ માછલી બુમલા (સુકવેલ મોટી માછલી), સુકટ (સુકવેલ નાની માછલી), મુસે, સુરમઈ, પાપલેટ, બાંગડા, જંગા, કરચલા, વાઘી, ખવળ, મળીયાં, કારોટી, પાલવા, સીંગાળી, ડોકડી, રોઈ, લેવટી (તાડના સળીમાં જીવતી ભરાવીને માટલામાં મુકીને વેચાઈ છે.) આવી વિવિધ પ્રકારની માછલીના સ્વાદ માણનારાં લોકો હતા. પછી તો જીવન જીવવાની કળા એમની પાસે છે. હંમેશા સંતોષી જીવન જીવવાનું પસંદ કરનારા છે. નદી અને વિશાળ દીરયો હોવાથી અનેક રીત ખાનપાનમાં પણ છે. મહુડા, અરીઠાં, સનબા, ગુંદર, બાફળી, કોંડારા આવી તો અનેક વસતુઓ આ બજારમાં આવતી જોવા મળે છે. આવા આ ખરીદ અને વેચાણ માટેનું બજાર માનવતાની મહેકને વધારે સુંઘમય બનાવે છે. આજુબાજુના પરીવારો બળદગાડાંમાં આવતાં આખો પરીવાર આવતો રસોઈ પણ હટવાડામાં જ બનાવવાની માટેના વાસણમાં દરિયાઈની તાજી માછલી કે બુમલા ની સોડમ જ કંઈક અલગ હોય છે. શાકભાજી ખાનારા માટે તાજી શાકભાજી પણ એટલી જ સ્વાદિષ્ટ બનતી હોય છે. શાકના મહેકની સાથે મસાયા અર્થમાં માનવતાની મહેક પણ ભળી જતી હતી. મુક્ત અને નિખાલસ તાનું પ્રતિક તે 'હટવાડો' છે.

ભુરુકડો હાટ કે હોળીના હટવાડો :

આ વિસ્તારમાં સૌદર્યનો ખજાનો ભરપુર છે. અહીં ભલે ભૌતિકતાનો અભાવ હોય પણ કુદરત તો એમના પર જ મહેરબાન છે. અહીં જોયાં પછી થોડી વાર માટે પણ રોકાઈ જવાની મહેચ્છા થાય વગર રહેતી નથી. માયાવી ભૂમિ છે. કોઈ પણ હોળીનો તહેવાર સુસંસ્કૃત લોકો માટે આનુદાયી નથી. હોળી તો પ્રાકૃત, અભણ, નાદાન, ભોળા લોકોનો તહેવાર છે. આમ તો ભાદરવા પછી વરસાદ ઓછો થતાં હટવાડા ભરાવાની શરૂઆત થઈ જતી હોય છે. પણ રોજંદા કરતાં હોળીના હટવાડાનું મહત્વ કંઈક જુદા પંકારની અનુભૂતિ કરાવનારું છે. હોળીનો તહેવાર એકાદ મહિના પહેલાંથી અહીં શરૂ થઈ જાય છે. ગામડાંમાં બાળકો થી માંડીને મોટેરાંઓ પણ હોળીના તહેવારને મનાવે છે. ગામના પાદરે મીહનાથી વિવિધ રમતો રમાય છે. નાચગાન પણ થાય છે. પરંતુ અહીં હોળીના હટવાડાનું કંઈક વિશેષ મહત્વ છે. હોળીના એક અઠવાડિયા પહેલાં માહોલ હટવાડામાં ખરીદીથી દેખાય આવે છે.

આ ભંરકડો હાટ એટલે રંગબેરંગી મિજાજ કે વિવિધ રંગી જીવન પણ કહી શકાય. આનંદ માણવાની વાત છે. સૃષ્ટિ જ્યારે વસંતનો વૈભવ લઈને આવતી હોય તો પછી માનવમહેરામણો એમાં ભીંજાયા વગર કેવી રીતે રહી શકે. હોળીના આવતાં પહેલા અઠવાડિયાથી હોળીના હટવાડા શરૂ થઈ જાય છે. આમ તો એક પ્રકારનો મોકો મેળો જ કહેવાય છે. આ દિવસ આખા પરીવારો ઘર છોડીને બળદગાડાંમાં કે ચાલતા હવે તો વ્હીકલ છે. આખો દિવસ જમવાનું પણ અહીં જ બનાવે છે. હટવાડાને મનમૂકીને માણે છે. પરંતુ આ હાટની વિશેષતા એ છે કે નિયમિત કરતાં થોડો જુદા જ પ્રકારનો માહોલ લોકોનો ઉત્સાહ પણ અનેરો યુવક-યુવતી ઓની પ્રણય ગોષ્ઠી, પ્રગયની આ-લે, ભાવનાની સોડમ, ચકડોળ, પાણી ભરેલા ફુગ્ગાઓ બેકબીજા પર ઉછાળીને ભીંજવી દેવા, જાદુદરના ખેલ, બંગડીઓ વાળા, શેલડીના રસવાળા, સોડાવાળા, કપડાવાળા માનવ ટોળાંની ચિચિયારી, વેપારીના અવાજો, નાનામોટાં બધા જ મસતીના આલમમાં ડોલતાં જોવા મળે છે. હાટમાં ફરતાં નવાં સંબંધો પણ બંધાય છે.

આ હાટ ફક્ત ફરવા કે ખરીદી કરવા માટે જ નથી. પણ સંસ્કૃતિનું પણ આગવું પ્રતિક છે. કેટલાક પુરૂષો ભવાનીમાતા, કાલીકામાતા કે અંબામાતાનું મહોરું, વેશ ધારણ કરી પહેરીને ઘડસે કે કાહળીના ચાળા

કહેવાય છે. લોકોને શ્રદ્ધા છે. ઘોડા ઉપર બિરાજમાન પુરુષ રાજાના જેવા ઠાઠથી સજ્જ ઘજ્જને નાચગાન કરતો હોય છે. સ્ત્રીઓ નાના બાળકોને હાથમાં આપીને ચાંદો કરાવી ધન્યતા અનુભવે છે. ભવાની કે માતાના વેશમાં નાચગાન કરતો યુવકોની પણ પૂજા થાય છે. આસ્થા અને શ્રદ્ધા સાથે લોકો જોડાયેલાં અનેરો આનંદ લૂંટે છે. કેટલાક હોળીના માટે 'ફગવો' માંગવાવાળા પણ લાકડાની ઘોડી બનાવીને કાહળી વગાડી ' આવ રે રાવતાં, ફગવા દે નીત ઘોડી ચાવાડીન ' જેવા ગીતો ગાઈને વાતાવરણને ઉલ્લાસમય બનાવી દે છે.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના તમાસા કરીને આનંદ લૂંટે છે. ખીલેલી પ્રકૃતિના ખોળામાં કુદરતની માદકતાના ગંજ મંડાયેલા છે. ઘરાઈને આ મદમાં માનવ મેદની ડોલે છે. થનગનાટ, તરવરાટ, ચપળતા, હુરકી (સુરાતન) એવા અનેક પરિબળો થકી તો અહીંના લોકો નોખાં છે. આવા 'હાટ' બજારની ખાસિયત આજના આધુનિક યુગમાં પણ વિસ્મય પમાડે એવી છે.

Integrating Language and Literature through impact of Technology

- **Maulik Barot**
Assistant Professor
M.A.(ELT)
S.S.Patel Science and Commerce College, Visnagar

Abstract:

When language and literature are blended with technology, give amazing results.

This course-“Effectiveness of a programmed for developing listening skill among first year B.Sc. students” will help to enhance competency and command over various skills and techniques.

Furthermore it also focuses on the integration of academic content with linguistic skills through technology-enhance course modules. Audio-visual assisted language learning the proposed programmed for developing listening skill may prove appropriate in other classes of science. Research finding from a qualitative study revealed several positive outcomes including increase in student’s self-perceived confidence, motivation, and language skills as well as various challenges related to instructor involvement and functionality issues.

Can listening skill be learnt or acquired? Those desirous to learn will need instructors. If it is to be taught; which are the dimension that needs to be addressed so as to enhance the strengths and turnaround the weaknesses?

The paper seeks to answer the hovering questions on young science students mind on whether he can develop this skill and how. It aims an issue on the ‘W’s(why, when, where, what, which) and ‘how to’ approach to be good listener.

Biographical Sketch

Mr. Maulik Barot is an Assistant Professor of Communication Skills and English at S. S. Patel Science College, Visnagar. He has tree month of teaching experience in college. He has presented eight research papers at national level conference and one at International level. His areas of research include Language Skills, ELT, Computer Assisted Language Learning (CALL) and English Literature. He also works on in Academic writing, web tools, Communicative language teaching, and critical thinking.

Introduction:

Here I am going to focus on developing listening skill by integration of language and literature through technology.

What is language and literature?

Language:

A body of words and the system for their use common to a people who are from the same community or nation, the same geographical area, or the same cultural or tradition. Any system of formalized symbols, sign, sounds, gestures, or the like used or conceived as a means of communicating thought, emotion, etc.: the language of mathematics; sign language.

Literature: Writing in which expression and form, in connection with ideas of permanent and universal interest, are characteristic or essential features, as poetry, novels, history, biography, and essays.

The collective body of literary production, embracing the entire results of knowledge and fancy preserved in writing; also, the whole body of literary productions or writing upon a given subject, or in reference to a particular science or branch of knowledge, or of a given country or period; as, the literature of Biblical criticism; the literature of chemistry.

What is technology?

Technology – the branch of knowledge that deals with the creation and use of technical means and their interrelation with life. Society, and the environment, drawing upon such subjects as industrial arts, engineering, applied science, and pure science.

Why integration?

When language and literature blended with technology gives amazing result.

How to implement that integration for teaching-learning process?

Traditionally speaking to cultivate LSRW skills, Number of programmes are available on internet and in market through which one can enjoy the combination of language and literature through technology. We all know that online teaching learning, video conferencing, chatting, web blogs, e-dictionaries, and different kinds of software's related to specific field, are easily available today. Medias are there to facilitate us to comprehend language and literature of the world.

What is listening skill?

Listening is transforming sound waves into chemical waves. Listening can be defined as a process of receiving and interpreting the data. Listening is a receptive skill. It can be developed through proper guidelines and enforcement. Can listening skill be learnt or acquired? Yes. Listening skill can be developed. Some students do not get enough exposure to develop their basic skills of language. So when they reach the advance level of learning they find it difficult to comprehend what is delivered through lectures. So those, desirous to learn, will need instructors. Ok. If it is to be taught; which is the

dimension that needs to be addressed so as enhance the strengths and turn around the weaknesses?

We can proceed from known to unknown audio clips because students have different background which is the pivot matter for their development. Whether you believe or not, cultural background performs very precious role in the development of any child. Numbers of students are there in the class learning English as a second or foreign language, so accordingly the audio video clips should be selected. Due to audio video clips, they get space to understand by themselves, try to understand new words, get clarity about charts and graphs, facts and figures and of course, unknown technical terminologies, etc.

At the initial stage, they listen simple conversation, or news, of not more than 2 or 3 minutes, and then extend the minutes of those clips. The same thing can be followed in test papers from simple to hard. Try to give such exercises where they need to use their mind, own language and ideas and structural organization of those ideas, etc. Due to this, they will be able to comprehend their academic lectures easily, as they get some training of listening attentively and also learn note taking and making. Programmes from various topics can be chosen (technical-non technical). So they will learn the use of technology too.

For instance: we can have an extract on “using web blogs for teaching learning purpose”, “online teaching”, “how to use internet or e-content”, etc. So they will come across various types of vocabulary, structure formation, etc.

Several studies have indicated that business people spend almost 45% of their working time in listening (Ranking & Nichols 1968; husband and Cooper 1993).

Lack of proper understanding and attention can lead to embarrassing situations because of a gap in coordination and understanding what is said. According to CEO of Apple Company communication skills are very important for achieving success in business (Source: magazine, Ganpat university: Live wire, 1st Edition, 2008)

Why they need to develop listening skill?

To comprehend the academic lectures

To interpret expert's lectures

For better communication

While visiting industries

During laboratories hours

Here throughout all these academic course of actions, they need to listen carefully and should learn the art of note taking that is followed by developing notes into paragraphs.

This paper will also focus on listening for specific information as far their academic lectures are concerned. Students coming from different backgrounds, meet at one platform which is the turning point for their academic life-because now their education is of course technical education where they have very little background knowledge. There comes the point when they need to listen their teachers and colleagues very carefully. Cultural background medium of instruction, etc affect a lot here for which experiment have been carried out.

Competent and Committed Tutor:

Tutor should be active enough. He must understand the level and variety of students and accordingly be able to create teaching learning environment. He should be well equipped with technical and non-technological knowledge and power to convince what he wants to convey and teach.

Thus this type of programmed will definitely help them which will enhance their competency and command over language. The researcher data of-“Effectiveness of a programmed for developing listening skill among first year engineering students” may help to enhance competency and command over various skills and techniques.

Furthermore it also focuses on the integration of academic content with linguistic skills through technology enhanced course modules. Through Audio-visual assisted language learning, the proposed programmed for developing listening skill may prove appropriate in other classes of Engineering. Researcher findings from a qualitative study revealed several positive outcomes including increases in students’ self –perceived confidence, motivation, and language skills as well as various challenges related to instructor involvement and functionality issues.

Reference:

- www.google.com
- www.dictionary.com
- www.bnet.com
- www.ask.com
- magazine, Ganpat university: Live wire, 1st Edition, 2008)
- Ranking& Nichols 1968; husband and Cooper 1993).

गांधी विचार का आदर्श

Prof.(डॉ.) रविन्द्र कुमार डी परमार

M.A., Ph.D

आट्स कोलेज मोडासा

मोहनदास करमचंद गांधी एक कुशल राजनीतिज्ञ, समाज-सुधारक, शिक्षाशास्त्री, अर्थवेत्ता और आध्यात्मिक आस्था-संपन्न महान आत्मा थे अर्थात् महात्मा थे उनके जीवन के अनेक पक्ष हैं जो समय-समय पर किए गए व्यवहारिक अनुप्रयोग के प्रतिफलन और जीवन दर्शन के रूप में प्रतिष्ठित हैं। उनके पास आत्मशक्ति है, तर्कशक्ति नहीं, सहानुभूति है, वाद-विवाद नहीं। उनकी आध्यात्मिकता भारतीय संस्कृति से सुवासित और विचार-स्वातंत्र्य से मंडित हैं।

गांधी के विचारों और चिंतन-व्यवहारों के सारभूत को राजनीतिक चिंतन के परिवर्ती इतिहास में गांधीविचार के नाम से संबोधित किया जाता है। जब किसी चिंतन या विचार को अथवा उसके समूह को लोकमान्यता प्राप्त हो जाती है, तब ऐसी मान्यता में विचार-समृद्धि को 'वाद' के नाम से अभिहित किया जाता है। गांधीजी ने आत्मकथा में यह स्वीकार किया है कि – "मेरे विचार मेरी अनुभूति के प्रयोग हैं। उसमें कोई विशेषता नहीं है और यदि कोई विशेषता है तो वह यह कि उसमें मेरी अपनी कमियाँ या खामियाँ हैं।" अपने विचारों को प्राप्त लोकमान्यता और उसमें निहित उदात्तता, मानवमूल्यों की पराकाष्ठा तथा नैतिकता से संयुक्त होने के कारण भारतीय राजनीति, इतिहास, साहित्य, संस्कृति और दर्शन-सहित लोकजीवन के विविध क्षेत्रों में उन्हें 'महात्मा' से संबोधित किया गया।

गांधीविचार के संबंध में स्वयं उनका अभिमत है कि "गांधीविचार नाम की कोई चीज नहीं है और न ही अपने पीछे मैं कोई ऐसा संप्रदाय छोड़ जाना चाहता हूँ मुझे संसार को कुछ नया नहीं सिखाना है। सत्य और अहिंसा उतने ही प्राचीन हैं जितनी की ये पहाड़ियाँ। मैंने तो केवल सत्य और अहिंसा दोनों क्षेत्रों में शक्ति-पर्यंत परीक्षण करने का प्रयत्न किया है। मेरा दर्शन जिसे आपने गांधीविचार का नाम दिया है, सत्य और अहिंसा में निहित है। इसे आप किसी वाद के नाम से न पुकारें क्योंकि इसमें कोई वाद तो है ही नहीं "यदि एक पंक्ति में कहा जाए तो सत्य और अहिंसा का राजनीति में प्रयोग ही गांधीविचार का आदर्श है।"¹

महात्मा गांधी का दर्शन मौलिक या उपार्जित नहीं है बल्कि यह भारतीय संस्कृति का नव्य और व्यवहारिक संस्करण है। गांधीजी ने सनातन सत्य को ही उदात्त मानवीय स्वरूप में प्रस्तुत करके विश्व को आशा और आस्था का संदेश संप्रेषित किया। उनके ही उदगार हैं – 'नये सिद्धांतों को जन्म देने का दावा मैं नहीं करता। मैंने तो केवल अपने ढंग पर सनातन सत्य को दैनिक जीवन और समस्याओं पर लागू करने का प्रयास किया है। गांधीजी का यह प्रयोग सामान्य मनुज को भी असामान्य बनाने का मार्गदर्शक सिद्धांत प्रमाणित होता है। डॉ. पद्माभि

सीता रामैया के मतानुसार – “गांधीविचार वस्तुतः भारत की उस आचारपरक आध्यात्मिक जीवन-दृष्टि तथा सांस्कृतिक परंपरा का आधुनिक परिस्थितियाँ के अनुकूल परावर्तित एवं संशोधित संस्करण हैं जो शताब्दियों से सत्य, अहिंसा, सेवा, प्रेम, त्याग, सहिष्णुता, अस्तेय, अपरिग्रह, आत्म-संयम आदि नैतिक मूल्यों को भौतिक जीवन मानों की अपेक्षा अधिक काम्य और वरेण्य मानती आयी हैं।”² यही मानवतावाद से संबद्ध गांधीविचार का आदर्श समाहृत है।

“गांधीवाद” जैसी वस्तु का अस्तित्व ही नहीं है – अतः वे अपने कथन की पुष्टि में गांधीजी के निम्नांकित शब्दों को प्रस्तुत करते हैं जो कि आचार्य कृपलानी लिखित पुस्तक “गांधीमार्ग” को दिए गए उनके पूर्व वचन में मिलते हैं – “आचार्य कृपलानी का यह कथन सही है कि ‘गांधीवाद’ नाम की कोई चीज नहीं है।” गांधीजी के इसी कथन के आधार पर अज्ञानवश उपर्युक्त धारणा बना ली जाती है जो कि नितान्त भ्रामक है। यदि गाँधीवाद का अर्थ किसी निश्चित सिद्धांत या सूत्र से जोड़ा जाए, जिसे निश्चित शब्दों में व्यक्त किया जा सकता है और जो गांधीजी के समस्त अनुयायियों को मान्य हो तो निःसंदेह गांधीवाद नाम की कोई वस्तु इस संसार में नहीं है। गांधीजी में कोई भी बात परिवर्तनहीन न थी, वे किसी लकीर के फकीर नहीं थे। उनके सम्बन्ध में लुई फिशर का कथन अक्षरशः सत्य है “वह स्वच्छन्द, निर्बाध तथा ऐसे थे कि उनके विषय में कोई भविष्यवाणी नहीं कर सकता था, इसलिए वे उत्तेजनात्मक और कठिन थे।”³ किसी भी ‘वाद’ ने गांधीजी को जकड़ नहीं रखा था और कोई भी अबल सिद्धांत उनके विचारों और कार्यों का पथ-प्रदर्शक न था। जीवन पर्यन्त गांधीजी ने अपना मस्तिष्क खुला हुआ रखा। वे स्वच्छन्द स्वभाव के थे और किसी भी ऐसी बात को जो कि विवेक की कसौटी पर खरी न उतरे मानने को तैयार न थे। वे अपने अनुयायियों को परिवर्तनहीन मन्तव्य से बाँधकर रखना नहीं चाहते थे। अतएव, गांधीवाद का आशय ऐसे सूत्र से कदापि नहीं है जिसे गांधीजी ने अपने मतावलम्बियों के लिए गढ़ा हो। मार्च 1936 में सेवासंघ के सदस्यों के सामने गांधीजी ने कहा था – “मेरा यह दावा नहीं है कि मैंने किसी नये तत्त्व या सिद्धांत का आविष्कार किया है, मैंने तो केवल जो शाश्वत सत्य है, उसको अपने नित्य के जीवन और प्रश्नों पर अपने ढंग से उतारने का प्रयास किया है। मुझे दुनिया को कोई नई चीज नहीं सिखानी है, सत्य और अहिंसा अनादिकाल से चले आ रहे हैं। ऊपर मैंने जो कुछ कहा है उसमें मेरा सारा तत्वज्ञान यदि मेरे विचारों को इतना बड़ा नाम दिया जा सकता है – समा जाता है। आप इसे गांधीवाद न कहिए, इसमें वाद नाम की कोई चीज नहीं है।”

महात्मा गाँधी की धारणा थी कि मानव जीवन एक इकाई है। उनका विश्वास था कि जीवन एक समन्वयात्मक इकाई है। इसका अलग-अलग खण्डों में विभाजन नहीं किया जा सकता। इसी धारणा के आधार पर उन्होंने आर्थिक, राजनैतिक, प्राणीशास्त्रीय मनुष्य को निरस्त कर दिया और सत्य, अहिंसा तथा साधनों की पवित्रता के सिद्धान्तों की जीवन के समस्त क्षेत्रों, जिनमें आर्थिक क्षेत्र भी सम्मिलित हैं, पर लागू किया।

एक जीवन मार्ग के रूप में गांधीवाद में वे समस्त विशेषताएँ हैं जो कि एक 'वाद' के लिए आवश्यक होती हैं। इसका निश्चित जीवन दर्शन है। गांधीजी ने अपने लिए प्रभु का राज्य प्राप्त करने का और दूसरे को सहायता देने का प्रयास किया। इस लोक के राज्य में उनका विशेष अनुराग था। उन्होंने बताया कि मनुष्य के जीवन का लक्ष्य दिन्प्रतिदिन भौतिक रूप से अपने को समृद्ध बनाना नहीं है, बल्कि अधिकाधिक प्रभु निकट आना है। गांधीजी के लिए जीवन सत्य की अनुभूति है और सत्य ईश्वर है। अतः यह कहा जा सकता है कि वे मानव समाज को सत्य, अहिंसा और साधनों की पवित्रता पर संगठित करके मनुष्य को एक उच्चतर नैतिक और आध्यात्मिक स्तर पर पहुँचाना चाहते थे। वह 'संसार' जो कि ईश्वर तथा मनुष्य के दैनिक स्वरूप में विश्वास खो रहा है, इसको गांधीजी ने आत्मा में ईश्वर की स्थिति और मानव आचरण में अहिंसा के पालन का संदेश दिया।

गांधीजी ने पदार्थ पर आत्मा की श्रेष्ठता को बल दिया है। मनुष्य में आत्मबल का विश्वास जाग्रत करके उन्होंने मानव हृदय में एक क्रान्ति पैदा कर दी। मनुष्य को प्रत्येक रूप में हिंसा से बचने और सामाजिक तथा राजनीतिक अन्याय के विरुद्ध अपने संघर्ष में केवल सत्य और अहिंसा के बल पर निर्भर रहने का उपदेश देकर मानव हृदय में इन गुणों को आरोपित करने का घोर प्रयास किया। उनका अहिंसा पर सतत बल देना इस बात की याद दिलाता रहता था कि कुछ ऐसी बातें हैं जो कि मनुष्य को अपने देश के लिए भी नहीं करनी चाहिए। राष्ट्रीय भावनाओं में जब उतेजना आती है तो इस बात का बड़ा खतरा रहता है कि न केवल सर्वसाधारण बल्कि नेतागण भी इस महान सत्य को भूल जाएँ। इस बात को सबसे आगे रखकर गांधीजी ने राष्ट्रीय आन्दोलन को एक ऐसे ऊँचे आध्यात्मिक स्तर पर उत्थापित कर दिया, जिस पर अन्य किसी भी देश का राष्ट्रीय आन्दोलन न पहुँच पाया था। सत्याग्रह को अपनाकर गांधीजी ने राजनीति को आध्यात्मिक रूप दिया और उस दीवार को गिरा दिया जिसने बहुत दिन तक धर्म को राजनीति से अलग रखा था। यह उनकी मानवता को एक बहुत बड़ी देन है।

बापू की एक सबसे अधिक सुन्दर और सबसे महत्वपूर्ण विशेषता यह थी कि किसी भी बात का उपदेश देने से पूर्व वे उसको अपने जीवन में उतार लेते थे – “यदि वह समाज के लिए किसी प्रयोग का प्रस्ताव करते हैं, तो पहले वह स्वयं इसकी अग्निपरीक्षा में से गुजरेंगे, उसका मूल्य पहले वह स्वयं चुकायेंगे। जबकि बहुत से समाजवादी अपने विशेषाधिकारों का परित्याग करने के लिए उस दिन की प्रतीक्षा करते हैं जबकि सब लोगों को उनके अधिकारों से वंचित कर दिया जाएगा। गांधीजी दूसरों से त्याग की माँग करने से पूर्व अपना सर्वस्व त्याग देते हैं।”⁴

गांधीजी ने व्यक्ति के महत्व तथा शक्तियों में हमारे विश्वास को पुनः जागृत किया। पश्चिम की औद्योगिक सभ्यता ने मानव जाति को जो सबसे बड़े आघात पहुँचाए हैं उनमें से एक यह है कि उसमें व्यक्ति एक अणु बनकर रह गया है। वह अपने को उस महाकाय सामाजिक और राजनीतिक यंत्र के सामने असहाय पाता है, जिससे कि वह अपने को बाहर नहीं निकाल सकता और जिसमें वह एक पुर्जा बनकर रह गया है। गांधीजी ने इस बात पर जोर

दिया है कि वास्तविक लोकतंत्र तब तक नहीं हो सकता जब तक कि सर्वसाधारण दुरूपयोग होने पर राज्य की सत्ता का विरोध करना न सीख जाए। एलन ने अपने 'व्हाट द वेस्ट ओज टु गांधी' नामक लेख में लिखा है – "गांधी का यह एक गुण था कि संगठन और यंत्र तथा जनता के युग में भी उसने उन शक्तियों का सर्वोत्कृष्ट प्रयोग किया। उसमें हमने देखा कि आत्म विकास अहं प्रधान इच्छा द्वारा नहीं बल्कि परमात्मा तथा मानव कल्याण के लिए अर्पित इच्छा द्वारा किया जा सकता है।

उसके पास एकमात्र मान्य शक्ति थी, यह शक्ति वह दूसरों का दमन करती है, बल्कि वह थी जो दूसरों को अपने स्तर तक उठा लेती है। किसान, मजदूर, अछूत सभी उसकी वाणी सुनकर कुछ उदात्त हो गए।..... उनमें दूसरों को अपने जैसा और आध्यात्मिक जीवन का एक स्वतंत्र केन्द्र बनाने की आध्यात्मिक विलक्षण शक्ति थी। ऐसा करके उसने हमें स्वतंत्रता और प्रभु इच्छा के अनुकूल आचरण करने का प्रयास करना सिखाया।¹⁵

सर्वोदय गांधीजी का सामाजिक आदर्श है, सत्याग्रह जीवनादर्श और राम-राज्य शासनादर्श। सर्वोदय का अर्थ है सबकी उन्नति और उसका ध्येय है – अन्यायी, शोषक और अनीतिवान का हृदय परिवर्तन। गांधीजी के जीवन आदर्श – सत्याग्रह में त्याग और तप का प्राधान्य है तथा भोग एवं आनन्द का तिरस्कार। लॉर्ड बॉथड ने इस संदर्भ में मई 1953 के एक सेमिनार में गांधीवाद की विशेषताओं का उल्लेख करते हुए कहा था – सत्य प्राप्त होता है, विचार से अब मनुष्यों के लिए न्याय, समस्त राष्ट्रों को अपनी प्रतिभा के अनुसार अपने साधनों को विकसित करने की स्वतंत्रता राष्ट्रों के अन्दर व्यक्तियों के लिए स्वतंत्रता अर्थात् पूर्ण स्वतंत्रता, चाहे उनका रंग, धर्म, राजनीतिक विचारधारा कुछ भी क्यों न हो, रोग, भूख तथा गरीबी से स्वतंत्रता, एक शब्द में सबके लिए पूर्ण स्वतंत्रता ताकि प्रत्येक व्यक्ति अपने भौतिक, मानसिक तथा सांस्कृतिक कल्याण के लिए अपनी उच्चतम आन्तरिक शक्ति प्राप्त कर सके और गांधीजी के सिद्धांत की मुख्य विशेषता यह है कि इन महान आदर्शों की प्राप्ति केवल अहिंसात्मक साधनों से ही की जा सकती है।¹⁶

गांधीवाद में कला आत्ममंथन का प्रसाद है। इसके दो भेद कर सकते हैं – आन्तर और बाह्य। इनमें से किस पर हम अधिक जोर देते हैं यही सवाल है। मेरे नजदीक तो बाह्य की कीमत तब तक कुछ नहीं है जब तक अन्तर का विकास न हो। समस्त कला अन्तर विकास का आविर्भाव ही है। जो कला आत्मा को आत्मदर्शन करने की शिक्षा नहीं देती, वह कला ही नहीं है तथा प्राकृतिक कलाकृतियों की अपेक्षा मानुषी कला तुच्छ और अपूर्ण है। जिसमें सत्य की अभिव्यक्ति है, जिसमें ऊर्ध्वगामिनी प्रकृति की अभिव्यंजना या सहायता होती है, वही सच्ची कला है, इस प्रकार गाँधीवाद का केवल

अस्तित्व मात्र ही नहीं है वरन् उसका भविष्य भी बड़ा ही चमकदार है । यही एक ऐसी विचारधारा है जो कि मानवता को उस विनाश से बचा सकती है जिसकी और उसकी विरोधी विचारधाराएँ उसे ले जाती हुई दिखाई देती है ।

सैद्धान्तिक दृष्टिकोण से गांधीवाद के संदर्भ में विचार-विमर्श करें तो यह एक व्यापक जीवन दर्शन है । अतः इसमें जिन चीजों का समाहार होता है, उन सब चीजों को पूर्व चर्चा के दौरान कहीं न कहीं बनने की कोशिश की गई है ।

संदर्भ सूचि:

1. गांधी और गांधीवाद : डॉ. पट्टाभि सीता रामैया, पृ.28
2. विश्वभारती (त्रैमासिक), गाँधी स्मृति शांति विशेषांक, पृ.69
3. हिन्दी साहित्य में वैचारिक पृष्ठभूमि : डॉ. विनयकुमार पाठक, पृ.58
4. विश्वभारती (त्रैमासिक), गाँधी स्मृति शांति विशेषांक, पृ.69
5. गाँधीयन आउटलुक एण्ड टैकनिक, लार्ड बॉयड, पृ.312

Vikramorvasheeyam Drama of Kalidasa : An Evaluation

- Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari

1. Introduction

Like the life of Sakespeare, the life of our poet Kalidas the brightest jewel of the mine of the Indian poets, remains poet unrevealed and blank. Sanskrit poets who are often confident and self-puffers, Kalidas expresses modestly and speaks little himself. Kalidasa is known as a Great poet in Sanskrit literature, who is very popular as a Mahakavi. The critical study of Kalidas's works, clearly tells us that he was very well acquainted with the Vedas, Upnishads, The Puranas and several systems in Indian Philosophy, Geography, Astronomy and other fine arts. was very well Kalidasa has written total seven books in Sanskrit language and these books are increasing the treasure of Sanskrit literature. Kalidasa has also created total three dramas like : 1. Vikramorvasheeyam and 2. Malvikagnimitram. 3. Abhignanshakuntlam, All these dramas are unique. The res-bmeusiness, the hero and sentiment are three main features of every drama.

2. The theme of the play Vikramorvasheeyam

Vikramorvisheeyam has total five acts. The meaning of Vikramorvasheeyam is Urvishree has got by Vikram. The play under investigation opens with the usual Nandee or invocation of the God Shiva for benedictions, which is suggestive of the main incidents of the story. Vikramorvasheeyam quite similar to the other to dramas of kalidasa like : Malvikagnimitram. and Abhignanshakuntlam an erotic play and has for its plot the love-story of the king Pururavas of Pratisthan and Urvashree a celestial damsel. In Abhignanshakuntlam also he seeks for his plot a love-episode in the account of Dushyant's life with a daughter of a celestial damsel Menaka by name. In Malvikagnimitram too, there is an attempt to achiever Malavika, an aristocratic girl by king Agnimitra of the shunga dynasty.

3. Hero of the play Vikramorvasheeyam

The qualifications of a hero are modesty, decorum and courtesy, munificence and activity, aristocracy and high birth zeal and brilliance, bravery learning, steadfastness of mind, skill and art, with speech, both eloquent and sweet. It is the lunar race of the kings that provided Kalidasa two heroes for his principal drama viz, one in Pururavas in Vikramorvasheeyam and the other Dushyant of Abhignanshakuntlam. His heroes come from a high family and are all kings of reputation and prowess. Kalidasa has a fancy of selecting such heroes and portraying them as great warriors so much so that many of them are the Commanders of the divine army. The reader will find that all the descendents of Raghu's race among the Ikshwakoos had an access with their chariots to Inra's paradise. Similarly the hero of the Vikramorvasheeyam is the best ally of Lord Indra. As men heroes are very intelligent, generous and shrewd and God-fearing as well. Pururavas is a regular observer of religious rites and he is also brave.

4. The heroine of the play Vikramorvasheeyam

The heroine of the play Vikramorvasheeyam is Urvashree, a celestial. Urvashree is a heroine of a higher Urvashree, Urvashree, order in respect of her in her quick hasty love. So far as quick love alone is concerned, Urvashree does not fall short there as she also

falls in love as found in Shakuntla, a character on the other hand, portrayed by Kallidas to offer a didactic lesson to all advocates of free love in showing a series of serious calamities befalling a young girl in making an easy, hasty and indiscreet surrender of herself to one, to all appearances glittered as gold.

5. The sentiment of the play Vikramorvasheeyam

The permanent emotion prevailing throughout this play is love between Pururavas and Urvashee, which is manifested by the ensuing actions of gentle talk and amorous glances and is excited by cool breeze, seasonal pleasure and also pluvial joys attended with auxiliary of anxiety, perturbation and the like. The ruling sentiment in the drama is love and love in union. The sentiment is fostered by other subordinate sentiments as those of love in separation or a befitting and light comic here and there.

6. The dramatic art of the play Vikramorvasheeyam

The plot of the play in hand deals with the episode of the meeting of Vikram and Urvashee and each falling in love with each other at the first sight. The hero anxious to know what her lover was pondering over, played an eavesdropper for a while. Later on, she was convinced of his feeling for her and therefore made her appearance before him by casting her mask off. Their union was again disturbed as her presence was required in staging a drama at the court of Indra, where she faltered and misquoted a certain query. On account of this failing she was thrown to the mortal world and she was united with her lover.

7. Special features of the play Vikramorvasheeyam

Vikramorvasheeyam has all the charms of a full-fledged dramatic composition with a special feature that it has maintained to the minutest extent the unity of action and interest throughout the play. The sense of proportion has never been neglected by the poet in this drama which has resulted in full poetic justice to the denouement of the play. Apart from that the play richly abounds in beautiful portrayal of the character of the heroine who is least jealous-nay-eminently regardful of the status of the married consort of the king, a character noble in itself. Moreover she is respectful towards the feeling of her subjects as well. The next is the beautiful description of the mother Ganges, the king's capital and the landscape about it. The dignified demeanor of Urvashee even in self approach to the lover is very striking. This is the only drama which contains the Unmadak in the Sanskrit literature, which so beautifully puts the king to ask of every animate or inanimate object in regard to the whereabouts of his beloved. It strikingly reminds of the poet and his hero of the Cloud Messenger with a step ahead in the sense that this demeanor of the hero in this drama is attended with the spall of music and dance and impressive delusions. This art of the poet throws the reader in entire sympathy with the hero and is a device which makes the readers in unison with the hero, an element necessary to the perfect relish of the rasa, which is painfully absent in Shakuntal. Though the fourth act of this drama if submitted to be free from interpolation is at only a couple of places incongruous as pointed out in the commentary it only goes to establish that the poet did not feel interested in this play in observing closely the unities of time and place. Even this incongruity has a charm in the case of a bewildered hero and every independent critic will feel the charms of this act in no less than that of the corresponding act of the poet's other dramas.

8. Conclusion

The poet displays in this drama also the same concinnity of style and his close acquaintance with the human feelings, his delineation of characters and picturesque description of natural phenomena appear as appreciable and bewitching as in the case of Shakuntalam. This is, however, a succinct survey into the merits of the play and it is felt that on the lines indicated above the reader will take pains to study this drama of Kalidas and will feel its worth in its own way. The style of Kalidas is pure and chaste. It is also characterized by brevity and perspicuity. In Kalidas we are introduced at once to something new which no one hit open before, something perfect which no one achieve, something incomparably great and enduring for all time.

References

1. Bhatt, G. K. (1974). *Tragedy of Sanskrit Drama*. Bombay : Popular Prakashan
2. Chandra, Ranjan (2002). *The Complete works of Kalidas*. (Volume-II). New Delhi : Sahitya Akadami, Rabindra Bhavan 35, Ferozeshah Road.
3. Kith, Berriedale A. (1984). *The Sanskrit Dramas*. London : Oxford University Press, Ely House.
4. Kale, M. R. (1967). *Vikramorvasheeyam of Kalidas*. Patna : Varansi, Motilal Banarasidas Publisher.
5. Macdonell, A. (1986). *History of Literature*. New Delhi : Bungali Road, Jawahar Nagar.
6. Satyavrat, Usha (1971). *Sanskrit Dramas of Twentieth Century*. New Delhi : Meharchand Lachhmandas Oriental & Foreign Book-seller, Jawahar Nagar.
7. Velankar, H. D. (1961). *The Vikramorvasheeyam of Kalidas*. New Delhi : Sahitya Akadami, Rabindra Bhavan 35, Ferozeshah Road.

“દૂતકાવ્યોની પરંપરામાં ‘મેઘદૂત’ એક Mile Stone”

- જશુબેન એમ. પરમાર

પ્રાસ્તાવિક:

કવિકુલગુરૂ કાલિદાસની પરિણત પ્રજ્ઞાનો રસથાળ એટલે મેઘદૂત. સંસ્કૃત સાહિત્યકાશનાં ઝળહળતાં તેજસ્વી તારક એટલે મહાકવિ કાલિદાસ, જેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં હિમાલય સમા રક્ષક અને માનદંડની માફક શોભી રહ્યાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દૂતકાવ્યોની પરંપરા સ્થાપવાનું શ્રેય મહાકવિનાં મેઘદૂતને જ મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની ચર્ચામાં કાલિદાસ ન હોય, અને તે સમયે જો ‘મેઘદૂત’ની ગણના ન કરવામાં આવેતો આ અસંભવ જેવી વાત કહેવાય. મેઘદૂત કાલિદાસની પરિપક્વ અનુભૂતિ તથા પ્રકૃષ્ટ પ્રતિભાનું અભૂતપૂર્વ નિદર્શન છે.

કાલિદાસનું જીવન:

આદિ કવિ વાલ્મિકિ અને મહર્ષિ વ્યાસની પંક્તિમાં વિરાજવાની યોગ્યતા ધરાવતા મહાકવિ કાલિદાસના જીવન વિશે ખાસ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તેમના વિશે કેટલીક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. જેમકે, કેટલાંકનાં મતે તેઓ પહેલાં મહામૂર્ખ હતા. કાલિમાતાની કૃપાથી તેઓ મહાકવિ બન્યા. કેટલાંકના મતે તેઓ રાજા ભોજનાં દરબારી કવિ હતાં, તો વળી તેઓ રાજા વિક્રમાદિત્યનાં નવરત્નોમાંના એક હતા. આ માન્યતાઓને આધારે કાલિદાસનો જીવન સમય ઇ.સ પૂર્વેની પહેલી સદી ગણાય છે. જ્યારે કેટલાંક વિદ્વાનો કાલિદાસને ચન્દ્રગુપ્ત દ્વિતિય(વિક્રમાદિત્ય) ના સમકાલીન ગણી તેમનો સમય ઇ.સની ચોથી સદીનો અંત કે પંચમી સદીનો પ્રારંભ માને છે. પરંતુ આ સર્વ તર્કો છે. કાલિદાસનું ગ્રંથસાહિત્ય જ તેમનું સાચું જીવન છે, કારણકે મહાકવિ કાલિદાસતો ભારતીય સંસ્કૃતિના પર્યાય સમા છે.

પૂર્વ જીવનમાં મહામૂર્ખ એવા કાલિદાસનાં લગ્ન કેટલાંક વિદ્વન સંતાપી પંડિતોએ વિદુષી રાજકુમારી ‘વિદ્યોતમા’ સાથે કરાવી નાંખ્યા. વિવાહની પ્રથમ મિલન વેળા એ જ પોતાની પત્નિથી અપમાનિત થઈને તેઓ દેવી મહાકાલીનાં શરણે ગયાં. કવિત્વસિદ્ધિ મેળવ્યા બાદ જ્યારે તેઓ પોતાના ઘરે પાછા ફર્યા ત્યારે બંધ દ્વાર ખોલવા માટે પત્નીને કહ્યું, “અનાવૃત્તં કપાટં દેહિ” જેના ઉત્તરમાં એ “અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગવિશેષઃ” આ શબ્દો કહ્યા. જેના પ્રત્યુત્તર રૂપે કવિએ આજ પદોની લઈને ‘અસ્તિ’ થી ‘કુમારસમ્ભવમ્’ મહાકાવ્ય અને ‘કશ્ચિદ્’ પદથી ‘મેઘદૂતમ્’ ખણ્ડકાવ્ય તથા ‘વાગવિશેષઃ’ થી ‘રઘુવંશમ્’ મહાકાવ્યની રચના કરી.

કાલિદાસ વ્યંજનાના સ્વામિ છે. પોતાના કથયિતવ્યને સંક્ષેપમાં રજૂ કરવામાં તે સિદ્ધહસ્ત કલાકાર છે. ગાગરમાં સાગર ભરી દઈ વાચકને મુગ્ધતામાં મલકતો કરવામાં કાલિદાસની બરાબરી કરી શકે તેવો કોઈ નથી. તેથી જ પરંપરાએ નોંધ્યું છે કે, “વૈદર્ભી કવિતા સ્વયં વૃત્તવતી શ્રીકાલિદાસં વરમ્” આમ, મહાકવિ કાવ્યોમાં વૈદર્ભી શૈલીનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે.

હવે આપણે ‘મેઘદૂતમ્’નાં કથાનકનો ટૂંકમાં રસાસ્વાદ માણતાં જોઈએ તો

પ્રિયાવિરહમાં ઝૂરતા યક્ષની વિરહવેદનાને વાચા આપતું કર્ણગંભીર મન્દાકાન્તા છંદમાં લખાયેલું આ એક ઉત્કૃષ્ટ પંડકાવ્ય છે. તેનાં બે વિભાગ છે. (૧) પૂર્વ મેઘ (૨) ઉત્તરમેઘ.

લગભગ એકસો પંદર શ્લોકોનાં આ નાના કાવ્યમાં કવિએ તત્કાલની ભારતીય જીવનની ઝાંખી એટલી તો વિશદતાથી કરાવી છે કે તેની પાસે પાછળથી લખાયેલાં કેટલાંક મહાકાવ્યો પણ ફિક્કા લાગે છે.

કાવ્યનો કથાતંતુ ખૂબજ પાતળો છે. કુબેરની સેવામાં રહેલો યક્ષ પોતાની પ્રિય પત્નિ તરફના અનુરાગને લીધે ફરજમાં બેદરકાર બને છે. પરિણામે તેને પોતાના માલિક કુબેરનો શાપ મળે છે. તેથી એક વર્ષ માટે તે અલકાનગરીમાંથી હદપાર થાય છે. તે પોતાની પ્રિય પત્નિથી દૂર ગોદાવરી નદીનાં કાંઠે રામગિરિ પર્વત પર આવી પહોંચે છે. અહીં તે ગમેતેમ કરીને આઠ માસ તો વિતાવે છે, પરંતુ સંવનન માટે અનુકૂળ એવી વર્ષાશ્રુતિનું આગમન થતાં “આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે” મેઘને જોતાં જ પ્રિયાનો વિરહ ખૂબજ અસહ્ય બની જાય છે. તેને ચિંતા થાય છે કે તેની પ્રિયા આ મદભર શ્રુતિને સહન નહીં કરી શકે અને નિષ્પ્રાણ થઈ જશે, તેથી તેને આશ્વાસન આપવા મેઘ દ્વારા તે અલકાપુરીમાં રહેલી પ્રિયતમાને સંદેશો મોકલે છે.

સંદેશો લઈ જનાર મેઘને રામગિરિથી અલકાનગરી સુધીનો રસ્તો દર્શાવવામાં આવે છે. પૂર્વમેઘમાં યક્ષ રામગિરિથી અલકાનગરી સુધીનાં માર્ગનું વર્ણન કરે છે. તેમાં ગોદાવરી, શિપ્રા, ગંભીરા જેવી નદીઓ, દેવગિરી હિમાલય જેવા પર્વતો અને માલ, દશાર્ણ, કુરુક્ષેત્ર તથા ઉજ્જૈન જેવા નગરોનું અત્યંત મનોરમ વર્ણન આવે છે. ઉત્તરમેઘમાં મહાવૈભવશાળી ઊંચા ભવનોવાળી અલકા, યક્ષનું ઘર અને તેમાં વિરહિણી યક્ષપત્નીનું હૃદયંગમ વર્ણન છે. અંતે યક્ષે પોતાની પત્નિ પર પાઠવેલો સંદેશ છે.

‘મેઘદૂતમ્’ એક **ખણ્ડકાવ્ય** :

‘પ્રબન્ધકાવ્ય’ તથા ‘મહાકાવ્ય’ નું એક બીજું રૂપ છે. જેને ‘પંડકાવ્ય’ કહે છે. જ્યારે કવિ કોઈ નાયકનાં જીવનની કોઈક એકદેશીય ઘટનાનું ચિત્રણ કરે છે ત્યારે તેને ‘પંડકાવ્ય’ કહે છે. અથવા સંવેદનાત્મક અનુભૂતિને પોતાના કાવ્યનો પ્રતિપાદ્ય વિષય બનાવે છે. તો આવા એકદેશીય ઘટના પ્રધાન કાવ્યોને ભારતીય આચાર્યોએ ‘પંડકાવ્ય’ કહ્યું છે.

કવિરાજ વિશ્વનાથ અનુસાર પંડકાવ્યનું લક્ષણ....

‘**ખણ્ડકાવ્યં ભવેત્ કાવ્યસ્યૈકદેશાનુસારિ યત્**

અર્થાત્ પંડકાવ્ય એટલે જે મહાકાવ્યનાં કોઈ એક અંગનું અનુસરણ કરે.

જો મહાકાવ્ય કોઈ વ્યક્તિના સમ્પૂર્ણ જીવનનું સાંગોપાંગ વર્ણન રજૂ કરે છે. તો પંડકાવ્ય તેના જીવનની કોઈ એક ઘટના(પ્રસંગ)નું વર્ણન કરે છે. પ્રકૃતમાં મેઘદૂત માત્ર કામપદ્મનું મનોરમ વર્ણન રજૂ કરે છે, તો સાથો-સાથ શાપવશ વિપ્રલંભ શૃંગારની વેદનાપૂર્ણ ઘટનાની વ્યાખ્યા પણ કરે છે.

મેઘદૂત એક પંડકાવ્ય હોવા છતાં કેટલાંક આધુનિક વિદ્વાનો મેક્ડોનલ તથા ડૉ. ભોલાશંકર વ્યાસજી વગેરેએ મેઘદૂતને ‘ગીતિકાવ્ય’, ‘ઊર્મિકાવ્ય’ ‘Lyrics’ ની સંજ્ઞા આપી છે. જેમના કથન મુજબ

મેઘદૂત વિષયપ્રધાન એક ભાવનાત્મક 'ગીતિકાવ્ય' છે. પરંતુ ખંડકાવ્યમાં જે ઇતિવૃત્તની આવશ્યકતા હોય છે તે મેઘદૂતમાં નગણ્ય છે.

કેટલાંક લોકો 'મેઘદૂત'ને 'કરૂણગીત' અથવા 'એલિજી' માને છે. પરંતુ મેઘદૂત 'કરૂણગીતિ' નથી. આમ મેઘદૂત 'ખંડકાવ્ય' નથી કે 'કરૂણગીતિ' નથી. પરંતુ તે તો વિષયપ્રધાન ભાવાત્મક 'ગીતિકાવ્ય' છે. આ દ્રષ્ટિએ આપણે મેઘદૂતની તુલના 'હિન્દી'નાં છાયાવાદી કિવ પંતની 'ગ્રન્થિ' તથા પ્રસાદનાં 'ઑસૂ' ની સાથે પણ કરી શકીએ છીએ. મહાકવિ દંડી મેઘદૂતને 'સંઘાતકાવ્ય' પણ કહે છે.

મેઘદૂતનું પ્રકૃતિવર્ણન:

મેઘદૂતમાં પ્રકૃતિનાં બાહ્ય તથા આભ્યંતર ચિત્રોનું હૃદયંગમ, મનોરમ વર્ણન છે. એક નાનકડાં કથાવસ્તુને કવિએ પોતાના ઉચિત શબ્દાર્થો, વન, નદી, પર્વત, જનપદ વગેરેનું સુંદર વર્ણન કરીને ખંડકાવ્યને અનેરૂ રૂપ આપ્યું છે.

કાલિદાસની ઉપમા વિશે કહેવાય છે કે..... “उपमा कालिदासस्य” તથા (His smile)..... is made a natural concomitant of the emotional content for suggesting more than what is expressed.

શિપ્રા નદીના પવનને કવિ, વિનંતી સમયે મીઠું બોલતા પ્રિયતમની સાથે સરખાવે છે. 'शिप्रावातः प्रियतम इव प्राथनाचाटुकरः ।' ખાસ કરીને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારોનો ઉપયોગ પણ અત્યંત સૂચક રીતે કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે, ' क्षामच्छायं भवनमधुना भट्टियोगेन नूनं सूर्योपाये न खलु कोमलं पुष्यति स्वामभिख्याम्'।

આમ, નૈસર્ગિકતા, સચોટતા, ભાવોની કોમળતા, લયબદ્ધ શ્લોકો, કલ્પનાની વિશાળતા અને ઉદાત્તાતા, આ દ્વારા કવિ જાણે કે વર્ણનકલા દ્વારા શિરમોર સમાન છે. આથી જ બ.ક. ઠાકોરનાં શબ્દો અહીં અસ્થાને ન ગણી શકાય.

“दरेक श्लोक सुवृत्त, अलिशुद्ध, चणकतो मोतीनो दाणो अने दरेक श्लोक एक सुन्दर मुक्तक....” ‘ ‘

મહાકવિ વસ્તુની સજીવતાના અત્યંત આગ્રહી છે. જેમકે, ઉત્તરમેઘમાં પણ “पृच्छन्ति वा मधुरवचना सारिकां पग्जरस्थां कच्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति” માનવભાવો અને પ્રકૃતિ વસ્તુનાં એકબીજાનાં દર્શન થાય છે.

ઉજ્જયિની નગરીનું સૌંદર્યપૂર્ણ વર્ણન

“स्वल्पिभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां शेषै

पुण्यैर्हतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डकम् ।”

આ ઉપરાંત ઉજ્જયિનીના બગીચાઓ કેવા છે?

“ધૂતોધ્યાનં કુવલયરજોગન્ધિભિર્ગન્ધવત્યા ।

સ્તોયક્રીડા નિરતયુવતિસ્નાનતિક્તૈર્ભરુભિઃ ॥”

આમ, આ ગ્રંથ પર લગભગ અત્યાર સુધી ૨૦ ભાષાઓમાં કુલ ૫૦ ટીકા-પ્રટીકાઓ લખાઈ છે. મેઘદૂત કાલિદાસની એ કૃતિઓમાંની એક એવી ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ છે. જેણે કવિની કીર્તિને દેશ-વિદેશમાં સર્વત્ર પ્રસારી છે. કવિએ ૧૧૫ પદોનાં આ લઘુ કલેવરને પોતાની ઉત્કટ ભાવનાનાં સમગ્ર પ્રશાન્ત મહાસાગરમાં સમાહિત કરી દીધું છે.

મેઘદૂતમાં દૂતકાર્ય:

‘મેઘદૂત’ ખંડકાવ્યનું એક સુન્દર દ્રષ્ટાન્ત છે. જેમાં કાલિદાસે એક વિરહી યક્ષનાં દૂતનાં રૂપમાં મેઘ દ્વારા પોતાની વિયોગવિદ્યુરા પત્નીને પ્રણયસન્દેશ મોકલાવ્યો છે. જેનું કથાનક ખૂબજ નાનું છે, પરંતુ પ્રકૃતિનું વર્ણન વિશેષ રૂપે ખૂબ જ સુન્દર તથા ભવ્ય છે. જેમાં માનવ હૃદયનાં કોમળ-નાબુક ભાવોનું વર્ણન ખૂબજ રૂચિર છે. યક્ષનો ‘પ્રેમસન્દેશ’ તેના કોમળ હૃદય અને સ્વભાવિક સ્નેહ તથા સાચી સહાનુભૂતિનું એક મનોરમ પ્રતીક છે.

દૂતકાવ્ય પરંપરા:

કોઈ વ્યક્તિને દૂત બનાવીને સન્દેશ પ્રેષણની આ પરંપરા અતિ પ્રાચીન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ‘વેદ’ આદિ છે. આથી જ્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દૂતકાવ્યો વિશેની ચર્ચા આરંભીએ ત્યારે સૌ પ્રથમ દ્રષ્ટિ વેદ ઉપર પડે છે. ઋગ્વેદનાં ૧૦ મંડળના ૧૦૮ માં સૂક્તમાં સરમા નામની કૂતરીને દૂત તરીકે પણ પાસે મોકલવામાં આવે છે. ‘રામાયણ’ માં વાનર હનુમાનજી રામના દૂત તરીકે લંકામાં જાય છે. ‘મહાભારત’ માં પણ હંસ નળનો દૂત છે. આમ, કાલિદાસનું મેઘદૂત પણ એક દૂતકાવ્ય છે. ‘મેઘદૂત’ એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે આ કાવ્યમાં મેઘને દૂત તરીકે યક્ષપત્ની પાસે મોકલવામાં આવે છે. વલ્લભદેવની ટીકાનુસાર કુલ ૧૧૧ પદો છે. જ્યારે આચાર્ય મલ્લિનાથ પોતાની ટીકામાં કુલ ૧૧૮ પદો આપે છે. આમ, કેટલાંક વિદ્વાનો ‘મેઘદૂત’ ની ઉપજીવ્યતાનો શ્રેય ‘રામાયણ’ ને આપે છે.

અન્ય દૂતકાવ્યો:

(૧) ઘટખર્પર :-

આ કાવ્યનાં કવિનું પણ ‘ઘટખર્પર’ છે. તેથી તેમણે કાવ્યને પણ તે જ નામ આપ્યું છે. મેઘદૂતનું સર્વપ્રથમ અનુકરણ કરીને કવિએ પોતાના કથાનકને મેઘદૂતથી વિપરિત આલેખ્યું છે. જેમાં વર્ષારભમાં એક વિયોગિની દૂરદેશસ્થિત પોતાના પતિને પ્રણય-સન્દેશ મોકલે છે.

(૨) પાશ્વર્ણ્યુદય :-

समस्यापूर्ति कलाकोविड 'जिनसेन' (८ मी सदी) स्वरचित १२० पद्योवाणा सम्पूर्ण मेघदूतने जैन तीर्थकर पार्श्वनाथना ज़ुवनवृत्तमां पश्चिर्वर्तित कर्तुं छे. जे आजे पण अेक तिप्पती अनुवादनं रूपमां तन्जूर(Tanjur) मां विद्यमान छे.

(३) पवनदूत :-

बारमी सदीमां अंगाणना राजा लक्ष्मणसेननां आश्रित कवि 'द्योयी' अे मेघदूतनुं अनुकरण करतां 'पवनदूत' नामना दूतकाव्यनी रचना करी छे. जेमां कोष गन्धर्वकन्या राजा लक्ष्मणसेनने पोतानो प्रणय सन्देश मोकले छे.

(४) हंससन्देश :-

तेरमी सदीमां दक्षिणी कवि वेदान्तदेशिके 'हंससन्देश' नामना सन्देश काव्यनी रचना करी छे.

(५) नेमिदूत :-

पंदरमी सदीमां कोषक जैन कविअे 'नेमिदूत' नामना काव्यनी रचना करी छे. जेमां नेमिनाथना ज़ुवनयस्त्रिनुं वर्णन जेवा मजे छे.

आ प्रकारे आगण पण 'मेघदूत' ना अनुकरण पर 'कोकिलदूत', 'चन्द्रदूत', 'मनोदूत', 'चेतोदूत', 'मेघप्रति सन्देश' वगैरे सन्देश काव्योनी अजस्रधारा प्रवाहित थती रही, जे वर्तमान समयमां पण अक्षुण्ण छे.

मेघदूतनां आधारे चालती आवेली आ दूतकाव्यो अथवा सन्देश काव्योनी अेक दीर्घ परंपरा छे. परन्तु आ जधा पोताना उपजुव्य 'मेघदूत'नी गंभीरता तथा रमणीयता प्राप्त करवामां असमर्थ ज रह्या छे. मेघदूत पोताना व्यापक काव्य गुणोनी गरिमाथी तथा पोतानी सरसतापूर्ण भावप्रवणताथी भारतीय मनीषिओनां हृदयो पर सद्दाने माटे अमर छे.

मेघदूतने लक्ष्यमां राजता दूतकाव्यो अंगेनी केटलीक विशिष्टताओ पण नजरै चडे छे. जे नीचे प्रमाणे छे.

दूतकाव्यनी विशेषता:-

- (१) प्रेमीजनोनी विरहव्यथा अे दूतकाव्योनु मुष्य वर्ण विषय होय छे. प्रायः अेक विरहीजन अन्य प्रणयीजनने संदेश मोकलावतां होय छे.
- (२) आ संदेशनुं कार्य करनार अर्थात्तम दौत्य कर्म स्वीकारनार चेतन पण होष शके अने अचेतन पण होष शके.
- (३) जे के जैन संप्रदायना केटलाक कविओअे, वैष्णव संप्रदायना कविओअे आ प्रकारना विरह

પ્રણય આખ્યાનપરક કાવ્યોને એક ધાર્મિક પરિવેશ પ્રદાન કર્યો છે. આ પ્રકારના દૂતકાવ્ય દ્વારા દાર્શનિક મતોની સ્થાપના, તેમનો પ્રચાર-પ્રસાર, વિશ્લેષણ-વિવેચન વગેરે પણ કરવામાં આવ્યાં. ઉલ્કટ ભક્તિને પણ તેમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

(૪) ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ પણ અગત્યની સામગ્રી આ દૂતકાવ્યોમાંથી મળતી હોય છે. તત્કાલીન ભૌગોલિક વર્ણનોની આ કાવ્યોમાં પૂર્ણતા હોય છે.

(૫) દૂતકાવ્ય અધિકાંશ 'ગીતિપ્રદાન' હોય છે.

આમ, મેઘદૂતની રચના પછી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક દૂતકાવ્યો રચાયાં છે. મોટાભાગનાં ઇ.સ. ની ૧૧ મી સદી પછીનાં છે. આ કાવ્યોમાં જર્મન કવિ શિલરે મેઘદૂતના પ્રભાવથી જ 'મારીયા સ્ટુઅર્ટ' રચ્યું છે. પરંતુ અહીં ડૉ. ડે મુજબ પાછળના અનુકરણોમાં મેઘદૂતનો જોટો જડે તેમ નથી. નહિ કે તેનાં વસ્તુ માટે, નહિ કે તેના વર્ણન માટે પણ માત્ર તેના કાવ્ય માટે.

સમાપન :-

આલંકારિક ભામહની ટીકા મુજબ “મેઘ, પવન, ભ્રમર, હારીત, ચક્રવાક, શુક વગેરે મૂક કે અસ્પષ્ટ વાણીવાળાં દૂર દેશમાં ગતિ કરનાર પદાર્થો કે પ્રાણીઓ કેવી રીતે દૂતકાર્ય કરી શકે? સાથે સાથે છૂટ પણ આપી છે કે “યદિ ચોત્કંઠ્યા તત્ ..... પ્રમુજ્યતે ।”

કદાચ ઉલ્કંઠાને કારણે ઉન્મતની જેમ કોઈ બોલે તો ભલે, બુદ્ધિમાન લોકો એવો પ્રયોગ કરતા”

આમ, મેઘદૂત એ પ્રેમ અને વિરહનું એક શાશ્વત કાવ્ય છે. આ એક એવું દૂતકાવ્ય છે કે જે યુગો સુધી માનવહૃદયોની ઉર્મિઓને વાચા આપ્યા જ કરશે !!!

સંદર્ભસૂચિ :

૧. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ - પ્રા. સુરેશ જ. દવે
૨. 'મેઘદૂતમ્' - પં. થાનેશચન્દ્ર ઉપેતી સાહિત્યચાર્ય
૩. 'મેઘદૂતમ્' - પ્રકાશક - સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ
૪. 'રઘુવંશમ્' - પ્રકાશક - સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

“कमलेश्वर की कहानियों में जीवन का विघटन”

- गोहिल दिनेश एस.
एम.ए. बी.एड्. एम.फिल., पीएच.डी.
गाँव : शेळा, तहसील : धाधुका,
जिला : अहमदाबाद.

कमलेश्वर के दस कहानी संग्रह प्रकाशित हुए हैं। इनमें ११२ कहानियाँ संकलित हैं। कमलेश्वर की कहानियों में विविध समस्या प्राप्त होती है जैसे कि पारिवारिक जीवन का विघटन, भ्रष्ट राजनीति, देश विभाजन का दृश्य गरीबी का चित्रण, प्रेम सम्बन्धी कहानियाँ, प्रकृति प्रेम की इत्यादि।

स्वतंत्रता के पश्चात् भारत के सामाजिक एवम् पारिवारिक सम्बन्धों में काफी बदलाव आया। इस विषय में कृष्णा अग्निहोत्री ने कहा है कि - “स्वातंत्र्योत्तर काल में नए परिवर्तन का सर्वाधिक प्रभाव मनुष्य के परस्पर सम्बन्धों पर पड़ा। उसके सभी परम्परागत रिश्ते टूट गए तथा समाज में रहते हुए भी उसे एक अकेलेपन की अनुभूति होने लगी।”^१ संयुक्त परिवार में नई और पुरानी पीढ़ी के बीच संघर्ष होने लगा। पीढ़ियों का यह अन्तर मानवीय सम्बन्धों को नया आयाम देता है। डॉ. सुरेश धीगड़ा के अनुसार - “समाज में बिखराव आने के अतिरिक्त व्यक्ति-व्यक्ति, व्यक्ति-परिवार, व्यक्ति-समाज सम्बन्धों में अन्तर आया इस विश्रुखाला के कारण मानवीय संवेदनाओं की मृत्यु हुई तथा इस विषमता का महान प्रभाव स्त्री-पुरुष के पारस्परिक सम्बन्धों पर पड़ा।”^२

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् देश में कई परिवर्तन हुए जिनका शिकार मुख्य रूप से मध्यवर्ग को ही होना पड़ा। अतः स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् मध्यवर्ग का जीवन बिल्कुल बदल गया। इस विषय में कमलेश्वर का मतव्य है कि - “इन सबका मूल्य मध्यवर्ग तथा निम्नवर्ग को चुकाना पड़ रहा था।”^३ देश की बदलती हुई स्थिति से जो विघटन हुए वह केवल पारिवारिक विघटन ही नहीं थे बल्कि भाई-बहन, पिता-पुत्र, माँ-बेटी, पति-पत्नी इत्यादि के सम्बन्धों का भी विघटन होने लगा।

परिवार में माता-पिता और बच्चे होते हैं। जिनमें पिता - नैतिक, सहनशील, जिम्मेदार, वात्सल्यपूर्ण एवं सहज होते हैं, माता-बच्चों के लिए मोर्चा लेती हो, नैतिक मूल्यों का महत्त्व देती हो, वत्सल हो, क्षमाशील हो, दुःखों को सहने की क्षमता रखती हो, बच्चे स्नेह से आत्मीयता एवं सरोकार के प्रदर्शन की अपेक्षा की जाती है। इनमें यदि कहीं पर भी कोई बदलाव या

कमी आए तो क्षोभ और अलगाव आता है । वर्तमान में यदि पिता अनैतिक व्यवहार करे और पुत्र से उसी व्यवहार के लिए अप्रियता प्रकट करे तो पुत्र बर्दाश्त नहीं कर सकता । वैसे ही यदि माँ बेटी के बीच भी अनमेल उनके रिश्ते में अलगाव का कारण बन जाता है । कमलेश्वर की 'तलाश', 'कुछ नहीं कोई नहीं' जैसी कहानियों में इस प्रकार का अलगाव दृष्टव्य होता है ।

कमलेश्वर की 'तलाश' में माँ-बेटी के न चाहते हुए भी उनके रिश्ते की टूटन दृष्टव्य होती है । रिश्ते की टूटन से वे नए रिश्ते की तलाश में हैं । यहाँ सुमी बीस साल की शिक्षित युवती है और उसके पिता का ८ साल पहले निन हो जाता है और सुमी की माता अपने पति के मृत्यु के साथ अपनी नारी सुलभ भावनाओं को दफना नहीं पाती । परिणामस्वरूप दोनों एक-दूसरे के रिश्ते से दूर हो जाती हैं ।

इसी प्रकार 'कुछ नहीं कोई नहीं' कहानी में कमलेश्वर ने पिता-पुत्र के सम्बन्धों में आए अलगाव को स्पष्ट किया है । पुत्र सूरजभान अपनी माँ के लिए पिता की बदचलनी को रोकने का प्रयत्न करता है । पिता माँ से रोज-रोज झूठ बोलकर रातभर घर से बाहर रहते हैं इस बात से बेटा भली-भाँति परिचित है । वह पिता को समझाने का प्रयत्न करता है किन्तु पिता समझने को तैयार नहीं । वह अपनी बदचलनी में अपने ही बेटे के परेशान करते हुए मार डालता है ।

इस प्रकार यहाँ कमलेश्वर ने अनैतिक रिश्ते को जारी रखने के लिए अपने पुत्र को अपने रास्ते से सदा के लिए हटानेवाले पिता का वर्णन किया है साथ ही माँ की रक्षा के लिए अपनी जान तक कुर्बान करनेवाले पुत्र का यथार्थ चित्रण किया है ।

परिवार का विघटन अन्य कई कारणों से होता है उनमें से एक है अर्थ की कमी के कारण भी रिश्ते टूटते हैं कमलेश्वर की इस प्रकार की कहानी में 'राजा निरबासिया' का समावेश होता है ।

यहाँ जगपति और चादा का वैवाहिक जीवन पर पुरुष बचनसिंह से आर्थिक सहायता लेने पर टूट जाता है । जगपति का इलाज करने के पैसे बचनसिंह देता है क्योंकि वह चादा के प्रति आकृष्ट था । बाद में वह चादा का फायदा ले रहा है यह जानते हुए भी जगपति कुछ नहीं करता और उनके रिश्ते का अंत हो जाता है । यहाँ जगपति 'अर्थ' और 'काम' के लिए चादा को बेच देता है । जगपति चादा को केवल एक साधन बना । चादा से बिछुड़ने के पश्चात् जगपति पछताता है और आत्महत्या कर लेता है । जिस अर्थ के लिए

उसने अपना दाम्पत्य जीवन बर्बाद किया उसी 'अर्थ' ने उसके जीवन को मृत्यु के घाट उतार दिया ।

इस प्रकार कमलेश्वर ने यहाँ दिखाया है कि परिवार का विघटन अर्थ के अभाव में भी होता है ।

स्वातंत्र्योत्तर कहानीकार कमलेश्वर ने मानवीय सम्बन्धों में आए परिवर्तन को गहराई से देखा, परखा और अनुभव किया । इनकी कहानियों में इसकी सशक्त अभिव्यक्ति हुई है ।

सादर्भ सूचि :-

- (१) कृष्ण अग्निहोत्री, स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी, पृ.१८
- (२) डॉ.सुरेश धी/गड़ा, हिन्दी कहानी दो दशक, पृ.३५
- (३) कमलेश्वर, नई कहानी की भूमिका, पृ.१५-१६

IFRS – Emerging Issues

Dr. C.M.Thakkar

(M.COM, B.Ed., LL.B., Ph.D.)

Principal,

T.A. Chatvani Arts & J.V.Gokul trust

Commerce College, Radhanpur

Abstract

This is a descriptive paper, which provides detail information about need for uniform accounting standards, concept of IFRS, possibility of Security and Exchange Commission subsisting IFRS for GAAP, key difference between GAAP and IFRS, adoption of IFRS, advantages of IFRS, need to adopt IFRS and disadvantages of IFRS.

The world trade business is going in the shape of globalize competitiveness, so rational investors, domestic as well as international normally make their investment decision on the basis of published financial statements, in addition to wide variety of factor. Every business uses some accounting rules for the preparation of its financial statements. As such, every country has its own accounting rules known as 'General accepted accounting principals' (GAAP). Due to this reason difference do exist between the generally accepted accounting principals of two countries. Elimination of such diversity in accounting practices is necessary through the formulation of uniform and global accounting standards, so that account of business enterprises will reveal the true and fair view of their entire operations.

In this regards, International Financial Reporting Standards (IFRS) is a set of accounting standards, developed by the International Accounting Standard Boards (IASB) that is becoming the global standards for the preparation of public company financial statements. The IASB is an independent accounting standards body, based in London. Recently Security and Exchange Commission has supported efforts of the Financial Accounting Standards Board (FASB) and the IASB to developed a common set of high-quality, global standard and most recently, it issued a Concept Release seeking input on allowing U.S. public companies to use IFRS when preparing financial statements. Several large multinational corporations have started using IFRS for their foreign subsidiaries where allowed by local law. Also, some private companies owned by foreign companies are using IFRS to obtain financing in the U.S More than 12,000 companies in almost 100 nations have adopted IFRS, including listed companies in the European Union. Other countries, including Canada and India, are expected to transition to IFRS by 2011.

By adopting IFRS, a business can present its financial statements on the same basis as its foreign competitors, making comparisons easier. Companies with subsidiaries in countries that require or permit IFRS may be able to use one accounting language company-wide. But practical problems for implementing IFRS are that U.S. GAAP is the gold standard, and that something will be lost with full acceptance of IFRS. U.S. issuers without significant customers or operations outside the United States may resist IFRS because they may not have a market incentive to prepare IFRS financial statements. Many countries that claim to be converting to international standards may never get to

100 percent compliance. But there is a need to adopt IFRS, as the emerging markets have very little choice and they have to join in the globalization process.

IFRS – Emerging Issues

1. Introduction – Present Scenario:

It is a universal fact, that “Accounting is the language of business”. But every country has its own language which is called as ‘generally accepted accounting principals’ because identical accounting standards would yield financial statements that could be effortlessly interpreted by any user around the world’. Now, the world trade business is going in the shape of globalize competitiveness, so rational investors, domestic as well as international normally make their investment decision on the basis of published financial statements, in addition to wide variety of factor. Uniformity of accounting standards, policies and practices is, therefore, imperative necessity of the world for a meaningful interfirm comparison and proper evaluation in the changing business environment.

About 80% of the market value of all the public companies has been make-up by the intangible assets. So, intangible asset have become more valuable as, if not more valuable than tangible assets. As per the Jennigs and Thomsons’s a view and analysis; the intangible assets have arisen two questions in accrual accounting which are as follows:

- (a) Whether they should be recognized as an asset.
- (a) Assuming recognition, the basis on which they should be charged against subsequent revenues.

Really, the harmonization of accounting standard, regarding the valuation and management of intangible assets increasingly becomes a problem for the companies. Because intangible assets may be marking a large portion of the assets for the companies future. In addition to this so many divergence and discrepancies arise in the practices of different accounting standard in India and other countries also.

2. Need for Uniform Accounting Standards:

We know that, every business uses some accounting rules for the preparation of its financial statements. Assuch, evry country has its own accounting rules known as ‘General accepted accounting principals’ (GAAP). Due to this reason difference do exist between the generally accepted accounting principals of two countries. There are various reasons for differences in accounting practices:

- ✎ Different accounting rules of measurement;
- ✎ Different interpretation of similar rules;
- ✎ Varying degrees of financial statements disclosures.

Thus, elimination of such diversity in accounting practices is necessary through the formulation of uniform and global accounting standards, so that account of business enterprises will reveal the true and fair view of their entire operations.

3. Concept of IFRS:

International Financial Reporting Standards (IFRS) is a set of accounting standards, developed by the International Accounting Boards (IASB) that is becoming the global standards for the preparation of public company financial statements. The IASB is an independent accounting standards body, based in London.

The IASB is an independent accounting standard-setting body, based in London. It consists of 14 members from nine countries, including United States. The IASB began operations in 2001, when it succeeded the International Accounting Standards

Committee. It is funded by contributions from major accounting firms, private financial institutions and industrial companies, central and development banks, and other international and professional organization Standards Committee, but the IASB neither sponsors nor endorses this website.

4. SEC-IFRS:

For many years the SEC has been expressing its support for a core set of accounting standards that could serve as a framework for financial reporting in cross-border offerings. In recent years, it has supported efforts of the Financial Accounting Standards Board (FASB) and the IASB to develop a common set of high-quality, global standard. And most recently, it issued a Concept Release seeking input on allowing U.S. public companies to use IFRS when preparing financial statements. SEC Chairman Christopher Cox also announced that later this year the SEC staff will formally propose to the commission an updated “roadmap” that will lay out a schedule and appropriate milestones for continuing U.S. progress toward acceptance of IFRS.

Until the SEC issues a rule allowing or requiring U.S. public companies to adopt IFRS, they must continue to prepare their financial statements under GAAP. Several large multinational corporations, such as Procter & Gamble, however, have started using IFRS for their foreign subsidiaries where allowed by local law. Also, some private companies owned by foreign companies are using IFRS to obtain financing in the U.S.

5. GAAP v/s IFRS:

The difference between U.S. GAAP and IFRS is that IFRS provides much less overall detail. Its guidance regarding revenue recognition, for example, is significantly less extensive than GAAP, and it contains relatively little industry specific instructions. Probably the best evidence of how much less detail IFRS contains is that IFRS fits into one book, about two inches thick. In contrast, the FASB paperbacks of pronouncements, plus the paperback version of the FASB Emerging Issues Task Force consensus, measure about nine inches thick, and that doesn't include all the U.S. authoritative accounting literature. Because of longstanding convergence projects between the IASB and FASB, the extent of the specific differences between IFRS and GAAP has been shrinking. Yet, significant differences do remain, most any one of which can result in significantly different reported results, depending on a company's industry and individual facts and circumstances. For example:

- IFRS does not permit Last in First out (LIFO).
- IFRS uses a single-step method for impairment write-downs rather than the two-step method used in U.S. GAAP, making write-downs more likely.
- IFRS has a different probability threshold and measurement objective for contingencies.
- IFRS does not permit curing debt covenant violations after year-end.

Most CPAs will be affected to some extent because this is an issue that will have an impact far beyond just financial reports. It will affect many aspects of a U.S. company's operations, from information technology systems, to tax reporting requirements, to the tracking of stock-based compensation.

6. Adopting of IFRS:

More than 12,000 companies in almost 100 nations have adopted IFRS, including listed companies in the European Union. Other countries, including Canada and India, are expected to transition to IFRS by 2011. Some estimate that the number of countries requiring or accepting IFRS could grow to 150 in the next few years. 1 Other countries, such as Japan and Mexico, have plans to converge (eliminate significant differences) their national standards.

As IFRS grows in acceptance, most CPAs, financial statement preparers or auditors, will have to become knowledgeable about the new rules. Others, such as actuaries and valuation experts who are engaged by management to assist in measuring certain assets and liabilities, are not currently taught IFRS but will have to undertake comprehensive training. Professional associations and industry groups will be integrating IFRS into their training materials, publications, testing, and certification programs, and colleges and universities will be including IFRS in their curricula. When IFRS is accepted as GAAP in the United States, it will be included in the Uniform CPA Examination.

If the United States mandates IFRS for publicly traded companies, private companies and not-for-profit organizations will not be required to adopt IFRS. All the discussion thus far about the possibility of the SEC designating a future date for voluntary, or even mandatory, adoption of IFRS has been for U.S. public companies only.

The AICPA's governing Council in May 2008 approved amending Rules 202 and 203 of the Code of Professional Conduct to recognize the IASB as an international accounting standard setter. That removes a potential barrier and gives U.S. private companies and not-for-profit organizations the choice whether to follow IFRS.

The eventual adoption of IFRS by small businesses and not-for-profit organizations is likely to be market driven. The IASB is developing a version of IFRS for small and medium-size entities that would minimize complexity and reduce the cost of financial statement preparation, yet allow users of those entities' financial statements to assess financial position, cash flows, and performance.

7. Advantages of converting IFRS:

By adopting IFRS, a business can present its financial statements on the same basis as its foreign competitors, making comparisons easier. Furthermore, companies with subsidiaries in countries that require or permit IFRS may be able to use one accounting language company-wide. Companies also may need to convert to IFRS if they are a subsidiary of a foreign company that must use IFRS, or if they have a foreign investor that must use IFRS. In addition, companies may benefit if they wish to raise capital abroad.

8. Need to Adopt International Standards:

- Emerging markets have very little choice. They have to join in the globalization process. They want to participate in the flow of free trade. They want to speed up the process of industrialization. They want to modernize their financial markets. To do so, they need funding from outside to finance their investments. They need to have investment by the public sector in physical infrastructure, as well as by the private sector in manufacturing and production capacities.
- Emerging markets therefore have no choice. To source funding from outside, they have to link their financial markets and their capital markets to the world. They have to stand in line to compete with other emerging markets for international

- capital. Therefore, they have no choice but to adopt international standards, International Financial Reporting Standards included.
- Look at the famous capital standard issued by committee under the Bank of International Settlement. There was no law to force any country to adopt this standard. But all the countries rushed to adopt the standard, much to the surprise of even those people who were involved in its setting. Any country that ignores the BIS capital standard will simply subject its domestic banks to face fewer trading limits, smaller borrowing lines and higher financial charges when they do business abroad. Most emerging markets have therefore moved to adopt this standard.

9. Specific Problems about IFRS:

Despite a general consensus of the inevitability of the global acceptance of IFRS, it is believed that U.S. GAAP is the gold standard, and that something will be lost with full acceptance of IFRS. Further, certain U.S. issuers without significant customers or operations outside the United States may resist IFRS because they may not have a market incentive to prepare IFRS financial statements. Some other U.S. issuers may have to stick with U.S. GAAP because it is required for filings with other regulators and authorities, thus resulting in extra costs than currently incurred by following only U.S. GAAP.

Another concern is that many countries that claim to be converting to international standards may never get to 100 percent compliance. Most reserve the right to carve out selectively or modify standards they do not consider in their national interest, an action that could lead to incomparability – one of the very issues that IFRS seeks to address.

: References:

1. Ghosh, T.P. "Accounting Standards and Corporate Accounting Practices", Taxmann Publication. 1988.
2. Gupta N.Das, "Accounting Standards: India & International", Sultan Chand & Sons, 1988.
3. Various issues of Journal of accountancy: Indian Accountancy Association
4. Various issues of the Accounting World, ICFAI
5. Various issues of the Accounting Research, ICFAI
6. Various issues of "chartered accountants", the journal of the institute of chartered Accountant of India.

કચ્છ: તાલુકાવાર કામદારોનું વર્ગીકરણ-૨૦૧૧

- પ્રા. રણછોડ જી. ગાગલ

પ્રસ્તાવના

કચ્છ જિલ્લો ગુજરાતનો સૌથી વિશાળ જિલ્લો છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વિશાળતા સાથે છેલ્લા દસકામાં થયેલા ઔદ્યોગિક વિકાસથી કચ્છમાં કામદારોની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળેલ છે. સ્થાનિક ઉપરાંત રાજ્ય અને અન્ય રાજ્યોમાંથી કામદારોની મોટા પ્રમાણમાં આ જિલ્લામાં સ્થળાંતર વર્તમાન અને ભાવી વિકાસની સાક્ષી પુરે છે.

કચ્છમાં સિંચાઈની સગવડોમાં સુધારો અને ટેકનોલોજિનો ઉમેરો થતાં ખેતીક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા લોકોનો પ્રમાણ વધ્યો છે. માત્ર ઔદ્યોગિક વિકાસ નહિ પરંતુ ખેતીક્ષેત્રમાં પણ અન્ય પ્રદેશમાંથી કામદારો અહીં આવીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. જે જિલ્લામાં સમતુલિત વિકાસ તરફના પ્રયાસ દર્શાવે છે.

શહેરી વિસ્તારની તુલનાએ ગ્રામિણ વિસ્તારનાં ઘર એકમોમાં કામ કરનારા લોકોનો પ્રમાણ વધારે જોવા મળેલ છે. ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે જિલ્લામાં નોંધાયેલ કામદારોનો તાલુકાવાર સંક્ષિપ્ત અહેવાલ અહીં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

તાલુકાવાર કામદારોનું વર્ગીકરણ

કચ્છ જિલ્લામાં કુલ કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	21436	-	21436
રાપર	70400	9087	79487
ભચાઉ	52526	13713	66239
અંજાર	52957	28743	81700
ભુજ	80978	79369	160347
નખત્રાણા	53738	-	53738
અબડાસા	46134	-	46134
માંડવી	63474	16608	80082
મુન્દ્રા	62260	7343	69603
ગાંધીધામ	12965	104497	117462

કચ્છ જિલ્લામાં સૌથી વધારે કામદારો ભુજ તાલુકામાં છે. જેનું પ્રમાણ ૧૬૦૩૪૭ છે. તથા સૌથી ઓછા કામદારો લખપત તાલુકામાં ૨૧૪૩૬ નોંધાયેલ છે. ગ્રામિણ વિસ્તારમાં સૌથી વધુ કામદારો ૮૦૮૭૮ તથા સૌથી ઓછા કામદારો ગાંધીધામ તાલુકામાં ૧૨૯૬૫ છે. શહેરી વિસ્તારમાં સૌથી વધુ કામદારો ૧૦૪૪૯૭ અને સૌથી ઓછા કામદારો મુન્દ્રા તાલુકામાં ૭૩૪૩ છે.

કચ્છ જિલ્લામાં મુખ્ય કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	18957	-	18957
રાપર	53541	8261	61802
ભચાઉ	47334	12652	59986

અંજાર	49114	27464	76578
ભુજ	70611	70864	141465
નખત્રાણા	47138	-	47138
અબડાસા	39268	-	39268
માંડવી	52457	15173	67570
મુન્દ્રા	57546	7016	64262
ગાંધીધામ	12217	97394	109611

કચ્છ જિલ્લામાં મુખ્ય કામદારોની વાત કરીએ તો સૌથી વધારે ભુજ તાલુકામાં ૧૪૧૪૬૫ છે જ્યારે સૌથી ઓછા મુખ્ય કામદારો લખપત તાલુકામાં ૧૮૮૫૭ છે. ગ્રામિણ વિસ્તારમાં સૌથી વધુ મુખ્ય કામદારો ભુજ તાલુકામાં ૭૦૬૧૧ તથા સૌથી ઓછા મુન્દ્રા તાલુકામાં ૭૦૧૬ છે. શહેરી વિસ્તારમાં સૌથી વધારે મુખ્ય કામદારો ગાંધીધામ તાલુકામાં ૯૭૩૯૪ છે.

કચ્છ જિલ્લામાં સિમાંત કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	2479	-	2479
રાપર	16859	826	17685
ભચાઉ	5192	1061	6253
અંજાર	3843	1279	5122
ભુજ	10377	8505	18882
નખત્રાણા	6600	-	6600
અબડાસા	6866	-	6866
માંડવી	11017	1495	12512
મુન્દ્રા	4714	327	5041
ગાંધીધામ	748	7103	7851

કચ્છ જિલ્લામાં સિમાંત કામદારોનો પ્રમાણ આ મુજબ છે. સૌથી વધારે સિમાંત કામદારો ભુજ તાલુકામાં ૧૮૮૫૭ તથા સૌથી ઓછા સિમાંત કામદારો લખપત તાલુકામાં ૨૭૭૯ છે. આ પ્રમાણ ગ્રામિણ વિસ્તારમાં સૌથી વધારે રાપર તાલુકામાં ૧૭૮૫૯ તથા સૌથી ઓછુ પ્રમાણ ગાંધીધામ તાલુકામાં ૭૪૮ છે. શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ સૌથી વધારે ભુજ તાલુકામાં ૮૫૦૫ છે.

કચ્છ જિલ્લામાં ખેડુત કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	3462	-	3462
રાપર	23857	904	24761
ભચાઉ	14184	548	14732
અંજાર	9189	520	9709
ભુજ	13736	2797	16533
નખત્રાણા	7969	-	7969
અબડાસા	8809	-	8809

માંડવી	11630	313	11943
મુન્દ્રા	6852	68	6920
ગાંધીધામ	650	388	1038

કચ્છ જિલ્લામાં ખેડુત કામદારોનો પ્રમાણ સૌથી વધારે રાપર તાલુકામાં ૨૪૭૬૧ છે. તથા સૌથી ઓછા ખેડુત કામદારો ગાંધીધામ તાલુકામાં ૧૦૩૮ છે. આ પ્રમાણ ગ્રામિણ વિસ્તારમાં જોઈએ તો સૌથી વધારે રાપર તાલુકામાં ૨૩૮૫૭ તથા સૌથી ઓછા ગાંધીધામ તાલુકામાં ૬૫૦ ખેડુત કામદારો નોંધાયેલા છે. શહેરી વિસ્તારમાં સૌથી વધારે ખેડુત કામદારો ભુજ તાલુકામાં ૨૭૮૭ જેટલા છે.

કચ્છ જિલ્લામાં ખેતમજૂર કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	8314	-	8314
રાપર	32882	1622	34504
ભચાઉ	16636	783	17419
અંજાર	11528	1111	12639
ભુજ	28145	3189	31334
નખત્રાણા	24730	-	24730
અબડાસા	20900	-	20900
માંડવી	23338	342	23680
મુન્દ્રા	9269	124	9393
ગાંધીધામ	476	528	1058

કચ્છ જિલ્લામાં ખેતીક્ષેત્રમાં ખેતમજૂર તરીકે કામ કરનારા લોકોનો પ્રમાણ જોવામાં આવે તો સૌથી વધારે પ્રમાણ રાપર તાલુકામાં ૩૫૫૦૪ તથા સૌથી ઓછું પ્રમાણ લખપત તાલુકામાં ૮૩૧૪ છે. ગ્રામિણ ક્ષેત્રમાં સૌથી વધારે ખેતમજૂરો રાપર તાલુકામાં ૩૨૮૮૨ તથા સૌથી ઓછા ખેતમજૂર કામદારો ગાંધીધામ તાલુકામાં ૪૭૬ છે. શહેરી વિસ્તારમાં ખેતમજૂરો સૌથી વધારે ભુજ તાલુકામાં ૩૧૮૯ છે.

કચ્છ જિલ્લામાં ઘરએકમોમાં કામ કરતા કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	156	-	156
રાપર	404	119	523
ભચાઉ	456	216	672
અંજાર	761	573	1334
ભુજ	1570	1636	3206
નખત્રાણા	516	-	516
અબડાસા	294	-	294
માંડવી	1052	420	1472
મુન્દ્રા	835	94	929
ગાંધીધામ	228	1472	1700

કચ્છ જિલ્લામાં ઘરએકમોમાં કામ કરતા કામદારોનો પ્રમાણ સૌથી વધારે ભુજ તાલુકામાં ૩૨૦૬ તથા સૌથી ઘરકામ કરતા કામદારોનો સૌથી ઓછું પ્રમાણ લખપત તાલુકામાં ૧૫૬ છે. આજ પ્રમાણ ગ્રામિણ વિસ્તારમાં સૌથી વધારે અને સૌથી ઓછું ભુજ અને લખપત તાલુકામાં અનુક્રમે ૧૫૭૦, ૧૫૬ છે. શહેરી વિસ્તારમાં સૌથી વધારે ઘરકામ કરનારા લોકોનો પ્રમાણ પણ ભુજ તાલુકામાં ૧૬૩૬ છે.

કચ્છ જિલ્લામાં અન્ય કામદારો

તાલુકો	ગ્રામિણ વિસ્તાર	શહેરી વિસ્તાર	કુલ
લખપત	9504	-	9504
રાપર	13257	6442	19699
ભચાઉ	21250	12166	33416
અંજાર	31479	26539	58018
ભુજ	37527	71747	109274
નખત્રાણા	20523	-	20523
અબડાસા	16131	-	16131
માંડવી	27454	15533	42987
મુન્દ્રા	45304	7057	52361
ગાંધીધામ	11611	102055	113666

કચ્છ જિલ્લામાં અન્ય કામદારોનો પ્રમાણ જોઈએ તો સૌથી વધારે ગાંધીધામ તાલુકામાં ૧૧૩૬૬૬ છે જ્યારે સૌથી ઓછા અન્ય કામદારો લખપત તાલુકામાં ૯૫૦૪ છે. ગ્રામિણ વિસ્તારમાં અન્ય કામદારોનો પ્રમાણ સૌથી વધારે ભુજ તાલુકામાં ૩૭૨૨૭ જયારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ લખપત તાલુકામાં ૯૫૦૪ છે. શહેરી વિસ્તારમાં અન્ય કામદારોનો પ્રમાણ જોઈએ તો સૌથી વધારે ગાંધીધામ તાલુકામાં ૧૦૨૦૫૫ છે.

સમાપન

કચ્છ જિલ્લામાં કુલ કામદારો વર્ષ ૨૦૧૧માં ૭૭૬૨૨૮ જેટલા નોંધાયેલ જેમાંથી ૫૧૬૮૬૮ ગ્રામિણ વિસ્તાર તથા ૨૫૯૩૬૦ શહેરી વિસ્તારમાં છે. કચ્છ જિલ્લો ૧૦ તાલુકાઓમાં વહેંચાયેલ છે. જેમાંથી ૭ તાલુકાઓનો શહેરી વિસ્તારમાં સમાવેશ થાય છે. લખપત, નખત્રાણા અને અબડાસા તાલુકામાં કોઈ શહેર આવેલ નથી.

૨૦૧૧માં કચ્છ જિલ્લામાં મુખ્ય કામદારો ૬૮૬૯૩૭, સિમાંત કામદારો ૮૯૨૯૧, ખેડુતો ૧૦૫૮૭૬, ખેતીક્ષેત્રે ખેત મજૂરી કરતાં કામદારો ૧૮૩૯૭૧, ઘરએકમોમાં કામ કરતાં કામદારો ૧૦૮૦૨ તથા અન્ય કામદારોનો પ્રમાણ ૪૭૫૫૭૯ જેટલું નોંધાયેલ છે.

આમ, કચ્છ જિલ્લામાં કામદાર ભાગીદારીનો પ્રમાણ ૨૦૦૧માં ૪૧.૯% હતો તેમાં થોડો ઘટાડો થઈ ૨૦૧૧માં ૪૧.૦ % નોંધાયેલ છે. જેમાં ગ્રામિણ વિસ્તારમાં ૪૦.૭% થી ઘટી ૩૭.૯% થયેલ છે તથા શહેરી વિસ્તારમાં ૨૦૦૧માં ૩૨.૬% થી વધી ૨૦૧૧માં ૩૫.૬% થયેલ છે. આમ, એકંદરે ગ્રામિણ વિસ્તારની તુલનાએ શહેરી વિસ્તારમાં શ્રમિકોની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળેલ છે.

Reference: State, district and talukawise occupational classification (2001-2011) Gujarat state.

વિભક્ત નિવાસ સામાજિક પરિસ્થિતિઓનું પરિણામ

ડૉ. જીજ્ઞેશકુમાર. જે પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ(સાંજની) અમદાવાદ

ભારતીય સમાજમાં પરંપરાગત રીતે સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા પ્રચલિત રહી છે. પરંતુ ભારતમાં ઉદભવેલી જુદી અને નવી સામાજિક પરિસ્થિતિઓને કારણે પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબનું સંયુક્ત નિવાસનું લક્ષણ તુટ્યું છે. નાશ પામ્યું છે. અપવાદરૂપ કિસ્સાઓને બાદ કરતાં જુદા જુદા સમાજોમાં સંયુક્ત નિવાસના સ્થાને વિભક્ત નિવાસ રચાયા છે. આ પ્રકારના પરિવર્તન માટે ભારતીય સમાજમાં ઉદભવેલ નવા સામાજિક પરિબળો/પરિસ્થિતિઓ જવાબદાર રહ્યા છે. આવી સામાજિક પરિસ્થિતિઓને કુદરતી અને પરિસ્થિતિજન્ય એમ બે જુદા ભાગોમાં વહેંચી શકાય.

૧. કુદરતી પરિબળો

કૌટુંબિક ઝઘડા, જન્મ, લગ્નને કારણે નવા સભ્યનો ઉમેરો થતા કુટુંબના કદમાં થતો વધારો, પિતાનું મૃત્યુ થતાં ભાઈઓ વચ્ચે મિલકતના ભાગ પાડવાની પરંપરા અને લગ્ન થયા પછી દંપતિનું મૂળ કુટુંબથી અલગ રહેવા જવાનું વલણ વિગેરેને કુદરતી પરિસ્થિતિઓ/પરિબળોમાં સમાવી શકાય જેણે અનેક સમાજોમાં વિભક્ત નિવાસ સર્જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે^૧.

(I) કૌટુંબિક ઝઘડા :-

પ્રાચીન સમયમાં કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડા સેફ્ટી વાલ્વ તરીકે કાર્ય કરી કુટુંબની સંયુક્તતાને ટકાવી રાખતા હતા. તેથી કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડાઓ કાર્યાત્મક ગણાતા. પરંતુ વર્તમાન આધુનિક સમાજમાં કુટુંબવાદની ભાવના નબળી પડી છે. વ્યક્તિવાદ વધ્યો છે. વ્યક્તિવાદી વિચારસરણીએ કુટુંબના ખ્યાલને મર્યાદિત કર્યો છે. હવે ઈર્ગો, પત્ની અને સંતાનો એટલે કુટુંબએ ભાવ આવ્યો છે. તેને કારણે કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે ઝઘડા વધ્યા છે. પરિણામે વિભક્ત નિવાસ વધુને વધુ રચાતા જાય છે. તેથી આધુનિક સમાજમાં કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડાઓને વિકાર્યાત્મક ગણી શકાય.

કૌટુંબિક ઝઘડા મહત્વનું સામાજિક પરિબળ છે. જેણે વિભક્ત નિવાસ સર્જવામાં મહત્વની સામાજિક ભૂમિકા ભજવી છે. કુટુંબમાં વસતા દરેક સભ્યના કૌશલ્યો સરખા હોતા નથી અને આ કૌશલ્યોની અભિવ્યક્તિ માટેની તકો પણ દરેક સભ્યને સરખી મળતી નથી. જે સભ્યને તક મળે છે તે સભ્ય કુટુંબમાં કે સમાજ જીવનમાં સફળતા મેળવી શકે છે જ્યારે જે સભ્ય તક મેળવી શકતો નથી તે સફળતા મેળવવી શકતો નથી. તેને કારણે કુટુંબમાં વિવિધ સભ્યો વચ્ચે અસંતોષ વધે છે. તેમની વચ્ચે કૌટુંબિક ઝઘડાઓ થાય છે. પરિણામે સંયુક્ત નિવાસમાં રહેતા સભ્યો જુદા ઘરમાં નિવાસ કરે છે. આ ઉપરાંત મિલકતની વહેંચણી અને સામુહિક ખર્ચ બાબતે પણ કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતો મનમોટાવ કૌટુંબિક ઝઘડાનું કારણ છે. લખનૌની રસ્તોગી (વૈષ્ણવો) જાતિમાં કુટુંબના સ્ત્રી સભ્યો જેવા કે ભાઈઓની પત્નીઓ અને સાસુ-વહુ વચ્ચે થતા ઝઘડાએ આ જાતિમાં વિભક્ત નિવાસ સર્જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. પુત્રવધુઓ (વહુઓ)નો ઉછેર, સમાજીકરણ જુદા જુદા સામાજિક- સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં થવાથી તેમના વ્યક્તિત્વ જુદા બને છે. પરિણામે તેમના હિતો પણ જુદા જુદા હોય છે. પરિણામે આર્થિક અને ઘરકામ સાથે સંકળાયેલી બાબતોમાં વધુ લાભ પ્રાપ્ત કરવા ઘરની વહુઓ વચ્ચે સ્પર્ધા થાય છે. આ સ્પર્ધામાં સફળ થવા માટે વહુઓ એકબીજા સાથે છેતરપીંડી કરે છે, જુદા જુદા બહાનાઓ કરી ઘરકામમાંથી છટકવાના પ્રયત્નો કરે છે. સ્વતંત્ર વ્યક્તિગત જીવન જીવવાના પ્રયત્નો કરે છે. તેને કારણે તેમની વચ્ચે ઝઘડા થાય છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રી

સભ્યો વચ્ચે કામની વહેંચણી, પુત્રીઓના લગ્નના અગ્રતાક્રમ બાબતે અસંતોષ, સંતાનના લગ્ન માટે નાણા બચાવી રાખવાની ભાવના, પત્ની તરફી વલણને કારણે પુરુષ સભ્યો વચ્ચે ઘટેલી એકતાની ભાવના વિગેરે સામાજિક પરિસ્થિતિઓ/ પરિબળો અને તેને કારણે કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડા કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે તાણ, ચિંતા અને હતાશા વધારે છે. તેને પરિણામે સભ્યો સંયુક્તકુટુંબથી છુટા પડી અલગ નિવાસ રચે છે. આમ વિભક્ત નિવાસના સર્જનમાં કુટુંબના સભ્યો અને તેમાંય સ્ત્રી સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડાઓએ અત્યંત મ'ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે^૨.

આદિવાસી સમાજમાં કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડાને કારણે વિભક્ત નિવાસ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય તેવા કિસ્સાઓ ખૂબ ઓછા છે. અથવા એકલ દોકલ છે. ગુજરાતમાં વસવાટ કરતી ચૌધરી આદિવાસી જાતિમાં નણંદ-ભાભી વચ્ચેના ઝઘડાઓને કારણે વિભક્ત નિવાસ સર્જાયા છે. તેવો ઉલ્લેખ ઘનશ્યામ શાહે પોતાના અભ્યાસમાં કર્યો છે. સામાન્ય રીતે આદિવાસી સમાજમાં કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેના ઝઘડાઓને કારણે વિભક્ત નિવાસ રચાયા નથી^૩. અન્ય સમાજોની જેમ આદિવાસી સમાજમાં કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે ઝઘડો થાયતો વડીલ સભ્યો સમાધાન કરાવવાનું કામ કરે છે. મધ્યસ્થી તરીકેની વડીલોની ભૂમિકાને કારણે મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થયેલ ઝઘડાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. તેથી વાત વિભક્ત નિવાસની રચના સુધી પહોંચતી નથી^૪. ગુજરાતમાં વસતા આદિવાસી સમાજોમાં પિતૃસત્તાક કુટુંબ વ્યવસ્થા પ્રચલીત છે. પિતા સર્વ સત્તા ધરાવે છે. કુટુંબની સઘળી બાબતોનો નિર્ણય પિતા કરે છે. પિતાનું નેતૃત્વ કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે થતા વિખવાદો/ ઝઘડાઓનું નિરાકરણ કરી સભ્યો વચ્ચે સહકાર અને સંવાદિતતા સ્થાપે છે. તેથી સભ્યો વચ્ચે થતા ઝઘડાઓને કારણે વિભક્ત નિવાસરચાતા નથી^૫.

(II) કુટુંબના કદમાં થતો વધારો :-

આદિવાસી સમાજમાં નિવાસનું કદ સામાન્ય રીતે નાનું હોવાથી કોઈ સભ્યનું લગ્ન થાય કે સંતાનનો જન્મ થાય ત્યારે કુટુંબનું કદ વધે છે. આ પરિસ્થિતિને કારણે આદિવાસી સમાજમાં વિભક્ત નિવાસ રચાય છે. ગુજરાતમાં વસવાટ કરતા ચૌધરી આદિવાસીઓના નિવાસ નાના કદના અને મોટેભાગે એક ઓરડાવાળા છે. જેમાં પુત્રના લગ્નથી અને પુત્રવધુના આગમનને કારણે સભ્ય સંખ્યા વધે છે. પરિણામે નવદંપત્તિ આટલા નાના નિવાસમાં વસવાટ કરવાની મુશ્કેલી અનુભવે છે. આવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નોને કારણે ચૌધરી આદિવાસીઓમાં વિભક્ત નિવાસ રચાયા છે^૬. એવીજ રીતે રતનમાળ પ્રદેશમાં વસતા ભીલ કુટુંબમાં પણ લગ્ન બાદ પુત્ર પોતાનું અલગ ઝુપડું બનાવીને રહે છે. વારલી જાતિમાં પુત્રના લગ્નની તૈયારીની સાથે ભવિષ્યની શક્યતાઓને ધ્યાનમાં રાખી તેના માટે અલગ ઘર બનાવવાનું શરૂ કરી દે છે^૭.

આદિવાસીઓ આર્થિક રીતે પછાત છે. તેનો અર્થ એકે મોટાભાગના આદિવાસી લોકો પાસે મિલકત નથી. અથવા બહું ઓછી છે. તેથી કુટુંબના સભ્યો વચ્ચે મિલકતની વહેંચણી બાબતે ઝઘડાઓ થતા નથી. એજ રીતે આ જાતિમાં અને અન્ય આદિવાસી જાતિઓમાં ઘર નાનું હોવાથી કે સંકડાસ પડવાથી લગ્ન પછી તરત કે થોડાક સમયમાં અલગ નિવાસમાં વસવાટ કરે તેવી પ્રથા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાથી મિલકત સિવાયના અન્ય ઝઘડાઓ થાય તેવી પરિસ્થિતિઓ ઉદભવવાની શક્યતા ઓછી છે. તેથી મિલકત અને અન્ય પરિસ્થિતિઓને કારણે થતા ઝઘડા વિભક્ત નિવાસની રચના માટે જવાબદાર નથી^૮. છતાં ક્યારેક કુટુંબમાં સભ્યો વચ્ચેના ઝઘડો થાયતો વડીલો સભ્યો વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની ભૂમિકા ભજવે છે. જો વડીલો સમાધાન કરાવવામાં નિષ્ફળ જાયતો સભ્યો વિભક્ત નિવાસ રચે છે. રતનમાળ વિસ્તારના ભીલ આદિવાસીઓમાં પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા પ્રચલીત છે. પરિણામે પિતા સર્વસત્તાધીસ છે. કુટુંબમાં બધી બાબતોને લગતા નિર્ણયો પિતા કરે છે. અને દરેક સભ્ય તેનો સ્વીકાર કરે છે. કુટુંબમાં પિતાનું નેતૃત્વ

સભ્યો વચ્ચે થતા વિખવાદો કે ઝઘડાઓનું નિરાકરણ કરી તેમની વચ્ચેના સંબંધોને સહકારપુર્ણ અને સંવાદિતતાપુર્ણ બનાવે છે. તેથી વિવિધ પ્રાથમિક કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેના સંબંધો ટકી રહે છે. તેથી વિભક્ત નિવાસ ઓછા રચાય છે.

(III) મિલકતની વહેંચણી :-

મિલકતની સંયુક્તતા કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેની સંયુક્તતા ટકાવી રાખે છે. પરંતું બધા સમાજો અને ખાસ કરીને આદિવાસી સમાજમાં પિતાના મૃત્યું પછી મિલકતની વહેંચણી કરવાની પ્રથા પ્રચલીત છે. મિલકતની વહેંચણી થતા કુટુંબના સભ્યો અલગ નિવાસમાં વસવાટ કરે છે. નર્મદા જિલ્લાના ધુમણા, અંત્રાસ, ઇબરા ગામોમાં વસતા ડુંગરી ભીલ આદિવાસીઓમાં પણ પિતાના મૃત્યુ બાદ મિલકતની વહેંચણી થાય છે. ત્યાર પછી બધા ભાઈઓ અલગ નિવાસમાં વસે છે^૯.

૨. પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળો

વર્તમાન આધુનિક સમાજમાં વ્યાવસાયિક અને દરજજા વિષયક ગતિશીલતા વધી છે. પરિણામે બધી જ્ઞાતિઓ, જાતિઓમાં સંયુક્ત નિવાસનું લક્ષણ તુટ્યું છે. અન્ય સમાજોની જેમ આદિવાસી સમાજમાં પણ સ્થળાંતર, કુટુંબના વડાનું મૃત્યું વિગેરે પરિસ્થિતિજન્ય પરિબળોને કારણે વિભક્ત નિવાસ રચાય છે. ઔદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ, શહેરી જીવનશૈલી પ્રમાણે જીવન જીવવાની ઈચ્છા અને શૈક્ષણિક વિકાસ જેવા પરિબળોને કારણે સર્વ સમાજોમાં વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા વધી છે^{૧૦}. તેને કારણે સ્થળાંતર વધ્યું છે. સ્થળાંતરને કારણે સમાજની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ, નીચલી જ્ઞાતિઓ અને આદિવાસી જાતિઓનું સંસ્કૃતિકરણ થયું છે. પરિણામે આ સમુહોમાં સંયુક્ત નિવાસના ધોરણોનું પાલન શીથીલ થયું છે. તેથી આ સમુહોમાં વિભક્ત નિવાસ કુટુંબોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. એ. એમ શાહે ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકામાં આવેલ રાધવણજ (Radhvanaj) ગામના અભ્યાસને આધારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ, નીચલી જ્ઞાતિઓ અને આદિમ જાતિઓમાં નિવાસની તરાહ સમજાવી છે^{૧૧}. ગુજરાતમાં વસતી ચૌધરી જાતિમાં પુરૂષ રોજગારી મેળવવા માટે પત્ની સાથે સાસરીના ગામે કે અન્ય સ્થળે સ્થળાંતર કરે છે. અને આ સ્થળાંતરના સ્થળે પોતાનું અલગ ઘર વસાવે છે. આમ રોજગારી મેળવવા માટે સ્થળાંતર કરવું પડે છે જેને કારણે ચૌધરી જાતિમાં વિભક્ત નિવાસનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

આ ઉપરાંત એ.આર.કુટ્ટીના મતે સંયુક્ત નિવાસ દરમિયાન સભ્યોને થયેલા નકારાત્મક અનુભવો, ઘરકામ, સત્તા અને જવાબદારીઓ બાબતે સભ્યોમાં વધેલ અસંતોષ વિગેરે કારણો પણ વિભક્ત નિવાસ (પીરા) ની રચના માટે જવાબદાર છે. તેમણે ભારતના દક્ષિણ-પશ્ચિમ કિનારે આવેલ કાલ્પેની (Kalpani) ટાપુ પર વસેલા ઈસ્લામ ધર્મના સુન્ની સંપ્રદાયના કોયા, માળી અને મેલ્ચેરી પેટાજાતિના લોકોનો અભ્યાસ કરી આ મત રજૂ કર્યો^{૧૨}.

વિભક્ત નિવાસએ નવી ઘટના નથી. તે એક સાહજીક ઘટના છે. પ્રાચીન કાળથી વિવિધ સમાજના લોકો અમુક સંજોગોમાં વિભક્ત નિવાસમાં વસતા રહ્યા છે. જો કુટુંબ જુથો અનંત કાળ સુધી સંયુક્ત રહેતો આખો માનવસમાજ એક સંયુક્ત કુટુંબ બની જાય. જે બાબત વિચારની રીતે પણ અસંગત છે^{૧૩}.

એટલુંજ નહીં સંયુક્ત નિવાસ કે વિભક્ત નિવાસ લાંબા સમય સુધી ટકી શકતા નથી. તેમનો મત છે કે આ બન્ને નિવાસો વચ્ચે દ્વિમાર્ગી પ્રક્રિયાનું સાતત્ય રહેલું છે. જેને કારણે સમય જતા વિભક્ત નિવાસ સંયુક્ત અને સંયુક્ત નિવાસ વિભક્ત બને છે^{૧૪}. આ બાબતને સમર્થન આપતા અરવિંદ ભટ્ટ ચૌધરી જાતિના અભ્યાસને આધારે લખે છે કે આ જાતિના વિભક્ત નિવાસ કુટુંબમાં લગ્ન કરેલ એકાદ વ્યક્તિનો ઉમેરો થતા સંયુક્ત નિવાસ રચાય છે^{૧૫}.

સંદર્ભસૂચિ

1. I.P Desai, Some Aspect of family in Mahuva, Asia Publishing House, Bombay, 1964, PP- 51
2. Indu Sahai, Family structure and partition : a study of the Rastogi community of Luck now, Ethnographic & Folk Culture Society, Luck now(U.P), 1973, PP-93.
3. શાહ ઘનશ્યામ, આદિવાસીઓ : ગઈ કાલે અને આજે – ચૌધરી કોમનો અભ્યાસ, સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, સુરત, ૧૯૮૫, પૃષ્ઠ- ૯ .
4. પંડ્યા ગૌરીશંકર, વારલી જાતિનો સમાજમાનવશાસ્ત્રીય અભ્યાસ,ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૧૯૮૨, પૃષ્ઠ-૨૨૭.
5. Y.V.S, Nath, Bhils of Ratanmal, M.S. University, Baroda, 1960, PP-107.
6. પટેલ ગુલાબભાઈ, ઉદ્યોગીકરણથી આદિવાસીઓમાં આવેલું આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પરિવર્તન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૮૮, પૃષ્ઠ-૧૩૭.
7. Ibid, Y.V.S Nath, 1960 ,PP-107.
8. એજન,પંડ્યા ગૌરીશંકર,૧૯૮૨,પૃષ્ઠ-૨૦૭.
9. જોષી વિદ્યુત, આપણ ગુજરાત છે, દોસ્તો ! , સેન્ટર ફોર સોસીયલ સ્ટડી, સુરત, ૧૯૮૩, પૃષ્ઠ-૭૧.
10. ભટ્ટ અરવિંદ, ગુજરાતના ચૌધરીઓ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫, પૃષ્ઠ-૧૦૯.
11. Shah A.M, The Household Dimension of the Family in India, Orient Longman Limited, 1973, PP- 162.
12. Kutty A.R, Marriage and Kinship in an Island Society, National Publishing House, New Delhi, 1972, PP-114.
13. Ibid, Desai I.P, 1964,PP-31.
14. Ibid, Desai I.P, 1964,PP-45-47.
15. એજન, અરવિંદ ભટ્ટ, ૧૯૮૫, પૃષ્ઠ- ૮૦.

DEHUMANISATION OF SLAVERY IN TONI MORRISON'S BELOVED

Asst.Prof Sukhwinder Kaur

Gujarat Commerce college, Ahmedabad

ABSTRACT:

The study was carried out to determine the dehumanization of African American by their white master's in genre *Beloved* (1987). Nobel laureate Morrison's novels are usually narrated by female protagonists, have been socially, sexually and psychologically oppressed tries to present different stages and varied reactions to slavery as well as various feelings of the female heart. Black people find their human identity denied under the slavery system and have to struggle for it. Slavery was the most pressing instance of oppression.

KEYWORDS: African Americans, slavery, sexual and psychological oppression, racism, white colonizer, physical brutalization, trauma female suffrage, alienation, sole breeders.

INTRODUCTION: A HISTORY OF SLAVERY

"Well, it is like we started out being sold, got free of it, then sold ourselves to the highest bidder"¹ Toni Morrison wrote this line in 2003, expresses the social pathos of inhuman treatment of black, the psychological impact of slavery have held them captivated long after it was abolished" in 1863, but it did not end African American's struggle for equal participation in American society. "What is curious to me", say Morrison, "is that bestial treatment of human beings never produces a race of beasts"².

Slavery in America began when the first African slaves were brought to the North America colony of Jamestown, Virginia in 1619, to aid in the production of such lucrative crops as tobacco. It was practiced throughout the American colonies in the 17th & 18th centuries. According to Angela Davies, white masters saw female slaves as more of a financial gain than male slaves: "They cost less to capitalize and to maintain than prime males"³ female slaves are used for breeding, they used for field work and domestic work. Hooks vocalizes that the prime stage in forming free blacks into faithful slaves was the terrible "indoctrination process"⁴ he states:

an important part of the slaver's job was to effectively transform the African personality abroad the ships so that it would be marketable as a docile slave in the American colonies.

The prideful, arrogant, and independent spirit of the African people had to be broken so that they would conform to the white colonizer's notion of proper slave demeanor. Crucial in the preparation of African people for the slave market was the destruction of human dignity, the removal of names and status, the dispersement of groups so that there would exist no groups so that there were oftentimes no common language, and the removal of any overt sign of an African heritage.⁵

Slave families were often broken up because of the sale of the child, wife, or husband. This situation left the women with no other choice than to rely on themselves. Black women have to work outside the home as well as taking care of the household on their own. Smith argues that "men of color generally have the fewest choices about the circumstances in their lives. An ability to cope under the worst conditions is not liberation, although our spiritual capacities have often made it look like life."⁶ One method that was used in the indoctrination was physical abuse: The threat of rape or other physical brutalization inspired terror in the psyches of displaced African females"⁷ Slaves does not mean that one is forced to work for someone; it's body, thoughts, mind, and future are bound to a master; slaves are not even free to notice their surroundings. Sojourner Truth demanded suffrage for black men and all women. She strongly criticized the negligence of female suffrage:

There is a great stir about coloured men getting their rights, but not a word about the coloured woman; and if coloured men get their rights, and not coloured women theirs, you see the coloured men will be masters over the women, and it will be just as bad as it was before.”⁸

SLAVE NARRATIVE

Slave narratives comprise one of the most influential traditions in American literature; it gives shapes to form and themes of most controversial and celebrated writings. Without the study and understanding of slave narratives, it is difficult to analyze their sufferings. After the slavery was abolished in North America in 1865, at least fifty former slaves dictated accounts of their lives in genre.

The narratives in the United State continue to be published, from which prominent are Harriet Beecher Stowe's *Uncle Tom's Cabin* (1852); Mark Twain's *Huckleberry Finn* (1884); William Styron's *The Confession's of Nat Turner* (1967); Richard Wright's *Black Boy* (1945); and extending through such contemporary novels as Ernest J Gainee's *The Autobiography of MissJane Pittman* (1997); and most important Harriet Ann Jacob's *Incidents in the Life of a Slave Girl* (1861) and Toni Morrison *Beloved* 1987 and Charles Johnson's *Middle Passage* (1990), has become prominent form of Afro American literature.

BACKGROUND

Beloved is based on historical events, it is based on a news paper clipping about a slave Margaret Garner in January 1856 who escaped from her owner Archibald K. Gaines of Kentucky, crossed the Ohio River and take shelter in Cincinnati. According to Levi Coffin:

“at this moment Margaret Garner, seeing that their hopes of freedom were vain, seized a butcher knife that lay on the table, and with one stroke cut the throat of her little daughter, who she probably loved the best...”⁹

Garner choose death for her baby instead of accepting slavery and have her children suffer an institutionalized dehumanization. It is an act of excessive love and anguish. Morrison's female characters have “amazing quality of humanness, strength and endurance given to an individual suffering, severe duress that has become morrison's signature in her characterization.”¹⁰

THE BLACK FEMALE EXPERIENCE IN BELOVED

Beloved is a story about how black strive to assert their human identity, denied literally and their bodies are treated under the slavery system. Through *beloved* she represents many slave stories, psychological analysis of human trauma under the curse situation of slavery. Morrison is trying to make this story a personal experience. She states in an interview;

I was trying to make it a personal experience. The book was not about the institution-Slavery with a capital S. It was about these anonymous people called slaves. What they do to keep on, how they make a life, that they're willing to risk, however long it lasts, in order to relate to one another – that was incredible to me.¹¹

In *Beloved*, Morrison's attempt to reassert the slavery victims right to be respect and loved as humans as depicted in the epigraph:

I will call them my people
Which were not my people;
and her beloved'
Which was not my beloved.

The background of *Beloved* is set in an alienated world- slavery. The novel is an attempt of former life of Sethe as a slave on Sweet home farm, although she physically survives, remains emotionally subjugated and her love becomes a destructive force. Whiteness is equated with beauty with honour and blackness with ugliness along with slavery. Through the female characters Morrison gives a clear description of oppression of black women, and sexism by

traditional gender norms of society. Slaves are ready to be sold and purchased any time. She is brought there to take the place of Baby Suggs because Bay Suggs is too old to work and reproduce. Black women have been called “the mule of the world” because they have been loaded with the burdens others have refused to carry. The most psychologically damaging about slavery is dehumanization of black by white:

That anybody white could take your whole self for anything that came to mind. Not just work, kill, or maim you, but dirty you. Dirty you so bad you couldn't like yourself anymore. Dirty you so bad you forgot who you were and couldn't think it up. (251)

Sethe lives with her eighteen year old daughter Denver in a haunted house on Bluestone Road. It is haunted by the ghost of Sethe's dead child. “Sethe was thirteen when she came to Sweet Home and already iron – eyed.”(10) Earlier she had been a slave at Garner's Sweet Home Farm. Garners were pleasant and kindly masters but her Eden is soon violated with their masters death and arrival of School teacher. She is nineteen and pregnant for the fourth time. The school teachers took scientific interest in slaves and maintain notebook in which he noted their bodily measurements, from this moment their life becomes unbearable. They decide to flee, but the school teacher and the nephews caught her and held her in a barn, while one of them pinned her down and the other nursed at her breast and school teacher kept on writing. She tells Paul D about it in a touching and miserable tone:

After left you, those boys came in these and look my milk....School teacher made one open up my back, when it closed it made a tree. It grows there still “They used cowhide on you?” “and they took my milk.”“They beat you and you were pregnant?”“And they took my milk” (16-17)

Sethe moved like jaws inside. In frustration, she run from sweet home, slavery and Kentucky: “the bloody side of Ohio river” “her husband disappeared; that after her milk had been stolen, her back pulped, her children orphaned, she was not to have a easeful death. No, No.” The grief of motherhood has been realistically unfolds in these words:

All I know was I had to get my milk to my baby girl. Nobody was going to nurse her like me. Nobody was going to get it her fast enough, or take it a may when she had enough and didn't know it. Nobody knew that but me and nobody had her milk but me.(16)

Then white woman, meets her and delivers Sethe's daughter,Denver. It makes her life possible. Sethe succeeded in reaching Baby Suggs house. For twenty eight days she had the company of all her children. Being a black woman she has no right to be happy for a longer period. The School master comes to know her whereabouts, on seeing them coming she looses her wits. Sethe terrified at the thought of her children going through the suffering of slave life made a tragic choice. She chooses to end their lives rather than allow them to be taken into slavery. She managed to kill her two year old daughter only and rests have been saved. Sethe concludes that killing is putting her daughter to safety. She says, “I took and put my babies where they'd be safe.”(164)Linda Peach rightly points out:

Sethe's decision to kill her child rather than her taken into slavery has to be seen in the context of her past. Only a month previously she had endured as almost fatal whipping and suffered the denigration of being chained while the whitemen sucked her lactating breasts.¹²

Witnessing Sethes attempt to kill her children, “School teacher concedes his economic loss”¹³ Baby Suggs answers her that Slavery has “Busted her legs, back, head, eyes, hands, kidney, womb and tongue “(87). It reveals that white masters are defining them as animals or less than animals. Slave womens are considered as only breeders and workers. Their breasts have been identified with cows and there was no nursing milk to call their own. Slave women have no voice in their child upbringing. When a slave can no longer perform his duties, he is seen to be

worthless than an animal, for “unlike a snake or a bear, a dead nigger cannot be skinned for profit and is not worth his own dead weight in coin”(148).

CONCLUSION:

On the basis of the study of black female experience, as depicted in Morrison novel *Beloved*, Black women have been sexually exploited by both white and black men. During slavery, they were brutalized like animals. Their identity is denied. They are not allowed to have free emotional relationships and as their relationship become part of the healing process. Slavery is still prevails in the society in one or the other form and a topic of discussion everywhere recently Solomon Northup genre *12 years a slave* has been adapted as movie and won the best picture Oscar at the 86th Academy Awards.

REFERENCE:

Primary sources:

Morrison, Toni. *Beloved*. London: Vintage, 1997

Secondary sources:

1. Morrison, Toni. *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination* (New York: Vintage, 1993) 5.
2. Rice, Herbert William. *Toni Morrison and the American Tradition: A Rhetorical Reading*. American University Studies 24. vol. 60. (New York: Peter lang, 1996).
3. Davies, Angela. *Women, Race and Class*. London: Women Press 1982
4. Hook, Bell. *Keeping a hold on life: Reading Toni Morrison's fiction* (University of California: Santa cruz, 1983).
5. *Ibid*
6. Smith, Barbara, ed. *Home Girls. A Black Feminist Anthology*. New Brunswick and New Jersey: Rutgers University Press, 2000
7. *Ibid*
8. Sojourner Truth's speeches are reprinted in Beverly Guy Sheftall, ed., *Words of Fire: An Anthology of African American Feminist Thought* (New York: Amistad Press, 1995), 36-38.
9. Carmean, Karen, *Toni Morrison of Fiction*, (New York: Whitson, 1993) 14.
10. Anonymous, "Toni Morrison". *Modern American Women Writers*, ed. Led Beachler and A walter Litz (New York: Charles Scribners's sons, 1991): 332.
11. House, Elizabeth B. "Toni Morrison". *Dictionary of Literary Biography year Book 1981*, ed. Karen L Road (Detroit: Gale Research, 1982) 118.
12. Peach, Linden. *Modern Novelist : Toni Morrison* (Hampshire, London: Macmillan, 1995): 9.
13. Bowers, Susan. *Beloved and the New Apocalypse*. Middleton 209-230.

“UPCOMING SOCIO-CULTURAL TRENDS OF CUSTOMERS AND NEW MARKETING PRACTICES”

- JAYSHRI S. DATTA

(I/C Principal)

Smt.S.B.Patel Institute of Business
Management, Visnagar

ABSTRACT:

The globe is spinning at a very fast speed and the world of marketing is in the revolution mode. The customers of modern India are far different from the 'Me Too' category of customers, they are the rebellions. They want to look different, consume different and behave differently. The customers, their needs, their buying behaviour and expectations has transformed drastically over the period of time. These changes have made the marketers to think beyond the Four 'P's' of marketing. The marketers and the marketing practices keep on growing with the changing times. Today, the organizations like GODREJ, CEAT and many others which have served Indian markets for the years are busy with brand makeovers. Every marketer is trying to connect with its customers in all possible manners. The advertising and promotion done by the marketers has progressed from print and broadcast media to more customized and interactive digital/online media to ambient media. The marketers have ensured the product availability right from the physical retail stores (brick) to online/e-stores (click). This paper attempts to link the gap between the present day customers and marketers. It highlights the emerging socio-cultural trends in the consumer markets. The paper proposes the new marketing mix strategies and practices required by the marketers to target young and modern India.

KEY WORDS

Four P's, Digital Media, Ambient Media and E-Stores

1. INTRODUCTION

Every decade since Indian independence has been marked by the substantial shifts in the business environment of the nation. These transitions are very well visible in the marketing industry of that period too. The era from fifties to late sixties has been marked by shift from agricultural economy to industrial economy. Early seventies to late eighties heralded the age of growing professionalism and birth of many iconic Indian brands into the marketplace (Prasad, 2008). The post liberalization phase in India has gone through plenty of changes in market place. This phase has not only spotted the massive inflow of brands coming from various countries all around the globe but has also observed the changing consumers and evolving trends in the consumer behaviour. These transitions necessitated the shift from 'Production Oriented Marketing' in early fifties to the 'Holistic Marketing' at the contemporary times. Further the technological advancements, media revolution, quality orientation, service work culture and unbeaten fierce competition have educated the customers like never before (Akula, 2008). This time period has seen lot many transitions in the market from the days of Nirma to Maruti Suzuki to Dabar lal dant manjan to Sunsilkgangofgirls.com (Agarwal, 2008). Present day customers have matured from those seeking for the satisfaction to those who want to be delighted by their marketers. The products needed, the brands desired, the way of approaching and consuming them have transformed radically. The latest socio-cultural trends of society, proliferating brands, growing economy has created both opportunities and challenges for the marketers. Now marketers constantly have to think of innovative ways to reach the mind of customers (Jayswal & Salvi, 2007). As the marketing guru, Philip Kotler quoted, "Companies should think about the

millennium as a golden opportunity to gain mind share and heart share". There is no rule of thumb to gain the heart and mind share; the marketers need to think out of box for developing innovative products, discovering new channel of distributing them and exploring the complete 360 degrees of communication routes. The future of marketing is about 'memorization' of customers; colors that hypnotize, fragrance that seduce, lights/sounds that ignite passion, create emotional attachments (Shukla, 2007).

2. KEY SOCIO-CULTURAL TRENDS

The Indian society has marched a long way from being a conservative and underprivileged population to a confident and revolutionized one. The women of today's time is not confined to the home and kids alone; the youth are the torch bearers of the new ideas, the men today not just relate with the macho look they have emerged as a metro sexual men; and with shrinking globes the families have also reduced from large joint families to small nuclear families. It is imperative for the marketers to understand these trends of the customers while designing their marketing strategies. Some of the trends identified for the research purpose are:

Growth in women workforce:

Today's woman has, raised out of the image of a dutiful daughter/in law, homemaker, and a devoted wife. She is the professional and a working person with her own identity (Rajkumari, 2006). According to the Registrar General of India, the proportion of women in the workforce in 1981 was 19.7 percent and it rose to 22.7 percent in 1991, further rising to 25.7 percent in 2001. Currently, in the Indian IT industry, women account for close to 30 percent of the total workforce and this is expected to increase to 45 percent by 2010 (Narayana NR Murthy, 2007). There are plenty of products like the readymade pastes and kitchen accessories which are result of this revolution. The kind of products produced, the focus on the women as an active decision maker is very clear in present day marketing strategies.

Increasing kids pester power:

The kids at present have more self sufficiency and influencing power in the family purchase decisions than in the earlier times. The ability of the kids to nag their parents and make them purchase, which they might not do otherwise is known as "pester power" (Sashidhar & Adivi, 2006). The research report by Media.org, United States revealed that children spending have doubled every 10 years for the past three decades and they influenced \$188bn of their parents' purchases. Another amazing survey by Hall is Interactive proves that kids aged seven are the most vulnerable to all forms of marketing ranging from products like candies to cars. The need to focus on this segment because of their significant demographics and purchasing power is obvious for the marketers. The growth of several kids' channels, kids' brands and marketing communication of a product like car and other consumer durable targeting at kids is the result of this evident shift in the decision making.

Nuclear families and Individual households:

The times have gone when the granddaughter use to see a movie on DD National with her siblings, cousins, parents and grandparents on a Sunday evening. The size of the family started shrinking with growing industrialization, it reduced from the size of 8 to 4; 4 to 2; and eventually to 1. The smaller families have different needs than the larger ones. The marketers need to work upon the size and the capacity of their products to cater this segment. The emergence of 1BHK Flats is a consequence of this particular trend.

Emergence of teenage workforce:

The LPG revolution since 1991 has opened the doors of various job opportunities for the 10+2 students. The influx of BPOs, restaurants, deregulation of the aviation sector and many others

has created many jobs for the teens. The salaries they draw after working part-time at this tender age is an important factor which entices them to the products which were out of their reach earlier. This segment of customers casts a new opportunity for the marketers. The new product categories like deodorants and fancy low priced

An imitation jeweler is an outcome of this trend.

Rise of rebellion youths:

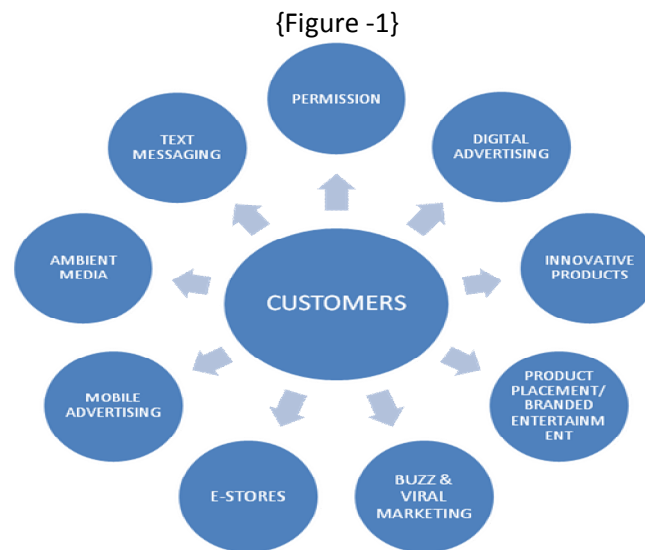
Rebellion has always been the buzzword that has captured the imagination of youth across the world. Youths have a strong urge to be a non-conformist and this tendency is quite evident in their purchase decisions too (Chamoli & Bhattacharjee, 2006). The availability of higher disposable income today allows the rebellious youth to exercise their choice and look for brands that add glitter to their image. The new urban youth finds it rather difficult to enter a Bata store, one of the most trusted brands in India because they relate it with a trusted choice for their elders. The leading wrist watch brand Titan also faced the same situation and eventually it was creative product designs and marketing strategies which helped the company in winning the youth market from the inexpensive international watches. The recent 'makeover' of the 'Titan logo' with the punch line *Be More* also targets at the rebellions.

Mobile Communities:

One of the major shifts in the socio-cultural environment of the customers is that the present day customer is highly mobile. In the past decades the movement was from the rural to the urban belts, while today it's among the cities, states and even across the borders. Moreover the extent of motion is so high that the people have their breakfast in one city while dinner in another. This fast and continuous movement has led to the emergence of a new segment of customers who not only being Cosmopolitan in their taste, also always look for convenient products and packaging to meet their requirements while they are on a move. The marketers are continuously evolving with the new products and communications to captivate this segment.

3. INNOVATIVE MARKETING PRACTICES

"Consumers & Technology are changing Branding Paradigm."- Kevin Keller, Professor, Tuck School of Business at Dartmouth College. The shift in the socio-cultural environment resulting in the emergence of various new segments of customers have made it must for the companies to shift their resources from traditional products, distribution and communication channels. At present the companies are continuously engaged in their brand makeovers, and in making use of sprouting technology. They need to realize the fact that the key to sustain in this fierce competition is to bring innovations in their product designs, distribution channels and the marketing communication tools used by them. The world has become digital with Internet Revolution and has made it necessary for the marketers to discover innovative ways of reaching and presenting their products to consumers. The communication landscape has completely changed from the days of promoting the brand through loud speakers and wall paintings to print ads to TV advertising to digital advertising and finally interacting with consumers directly through blogs. The *Figure 1* gives a view of the innovative marketing practices used by the marketers today.

i. Innovations in Products and Product Designs

The various product categories and brands which existed in the market for decades are innovating themselves to meet the requirements of the present day customers. Whether we talk about 'Titan' which has changed the meaning of a watch from a time keeping instrument to a 'Fashion Accessory' or the evolution of 'i pods' from the walkman; one can easily understand that the success of innovation is unparalleled. The latest refrigerator design by 'Haier Electronics' with a deep freezer at the lower end speaks with a confidence that 'We don't bow down to anything'. The company can easily get connected with the customers with rebellion thoughts and looking for a change. Likewise the age old brand 'Parachute Coconut oil' innovated the bottle design to sustain its customers.

ii. Internet as a Promotion Tool

Over the period of years internet has emerged as a potent tool of reaching customers. Though the internet usage is low due to initial roadblocks like low PC and broadband penetration but still the medium has gain popularity for networking, communication and search purposes. Surfing, gaming and chatting on Internet has become favorite pastimes of young India. With enabling technology, growing telecom sector and crashing PC prices the use of net is gaining momentum. The need of the hour is to catch your customers by every possible means and to retain them. The companies are thus making their presence felt online along with offline presence. Some of the approaches to make online presence are:

a. Viral & Buzz Marketing: It is natural to human being to share the experiences and interesting information about the brands used by them with their friends, family and colleagues. Presently marketers and advertising agencies are using this aspect of human behaviour in propagation of information online through emails forward, which is known as viral marketing. The concept of viral marketing is almost two-decade old which was first conceived by the cofounders of Hotmail and resulted in the user base of 8.7 million in a period of 18 months. Apart from mails the agencies are creating online advertisements which spread like virus from one mail to another through forwards. One of such Example is the funny videos of Airtel and Happy dent which are widely circulated through forward mails and video sharing sites like Google video, youtube.com, etc. These viral advertisements includes part of software called 'Sprites', which help in measuring their effectiveness by tracking the number of times it has been clicked. Buzz marketing is another viral marketing technique that attempts to make each

encounter with a consumer appear to be a unique, spontaneous personal exchange of information instead of a calculated marketing pitch choreographed by a professional advertiser (searchcrm.com). Putting it in simple words it means creating word of mouth for the marketers' brands. With growing importance of social networking sites like Twitter, Facebook, classmate.com, Instagram, etc; it is easy for the marketers to create buzz for their brands since the people freely exchange their opinion about the brands with their friends and colleagues on these sites.

b. Digital Advertising: Advertising is communicating to the potential customers about the products, their use and how to obtain them. The message can be communicated through variety of media including: television, radio, newspaper, magazines, hoardings, movies and recently it is Internet. The term digital advertising and online advertising are often used synonymously but it is difficult to limit the scope of digital advertising to internet alone. Advertising done by using digital medium in the digital age is digital advertising and online advertising is the most popular form of the same. There is large number of ways of advertising on internet like banner advertisements, popup advertising, putting the video on sites like youtube.com. Although net has still to gain popularity among the advertisers as a promising medium as compared to conventional media, things are changing.

C. Blogs: Another important means of using net for promoting the brands is through blog sites. Blog is kind of website in which comments are made by the people and they are displayed in reverse chronological manner. It is an open forum in which people express their viewpoint on different topics like malls, food, sports, politics, gadgets, etc. Many marketers like Nike are using blogs to know the recent trends and lifestyle of their customers. Blogs can also be used to inform the customers about the recent trends and innovative products.

d. Permission Marketing: Growing clutter and emergence of technologies which enable customers to download programs without advertisements has limited the scope of mass advertising. The shift has taken from interruption marketing to permission marketing. 'It is a term used in e-marketing. Marketers will ask permission before they send advertisements to prospective customers. It is used by some Internet marketers, email marketers, and telephone marketers. It requires that people first "opt-in", rather than allowing people to "opt-out" only after the advertisements have been sent' Seth Godin's, in his book on Permission Marketing: Turning Strangers into Friends and Friends into Customers has envisioned an innovative tool to promote the brands. He has said that it is the strategy through which customers provide the interested marketer with the insight regarding the type of advertising message they will like to receive via emails. This enables the marketers to design the message as per the customers and help in breaking the clutter. In permission marketing it is the consumers who are shaping the behavior of target marketers.

iii. **Mobile as a Promotion Tool**

Along with Internet the technology which has become the lifeline of the present generation is Mobile Phone services. Growth of teen age workforce and mobile communities has made it an evident means for the companies seeking to promote their brands in all possible ways. Mobile Advertising and SMS (Text Messaging) has appeared as the promising tools. New application on smart phones is used as marketing tool for marking. According to a report from The Guardian, based on India will ultimately take the second place from the USA in the Top 10 markets by Smart phone sale rank-list. Now a day's Facebook, Whatsapp, Viber & lot many social networking sites and messengers are available on mobile phone by using these applications companies can do marketing fast and approach to their consumer for their products.

a. Mobile Advertising- Interactive Mobile Advertising Platform (IMAP) 2003, defines “Mobile Advertising as the business of encouraging people to buy products and services using the mobile channel as the medium to deliver the advertisement message.” With the unprecedented growth in the number of Mobile subscribers from one million to 100 million in just less than six years have caught the attention of advertisers and media planners to consider it as an effective medium. The advertising on Mobile is both Push and Pull in nature. Push advertisements are the unsolicited advertisements send to selected target audience. The advertisements like watch FIFA world Cup and will Sony PlayStation etc are the example of push advertisements. Pull Advertisements are the one for which the customers themselves ask for. Some companies are even paying some free call value to the customers against the display of moving ads on their mobile screens

b. Text Messaging- It is usually known as SMS (Short Message Service). Every day the mobile subscribers are receiving ‘N’ number of text messages regarding variety of products from Insurance Services to Banks to Tax Planning and etc it is nothing but reaching customers via text. Banks like Standard Chartered has been using SMS based promotions to popularize its products and services as it helps the bank to enter into conversation with a customer.

iv. **Product Placements**

There were times when we use to view advertisements in between the television programs and then come the time when we were viewing our favourite programs in between the television commercials and this was the beginning of the clutter. With growing media fragmentation the new way of communicating with your target market is placing your brand as an integral part of the program or have it in the program in a manner that it get noticed. This recent trend is known as product placement or ‘Branded Entertainment’. According to Wikipedia it is the combination of an audio-visual programme (TV, radio, pod cast, etc.) and a brand. It can be initiated either by the brand or by the broadcaster. The purpose of a branded entertainment programme is first to entertain. The other purpose is to give the opportunity for brands to echo their commercial benefits and the positioning they want to defend. Some of the recent examples for the same are from Movie **Fanna** in which the lead Actor Aamir Khan has worn a **Mirchi Pendant** i.e. the logo of the Radio Channel ‘**Radio Mirchi**’ in the first half of the movie and this had lead in increasing the popularity of Radio Mirchi. Similarly the youth has shown tremendous response towards the ‘**Motorola V3 I**’ after they watched DON (Shahrukh Khan) using the phone in the movie DON.

v. **Ambient Media**

The media has got fragmented like never before and to be successful the marketer need to touch his customers’ at all possible points. ‘The ambient media are the communication platforms that surround us in everyday life-from petrol pump advertising to advertising projected on buildings to advertising on theatre and metro tickets, cricket pitches or even pay slips’ (Tanwar, 2007). This media has emerged as an innovative practice to attract the conscious and subconscious customers at the same time. Another important form of this media is the usage of display stations/screens mounted at the locations from the where the customers move frequently or wait. The customers get engaged with the television screens placed in the public places like the traffic crossings, in the hotel and mall lobbies where they wait for the signals to get green or for the elevators. As per The Economic Times dated November 29th, 2006 ‘Brand Equity’, Washington based Tag Media Network has entered into a partnership with MAA group to put up 26 inch panels in supermarkets and hypermarkets. Ishan Raina, 3i India says that they will be putting 19 inch screens in the lobbies of commercial buildings across Mumbai like

Express Tower, Nariman Point where people wait for the elevators. He feels that these screens can be used to promote products like Automobiles, Financial Services and Luxury products

vi. **E-stores**

The teenage workforce working with the BPO sector, kids getting hooked on the internet and the emergence of net as a powerful medium to search and learn have made it possible for the marketers to renovate the channels of their distribution. In the contemporary times the customers value convenience and speed over money and prefer to shop in the 24X7 formats. Further changing Lifestyle and shopping habits coupled with superior options and selections make this interactive medium most attractive to this E-generation. And this made the companies to extend beyond the brick stores to click stores i.e. e-stores. These e-stores makes it convenient for the customers to brows the products as per their needs and to compare the same with the competing brands while sitting at home even at the odd hours. The working couples with hectic schedules, customers different from me-too category of customers prefer to buy online rather visiting the physical stores.

4. CONCLUSION

The field of marketing is evolving every day. Few marketing practices like mobile marketing, permission marketing, ambient media and e-stores are still in their nascent stage and it is difficult to comment on their future impact. The pace at which customers are changing their shopping pattern and unpredictable reaction to marketer's message, it has become essential for the marketers to continuously revolutionize the way they promote their brands. At present when Philip Kotler is talking about 'Marketing 3.0 or the human centric era where consumers will be treated as human beings who are active, anxious, and creative calls for the 360degree innovation in marketing because customers today want to participate in the entire purchase process. Thus, the customer has become more responsive towards touch, feel and experience of marketing and accordingly a marketer needs to create more touch points between him and his customers through the use of innovative technologies. A well designed marketing mix has become the key to not only rise above competition but also to ensure sustainable growth. The marketers today are required to do out of box thinking and to renovate their routine activities into innovative practices. This paper opens the door for the researchers to explore the possible impact of these innovative marketing strategies like usage of ambient media and e-stores on the present day customers.

Bibliography

1. Gopal, K. (2007). Text Messaging: An Emerging Marketing Tool, *Indian Journal of Marketing*, November, 2007,37(11), pp. 28-32
2. Akula, Ravi (2008). Co-branding-An innovative strategy in marketing, *Indian Journal of Marketing*, pp.29.
3. Kotler, Philip, Kartajaya, Hermawan (2007). Values to drive Marketing 3.0,Pitch, 5(1), pp. 112.
4. Prasad, Aditi (2008), 60 Advertising & Marketing Moments, *4Ps Business & Marketing*, 2(23), 112-114.
5. Agarwal, Vaishali. (2007), "Below the Line Marketing: The Winning Strategy, Proc. National Conference on Below The Line Marketing, pp. 24-27
6. Banerjee, S. (2008), "Dimensions of Indian culture, core cultural values and marketing implications-An analysis", *Cross Cultural Management: An International Journal*, Vol. 15 (4), 2008, pp. 367-378
7. Maheswaran, D. and Sharon, S. (2000), "Issues and new directions in global consumer psychology", *Journal of Consumer Psychology*, Vol.9No.2,pp.59-66
8. http://www.Permission_marketing

“આદિવાસીઓની અસ્મિતા”

- Dr. Sureshbhai S. Gamit
(Department of Sociology)
S.B.Mahila Arts College,
Mehtapura Himmatnagar (S.K)

આદિવાસીનો અર્થ - ‘આદિ’ એટલે ‘મૂળ’ (આદિકાળથી) અને ‘વાસી’ એટલે ‘રહેનાર’ એટલેકે આ પૃથ્વી પર પ્રાગૈતિહાસિક યુગના-શરૂઆતથી જ અસ્તિત્વ ધરાવનારા લોકો તેઓને વિભિન્ન અભ્યાસી ઓએ તેમજ લેખકોએ જુદા જુદા નામોથી ઓળખતા હતા. જેમ કે - ડો. વેરિયર અલ્વિન, હર્બર્ટ રિઝલી, ઠક્કરબાપાએ ‘અસલના મૂળ વતનીઓ’ (Aboriginals), બેઈન્સ ‘જંગલના લોકો’ (Jungle people), ડો. હકિન ‘આદિમજાતિ’ (Primitive Tribe), ડો. ધૂર્ધ ‘પછત હિન્દુઓ’ (Backward Hindus), સિગવિક્, માર્ટિન ‘ગૂઢ આત્મવાદી’ (Animist), શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર ગિરિજન અથવા ભૂમિજન તરીકે ઓળખાવે છે. આ ઉપરાંત રાનીપરજ, કાળીપરજ, વન્યજાતિ, વનવાસી તરીકે સંબોધવામાં આવ્યા છે. જ્યારે ભારતીય બંધારણમાં અનુસૂચિત જનજાતિ (SchedualTribe) તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ભારતીય બંધારણ મુજબ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલી અનુસૂચિત જનજાતિની યાદીમાં ભીલ, દૂબળા, ચૌધરી વગેરે નામોની યાદી આપવામાં આવી છે. જેમાં હિન્દુ ભીલ, હિન્દુ દુબળા, હિન્દુ ચૌધરી - આ રીતે લખવાનું સૂચવવામાં આવ્યું નથી. છતાં આદિવાસીઓ પોતાની અટકની સામે હિન્દુ/ખ્રિસ્તી લખવું પડે છે.- આ પ્રકારના લખાણ કે ઓળખમાં તેઓની આગલી વિશિષ્ટ પ્રકારની ઓળખ કે અસ્મિતા લુપ્ત થયેલી જોવા મળે છે. તેઓની જીવનશૈલી વર્તમાનમાં સભ્યસમાજને અનુરૂપ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે પરંપરાગત આદિવાસીઓનું સમાજજીવન કુદરતી વાતાવરણમાં સંઘર્ષમય રીતે વિભિન્ન ઋતુઓમાં ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓના અસરોને પરિણામે તેઓની સંસ્કૃતિ નિર્માણ થયેલી હોવાનું અભ્યાસો દ્વારા જણાય છે. તેઓની સંસ્કૃતિમાં જે તે સમયની આવડતો, કૌશલ્યો, ટેવો, વિચારો, આદર્શો, વલણો, વગેરે આંતરિક તેમજ બાહ્ય, રીતે ઘડાયેલાં છે. આ સમગ્રમાં તેઓની સમાજવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા, જાતિપંચ, રીત-રિવાજો, ધર્મ વગેરે ક્ષેત્રના ઘટક તત્ત્વો પ્રકૃતિને અનુરૂપ વિકસેલા છે. એટલે કે પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો છે અને તેમાં જ તે વિકસી છે. જેમાં તેઓની અસ્મિતા અને અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

અસ્મિતા : સ્ત્રી (સં.) અહંતા-શબ્દ પોતાના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે સભાનતા સૂચિત કરે છે. જેનાથી વ્યક્તિનું સ્વમાનભેર અસ્તિત્વ ટકી રહે છે. સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિનો જન્મ એક ચોક્કસ સંસ્કૃતિમાં થાય છે, તેમાં જ તેનું યોગ્ય રીતે ઘડતર (સમાજકરણ) થતું હોય છે. જેનાથી આગવી અસ્મિતા નિર્માણ થાય છે. આદિવાસી ઓની જીવનશૈલી પ્રકૃતિના ઋતુ અનુસાર સંસ્કૃતિ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. ઋતુના ઘટનાચક્રમાં સમયાંતરે તેઓ જુદા જુદા દેવ-દેવીઓની પૂજા-આરાધના કરે છે. જેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, નદી-નાળા, પર્વત, કાકાબળીયા, નાંદરિયો, કંછરી માતા, હુમકી ડોગાલી, ગોવાળ દેવ, દેવલી માડી, દેવ મોગરા માતા, વાઘદેવ, નાગ દેવ વગેરે. આ પૂજા- આરાધનામાં તેમની જીવનશૈલી પ્રાકૃતિક ધર્મ એ જ સમાજજીવન સ્વરૂપે જોવા મળે છે. તેઓના સમાજજીવનમાં સહકારની ભાવના, લાગણીના સંબંધો જોવા મળે છે. આવા સંબંધો જન્મ, લગ્ન, ધર્મ-પૂજા આરાધનામાં મૃત્યુ પ્રસંગે વગેરે ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે. આ પ્રકારના

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, આધુનિકરણ - અનુ આધુનિકરણ સંચાર માધ્યમો, ઉદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ, સંસ્કૃતિકરણ વગેરે પરિબળોના અસરને પરિણામે આદિવાસીઓની પરંપરાગત સંસ્કૃતિ ઉપર અન્ય સંસ્કૃતિની અસરો થતા તેઓ સત્ય સમાજની સંસ્કૃતિમાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરી રહ્યા છે. આ પ્રકારના સમાજ જીવનમાં તેઓએ પોતાની અસ્મિતા વર્તમાન સમયમાં ભય સ્થાનોમાંથી પસાર થઈ રહી છે. એટલે કે તેઓની અસ્મિતા લુપ્ત થઈ રહી છે. એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જેમ કે - ૯મી ઓગષ્ટ ૧૯૭૭ના રોજ ૧૯૩ દેશોના પ્રતિનિધિઓના ઠરાવમાં જણાવ્યું હતું કે - જ્યાં જ્યાં આદિવાસીઓની વસ્તી છે ત્યાં તેઓને તેમની રીતે જીવવા દેવા, તેમની માલ-મિલકત, કુદરતી સંપત્તિનું રક્ષણ કરવા તેમજ તેમની સંસ્કૃતિ સાચવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પરંતુ તેના બદલે તેઓને જળ, જમીન અને જંગલના અધિકારોથી વંચિત કરવામાં આવે છે. ઉકાઈ કેમ, નર્મદા કેમ વગેરે ક્ષેત્રોમાં વસવાટ કરતા આદિવાસીઓને પોતાના અધિકારોથી વંચિત થવું પડ્યું છે. તેઓએ જીવનનિર્વાહ માટે પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાયને સ્થાને અન્ય વ્યવસાય કરવો પડે છે. તેઓએ પોતાની સંસ્કૃતિ, અસ્મિતા, અસ્તિત્વ વગેરે ઉપર અન્ય સંસ્કૃતિ અથવા સત્ય સમાજની સંસ્કૃતિના આક્રમક પ્રહારો સામે ઝુકીને તે મુજબ જીવન જીવવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં જે તે પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા આદિવાસી સમૂહો પોતાનો પરંપરાગત પ્રાકૃતિક ધર્મનો ત્યાગ કરી હિન્દુ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઈસ્લામ ધર્મ વગેરે અપનાવી રહ્યા છે. જેના પરિણામે તેઓના દેવ-દેવીઓની પૂજા આરાધનામાં, સામાજિક - ધાર્મિક ઉત્સવોમાં સહભાગીપણું લુપ્ત થઈ રહ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને પોતાના સમાજની સંસ્કૃતિ અંગેનું જ્ઞાન વર્તમાન પેઢી પાસે અલ્પ પ્રમાણમાં હોવાનું જણાય છે. નવી પેઢી વધુ ને વધુ સભ્યતા બતાવવા માટે આધુનિક-અનુ-આધુનિક મૂલ્યો અપનાવી રહી છે. તેમાં તેઓને પોતાની અસ્મિતાનું મૂલ્ય જોવા મળતું નથી. તેઓના ઉપર વડીલોનું, જાતિપંચનું પ્રભુત્વ રહ્યું નથી. આજના આદિવાસી યુવાનો ભવિષ્યમાં ઉભા થનાર પડકારરૂપ પ્રશ્નો અથવા સમસ્યાઓ વિષે વિચાર કર્યા સિવાય આધુનિક ભૌતિક સુખ-સુવિધાઓ પાછળ દોટ મૂકી છે. સંતાનોના આ ભૌતિક સુખની માયાજાળમાં માતા પિતાએ પોતાની મિલકતનું વેચાણ કરીને અથવા ગીરવે મૂકીને પોતાના કુટુંબને ગરીબી રેખા હેઠળ લઈ જતા હોય એવું સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. કારણ કે આ ભૌતિક સુખની દોટમાં તેઓએ પોતાની અસ્મિતા ગુમાવી દીધી છે. તેઓ પોતાની ઓળખ છૂપાવવા પ્રયત્ન કરતા હોવાનું જણાય છે. આથી આદિવાસીઓની પરંપરાગત સંસ્કૃતિ વર્તમાનમાં સંગ્રહાલયો મ્યુઝિમો માં નિર્માણ થઈ રહી છે. શિક્ષિત આદિવાસીઓ અન્ય સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ કરીને પોતાનું સ્વમાન ગુમાવી રહ્યા છે. તેમનું જીવન યાંત્રિક સ્વરૂપનું હોવાનું જણાય છે. તેમની પોતાની ઓળખ અસ્તિત્વ અસ્મિતા - સ્વમાન - ગૌરવ એક પ્રાણ પ્રશ્ન તરીકે ભયંકર જોખમમાં છે.

ટૂંકમાં આદિવાસીઓની અસ્મિતા અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં ૯મી ઓગષ્ટના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય આદિવાસી ગૌરવ દિવસ ઉજવવાનો મૂળભૂત હેતુ તેઓમાં પોતાની સંસ્કૃતિ, ઓળખ, અસ્તિત્વ, અસ્મિતા, ગૌરવ ટકાવી રાખવા અધિકારો પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવાનો છે. ઈ.સ. ૧૯૭૭માં જીનીવા ખાતે સંયુક્તરાષ્ટ્રસંઘ (યુનોમાં) આદિવાસી સંગઠનો - સંસ્થાઓએ આદિવાસીઓની સ્મૃતિરૂપે ડાબા પગલાનું મિશન નક્કી કર્યું છે. તેઓમાં એકતા, શાંતિ, ભાઈચારા સાથે પોતાના અધિકારો જતનના પ્રતિક સ્વરૂપે આદિવાસી ધ્વજ છે. તે માં સફેદ અને લીલો રંગ છે. તે તેઓની અસ્તિત્વ- અસ્મિતાનો પ્રતિક સ્વરૂપે છે. આદિવાસીની અસ્મિતા અને અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે કેટલાક દિશા નિર્દેશો તરફ ધ્યાન આપવું આવશ્યક જણાય છે.

૧. આદિવાસીઓની અસ્મિતા અને અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે તેઓના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો શિક્ષણક્ષેત્રના મુખ્ય ધારામાં સાંકળવા જોઈએ.
૨. આદિવાસી સંસ્કૃતિને મ્યુઝિમમાં સત્ય સમાજના લોકોની કુતુહલતા સંતોષવાના વલણથી દૂર રાખી તેઓની સંસ્કૃતિનું સાચું મૂલ્ય દર્શાવી સામાજિક પરિવર્તન કે પ્રગતિના આધુનિક પ્રવાહમાં સાંકળવા જોઈએ.

જાણકારી મળી રહે તેમજ પોતાના અધિકારો પ્રત્યે સભાનતા ધરાવે તેવી આયોજિત વિકાશલક્ષી સામાજિક વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવી જોઈએ.

૪. આદિવાસીની જીવાદોરી સમાન જળ, જમીન, જંગલથી તેઓને વંચિત કરે છે. તેવી કાયદાકીય જોગવાઈઓ દૂર કરવી જોઈએ. સમગ્ર આદિવાસીઓ જીવાદોરીની અસ્મિતા સાથે જોડાયેલા રહે તેવી સામાજિક વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવી જોઈએ.
૫. આધુનિક - અનુ આધુનિક શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાંથી આદિવાસીઓમાં શિક્ષિત બેકારી, આઈ.ટી. તેમજ અન્ય ભાષા (અંગ્રેજી)નું જ્ઞાન પુરતા પ્રમાણમાં ન મળતું હોવાથી અમુક જટિલ પ્રશ્નો ઉદ્ભવી વિકાસ પામ્યા છે. જેને પરિણામે ઘણીવાર તેઓમાં એક પ્રકારની લઘુતાશુભિ જોવા મળે છે. તે દૂર થાય તે માટે આધુનિક - અનુ આધુનિક શિક્ષણક્ષેત્રે આદિવાસીઓની સુવ્યવસ્થિત રીતે જ્ઞાન મળી રહે તેમજ તેની સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ-અસ્મિતા ટકાવી શકે તેવી શૈક્ષણિક - વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવી જોઈએ.

“સંદર્ભસૂચિ”

- (૧) જી.ડી.દેસાઈ : ‘જોડણીકોશ’
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
- (૨) લેન્સી લોબો અને મેક્વાન : “શોષણ અને આંતકની આગમાં આદિવાસીઓ”
(૨૦૦૨) સેન્ટર ફોર કલ્ચર એન્ડ ડેવલપમેન્ટ, વડોદરા.
- (૩) મનાણી : “મૂળનિવાસી આદિવાસી આંદોલન”
નાનામવા મેઈનરોડ, રાજકોટ.
- (૪) એસ. જે. : “સંગઠન અને સંઘર્ષની ન્યાય કૂચ”
(૨૦૦૮) રાજપીપલા સમાજ સેવા મંડળ

શ્રી વિષ્ણુનું પૌરાણિક સ્વરૂપ

-પટેલ જીગીશાબેન નવીનભાઈ
એમ.એ., બી.એડ., એમ.ફીલ., સ્લેટ.
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ વાંસદા

✦ પ્રસ્તાવના :

ઋગ્વેદમાં શ્રીવિષ્ણુને સૂર્યનો અન્યતમ રૂપ ગણવામાં આવ્યા છે. વિષ્ણુ શબ્દ વિષ્ણુ વ્યાપ્તૌ ધાતુમાંથી બન્યો છે. વિષ્ણુ એટલે વ્યાપનશીલ. આમ વિષ્ણુ શબ્દ સૂર્યનો વાચક બને છે. પરિણામે વિષ્ણુ એટલે ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરનાર દેવ. ઋગ્વેદમાં શ્રીવિષ્ણુ માટે ત્રિવિક્રમ શબ્દનો પણ પ્રયોગ થયો છે. શ્રીવિષ્ણુએ પોતાના ત્રણ પગલાંથી બ્રહ્માંડને માપી લીધું હતું એવું વર્ણન ઋગ્વેદમાં જોવા મળે છે.

यथा रश्मिभरतिशयेनायं व्याप्तो भवति .
व्याप्नोति वा रश्मिभिरयुं सर्वम् तदा विष्णुरादियो ..
(નરુક્ત પૃ. ૧૨૪)

કિરણો દ્વારા વ્યાપ્ત હોવાને લીધે અથવા તો કિરણો દ્વારા સમગ્ર સંસારને પ્રકાશમાન કરવાના હેતુને લીધે જ સૂર્યને વિષ્ણુનાં નામથી અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

✦ શ્રી વિષ્ણુનું પૌરાણિક સ્વરૂપ :

પુરાણોએ આ જગતનાં મૂળમાં વર્તમાન, નિત્ય, અજન્મા, અક્ષય, અવ્યય, એકરસ તેમજ નિર્મલ પરબ્રહ્મને વિષ્ણુની સંજ્ઞા આપી છે. તે જ પ્રકૃતિથી પણ શ્રેષ્ઠ-પરશ્રેષ્ઠ અંતરાત્મામાં સ્થિત પરમાત્મા રૂપ, વર્ણ, નામાદિ વિશેષણોથી યુક્ત તેમજ છ વિકારો- જન્મ, વૃષ્ઠિ, સ્થિતિ, પરિણામ, ક્ષય તથા વિનાસ આ બધાથી શૂન્ય રહે છે. એમના વિષયમાં માત્ર આટલું જ કહેવાય છે કે,-

शक्यते वक्तं यः सदास्तीति केवलम् ।

(વિષ્ણુપુરાણ ૧-૨-૧૧)

“તે સર્વદા છે.”

જે સમયે ‘મહાપ્રલય’ થયો હતો ત્યારે ન તો દિવસ હતો ના રાત્રિ, ના આકાશ અને નહીં પૃથ્વી, ન તો અંધકાર ન પ્રકાશ હતો; અને એના સિવાય બીજું આ સમયે ઈન્દ્રિયો તેમજ બુદ્ધિનાં અવિષયક એક પ્રધાન ‘બ્રહ્મ તેમજ પુરુષ’ હતા. પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં જે સંજ્ઞા દ્વારા બ્રહ્મનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ વિષ્ણુ છે. આ વિષ્ણુનાં બે સ્વરૂપ છે-

૧. ઉપાધિરહિત બ્રહ્મનું પહેલું રૂપ છે- પ્રધાન અને પુરુષ
૨. બીજું રૂપ છે- કાલ.

આ બંને રૂપો સૃષ્ટિ તેમજ પ્રલય અથવા તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને સંયુક્ત તેમજ વિયુક્ત કરે છે. આ કાળરૂપ ભગવાન અનાદિ તેમજ અનંત છે. આથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તેમજ પ્રલય પણ ચાલું જ રહે છે.

પ્રધાન અને પુરુષ બન્ને અલગ-અલગ સ્થિતિ છે. સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર પોતાની ઈચ્છાથી વિકારી પ્રકૃતિ અને અવિકારી પુરુષમાં પ્રવેશ કરી એને ક્ષોભાયમાન કરે છે. ત્યારે જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ બ્રહ્મ અથવા વિષ્ણુનું પ્રથમ રૂપ

‘પુરુષ’ છે. પ્રધાન તેમજ વ્યક્ત એમનાં બીજા રૂપ તેમજ બધાને ક્ષોભાયમાન કરવાવાળો ‘કાળ’ એમનો પરમ સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે

પ્રધાન પુરુષવ્યક્તકાલાનાં પરમં હિ યત્ .

પશ્યન્તિ સૂરયઃ શૂદ્ધં તદ્ વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ..

(વિષ્ણુપુરાણ ૧-૧૨-૧૬)

પુરુષ, પ્રધાન, વ્યક્ત તેમજ કાળ એમનાં રૂપ જરૂર છે પરંતુ તે બધાથી પર છે. ભગવાન વિષ્ણુનાં પરમ વિશુદ્ધ પદને ‘યોગીજનો’ જ જોઈ શકે છે કે અનુભવી શકે છે.

વિષ્ણુ સર્વવ્યાપી અને સર્વત્ર (આખુ) વિશ્વ એમાં સમાયેલું છે. આથી જ ‘વાસુદેવ’નાં નામથી વિસ્તારીત છે.

વિષ્ણુનાં આ વ્યાપક રૂપનો સંકેત એમનાં મૂર્ત રૂપનાં આયુધ અને આભુષણોથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. કૌસ્તુભમણિ : જગતનાં નિર્લેપ, નિર્ગુણ અને નિર્મળ સ્વરૂપનો પ્રતીક
૨. શ્રી વત્સ : પ્રધાન અથવા મૂળ પ્રતીક
૩. ગદા : બુધ્ધિ
૪. શંખ : પંચ મહાભૂતોનો ઉદય કારણ તામસ, અહંકાર
૫. ધનુષ : ઈન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરવાવાળો રાજસ અહંકાર
૬. વૈજયન્તિ માલા : પાંચ તન્માત્રા તેમજ પંચ મહાભૂતોનો સંઘાત
૭. બાણ : જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેમજ ઈન્દ્રિય
૮. ખડ્ગ : વિદ્યામાન જ્ઞાન.

મતલબ એ છે કે ભગવાન વિષ્ણુથી જ આ પચ્ચીસ તત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એમને (શ્રીવિષ્ણુ) ને પ્રતીક રૂપે એમનાં શરીર પર આયુધો અને આભુષણોને ધારણ કરે છે. અર્થાત વિદ્યા-અવિદ્યા, સત્-અસત્ તેમજ અવ્યય જે કઈ વિશ્વમાં છે. તે બધું ભગવાન વિષ્ણુથી જ છે. વેદ, શાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, પુરાણ, વેદાંગ કાવ્યની ચર્યા તેમજ સમસ્ત રાગ-રાગિની આદિ વિશ્વમાં જે કઈ વિદ્યામાન છે, તે બધું જ વિષ્ણુનું શરીર છે.

શ્રી ભગવાન વિષ્ણુ જ જગતમાં એકમાત્ર વ્યાપક તત્વ છે. જેની જ્ઞાનાત્મક ભક્તિથી જીવ સંસારના (બંધા) બંધનોથી નિશ્ચિતપણે મૂક્ત થઈ શકે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બીજા સ્કંધમાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વર્ણવેલ વિરાટ પુરુષનું વર્ણન જેમકે- ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનમાં વર્તેલું જે કઈ જોવામાં આવે છે તે સર્વ એ પુરુષરૂપ જ છે. એ વિરાટ આ જગતમાં જગત્ કરતાયે અધિક સ્વરૂપે વ્યાપેલાં છે. એ વિરાટ આ બ્રહ્માંડને અને બ્રહ્માંડની બહાર સર્વને પ્રકાશિત કરે છે. વળી તે વિરાટપુરુષે નાશવંત સર્વ કર્મફળોનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી તે કેવળ સર્વાત્મા છે; એટલું જ નહીં પણ અમૃત તત્વરૂપ આત્માનંદ મોક્ષના પણ ઈશ્વર છે. ભૂલોક આદિ સર્વ લોકો જેમનો અંશ છે એવા એ વિરાટરૂપનાં અંશરૂપ લોકોમાં સર્વ જીવો વસે છે.

✦ ઉપસંહાર :

બ્રહ્માજીએ જોયેલું મહાપુરુષ મહાવિષ્ણુનું રૂપ માયામય જ છે. આ જ માયામય સ્વરૂપ વિશે સાતમાં સ્કંધમાં નારદજી કહે છે કે-

एवं सहस्रवदनाडधिशिरः

કરોરૂનાસાસ્યકર્ણનયનાભરણાયુદ્ધયમ્ .

માયામયં સદુપલક્ષિતસંનિવેશં

દષ્ટવા મહાપુરુષમાપ મુદં વિરિચઃ ..

(ભાગવદ્ પુરાણ ૭-૯૩૬)

હજારો મુખ, પગ, મસ્તક, હાથ, સાથળ, નાક, કાન, નેત્ર, અલંકારો તથા આયુધોથી યુક્ત માયાપ્રધાન અને સમસ્ત બ્રહ્માંડોનો જેમનાં લીલા શરીરમાં સમાવેશ છે એવા આપ મહાપુરુષનું દર્શન કરી બ્રહ્માંડ પામ્યા હતા.

તદ્ વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ .

(ઋગ્વેદ ૧-૨૨-૨૦)

ઋગ્વેદ અનુસાર વિષ્ણુના આ પરમપદનો વિદ્વાનો હંમેશા આકાશમાં વિચરણ કરનાર સૂર્યની માફક જુએ છે. વેદમાં વિષ્ણુની ઇન્દ્ર સાથે ગાઢ મિત્રતા દર્શાવી છે. આથી આ વાતની પૂષ્ટી થાય છે કે, ઇન્દ્રની જેમ શ્રી વિષ્ણુ પણ બલશાળી દેવતા હશે.

✦ સંદર્ભ ગ્રંથો :

૧. નિરુક્તમ્

-વસંતકુમાર ભટ્ટ કૃત,
ચૌખંબા પ્રકાશન.

૨. મહર્ષિ વેદવ્યાસ કૃત “વિષ્ણુપુરાણ”

૩. શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ

-શ્રીધરસ્વામી વિરચિત
સંસ્કર્તા- પ્રાચાર્ય જગદીશલાલ શાસ્ત્રી

૪. ઋગ્વેદ મંડળ એક અને સાત

-વસન્તકુમાર ભટ્ટ
ચૌખંબા પ્રકાશન.

ભાષાશાસ્ત્રમાં ભાષાનું સ્થાન

- પ્રો.રામાનુજ વિદ્યાબેન જી.

M.A.B.Ed, UGC-NET (સંસ્કૃત)

ઈશ્વરનું શ્રેષ્ઠ સર્જન એટલે માનવ. આ માનવને સંસારમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે અમુક આવશ્યક પદાર્થોની જરૂર પડે છે.જેમકે, હવા,પાણી,ખોરાક,રહેઠાણ વગેરે.પણ તો તમે એમ કહેશો કે આ વસ્તુઓની જરૂર તો દરેક સજીવને પડે છે.જેમકે, પશુ-પક્ષી,પ્રાણી,જીવજંતુઓ.....

તો પછી, માનવ અને અન્ય સજીવો વચ્ચે તફાવત શું છે? તફાવત છે, માત્ર બાહ્ય દેહકૃતિનો નહિ, પણ લાગણીનો-વિચારોનો.તમે કહેશો-લાગણી અને વિચાર તો પશુ-પંખી વગેરેને પણ હોય. એમાં માનવ અને અન્ય જીવો વચ્ચે શો ભેદ?

હા,હવે આવી મુદ્દાની વાત-

અન્ય જીવો પોતાની લાગણી-વિચારો વ્યક્ત કરે છે,ભિન્નભિન્ન અવાજો દ્વારા .જેમકે, કિકિયારી, ચિચિયારી,કલબલાટ,ગણગણાટ,ટહુકાર,ભાંભરવું.....

માનવને સંસારમાં અસ્તિત્વ ટકાવવા હવા,પાણી,ખોરાકની જરૂર છે,પણ સમાજમાં પોતાની હાજરી નોંધાવવા માટે તેને વિચારો-લાગણીઓને વ્યક્ત કરવી પડે છે તે કામ માત્ર ઈશારા કે હાવભાવથી શક્ય નથી.મનોભાવો-વિચારો વ્યક્ત કરવા તેને એક માધ્યમ જોઈએ.જેનાથી તે પોતે પોતાની વાત-વિચાર-લાગણી રજૂ કરી શકે અને અન્ય માનવી તેને સમજી શકે.જે માધ્યમ દ્વારા તે પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં એટલે કે સામાજિક જીવનમાં સરળતાથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે અને એ માધ્યમ કયું છે? બોલો . . . .જવાબ છે ભાષા.

હવે, વિચારો કે જો આ ભાષારૂપી માધ્યમ જ ન હોત તો આપણા રોજિંદા કાર્યોમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાત. વિચારવાની જરૂર નથી.પ્રયોગ કરી જુઓ- એક દિવસનું મૌન પાડીને.તમે કહેશો થઈ શકે-લખીને.પણ લખવા માટે કોઈક ભાષા તો જોઈએ જ ને!

આપણે કહીએ છીએ કે ‘મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે.’ ‘મનુષ્ય એક બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે.’ પણ એ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એ ખબર કઈ રીતે પડે? એ ઓળખાણ માત્ર ભાષાથી જ થઈ શકે.એટલે વિદ્વાનોએ માનવીની સચોટ ઓળખ માટે એ વાત ઉપર ધ્યાન દોર્યું છે કે “માનવી એક બોલતું-ભાષાનો ઉપયોગ કરતું-પ્રાણી છે.”

પશુપંખીઓ પણ પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવા અમુક અવાજો કાઢે છે.પરંતુ તે અવાજ એટલે કે એમની પોતાના માટે વપરાતી ભાષા.એ અત્યંત મર્યાદિત જોવા મળે છે. જ્યારે મનુષ્યની ભાષા અસીમિત ક્ષમતા ધરાવે છે.

હેવે તમને ભાષાના સ્થાનની જાણ થશે કે આ ભાષાઓ માનવસમાજ માટે કોઈ દેવી-દેવતાઓથી જરાય ઓછા મહત્વની નથી.તેથી આ ભાષાને નમસ્કાર. આવી ભાષાઓને જાણવા-સમજવા અભ્યાસ કરવા માટે જે વિજ્ઞાન છે તે છે ભાષાવિજ્ઞાન કે ભાષાશાસ્ત્ર.

ભાષાશાસ્ત્ર મુજબ તેના અધ્યયનનો વિષય સ્પષ્ટ જ છે-ભાષા. ભાષા એટલે માનવીના જીવનની તે પ્રક્રિયા કે જેની અંદર તે પોતાનાં કેટલાક ધ્વનિચંત્રોનો પ્રયોગ કરીને તેનાથી અનેક પ્રકારના ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ કરીને તેના દ્વારા પોતાના ભાવો અને વિચારોનું પ્રકાશન કરે છે. આ રીતે ભાષા ભાવવિનિમયનું ધ્વન્યાત્મક સાધન છે.^૧

-Marcel Cohen

આ ભાષાશાસ્ત્ર માત્ર સભ્ય સમાજની જ ભાષાઓનું અધ્યયન કરે છે,એવું નથી. કારણકે જે સંતાનો એક જ માતાની કૂખે જન્મ્યા હોય તે સંતાનોમાં ભેદભાવ કઈરીતે રાખી શકાય? તેવી જ રીતે એક ભાષાકુળમાંથી જન્મેલી ભાષાઓમાં ભેદભાવ શાનો?

ભાષાશાસ્ત્ર માનવભાષા નાં બધા જ રૂપો, પછી ભલે તે સભ્યજાતિની હોય કે અસભ્ય જાતિની, પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન,દેશી હોય કે પ્રાકૃત, આધુનિક પ્રચલિત કોઈ પણ ભાષા.ભાષાશાસ્ત્ર આ ભાષાને ભાવ-વ્યંજનાનું સાધન માનીને તેનું અધ્યયન કરે છે.

આમ,ભાષાનું લક્ષણ જોઈએ તો,

યાદૃચ્છિક ધ્વનિસંકેતોની એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થાને ભાષા કહે છે.આ ભાષા દ્વારા માનવસમુદાય પોતાના વિચારો અને લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ/આપ-લે કરતો હોય છે. અથવા તો આવી ભાષા શ્રોતામાં કોઈક પ્રતિભાવ જગાડવા વપરાતી હોય છે.^૨

અંતમાં, કેટલાક વિદ્વાનોએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.^૩

“ધ્વનિસંકેતો દ્વારા વિચારોનું પ્રગટીકરણ તે ભાષા.”

-સ્વિટ

“વિચાર વ્યક્ત કરતો સંકેતોનો સમૂહ તે ભાષા.”

-વેન્ડ્રીઝ

સુપ્રસિદ્ધ ભાષાવિજ્ઞાની સોસ્યુરના મતે, “ભાષાના પ્રતીકો માત્ર વસ્તુ અને નામને સાંકળતા નથી, પરંતુ ખ્યાલ(concept) અને ધ્વનિ કલ્પન(sound image)ને જોડે છે. વર્ણો માત્ર બોલાતા ભૌતિક અવાજરૂપ ધ્વનિઓ નથી, પણ ધ્વનિઓની મનોવૈજ્ઞાનિક છાપ છે, જેણે આપણી સમજ પર ચોકકસ છબી ઉપસાવી છે.

હા,ભાષા જ એક એવું માધ્યમ છે,જેના દ્વારા માનવી પોતાના મગજના વિચારો કે મનની લાગણીઓને એટલે કે માનસિક આધારને ભૌતિક આધાર રૂપે પરિવર્તિત કરી શકે છે.^૪

* સંદર્ભગ્રંથો:

૧.સંસ્કૃતનું ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયન-અનુ.હર્ષદેવ માધવ

૨.ભાષાશાસ્ત્ર અને પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષા-ડૉ.વસંતકુમાર મ.ભટ્ટ

૩.સંસ્કૃતનું તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન-જીતેન્દ્ર દેસાઈ

૪. સંસ્કૃત ભાષા વિજ્ઞાન – પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ

॥ वेदो में भूगोलविद्या ॥

राजपरा मनिष

M.A.,M.Phil.

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरायो
यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवु ।
यस्मामिदं जिन्वति प्राणदेजत्

सा नो भूमिः पूवेपेये दधातु । (अथर्ववेद - १२/१/३)

भारतीय संस्कृति के इतिहास में वेदो का स्थान नितान्त गौरवपूर्ण है । वेद शब्द ज्ञानार्थक विद् धातु (विद् जाने) से घय प्रत्येय करने पर बनता है । इसका आशय है - ज्ञान । अतः वेद शब्द का अर्थ होता है - ज्ञान की राशि या ज्ञान का संग्रह ग्रन्थ । मनुने वेदो को सारे ज्ञानो का आधार मानकर उन्हे 'सर्वज्ञानमय' कहा है । अर्थात् वेदो मे सभी प्रकार के ज्ञान और विज्ञान के सूत्र विद्यमान है ।

यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो, मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोडभिहितो वेदे, सर्वज्ञानमयो हि सः ॥(मनु-२/७)

वेदो में भूगोल संबन्धी सामग्री अत्यल्प है । अतः इस विषय पर कुछ अधिक लिखना संभव नहीं है । जो स्फुट सन्दर्भ मिलते है, उनके आधार पर कुछ तथ्य स्पष्ट होते है उनका ही यहाँ संक्षेप में वर्णन प्रस्तुत किया जा रहा है । भूगोलशास्त्र मे राष्ट्र और देश की स्थिति का वर्णन विविध भूखण्ड या द्विप, पर्वतादि, समुद्र-नदियाँ, स्थान-विशेष आदि का वर्णन आता है । वैदिक साहित्य में भी विविध, राष्ट्र, नदियाँ एवं स्थान विशेष का वर्णन मिलता है ।

राष्ट्र और देश

वेदो में राष्ट्र और देश की स्पष्ट कल्पना है । राष्ट्र की उन्नति, राष्ट्र की सुरक्षा राष्ट्र-संचालन भावना आदि का अनेक मंत्रो में उल्लेख है । ¹ यजुर्वेद में राष्ट्रीय सुरक्षा के लिए सदा जागरूक रहने का निर्देश है । ² अथर्ववेद के 'राष्ट्राणि' के द्वारा अनेक राष्ट्रो का संकेत है अथर्ववेद में देश शब्द का भी प्रयोग है ³ और देश पर आने वाले संकटो के निवारण की प्रार्थना की गई है । ⁴

विविध भू-भाग या द्वीप

अथर्ववेद में भूमि के ३,६ और ९ भागों का उल्लेख है । वर्तमान भौगोलिक दृष्टि से इनकी आनुमानिक व्याख्या की जा सकती है । अथर्ववेद का कथन है 'तिस्रः पृथिवी ⁵ अर्थात् पृथ्वी के ३ खण्ड है । पृथिवी के तीन भूखण्ड ये माने जा सकते है - १ यूरेशिया २, आफ्रीका, ३ अमेरिका ।'

अथर्ववेद का अन्यत्र कथन है - 'षड उर्व्यः ' अर्थात् पृथिवी के ६ खंड है । ⁶ इन भूखण्डो को महाद्विप मानने पर आज के छ भूखण्डो माने जा सकते है । अथर्ववेद का यह कथन विशेष महत्वपूर्ण है कि पृथिवी के ६ खंड है और उनमें से एक अधिक बडा है । ⁷ पूर्वोक्त ६ भूखंडो में यूरोप और एशिया का मिला हुआ भूखंड यूरेशिया वस्तुतः बडा है ।

भारतीय परम्परा के अनुसार पृथिवी पर ७ बड़े द्विप है। अतएव पतंजलि ने महाभाष्य में 'सप्तद्वीपावसुमती' अर्थात् पृथिवी पर सात द्वीप है यह लिखा है। अग्निपुराण में सात द्वीपो के ये नाम दीये है। १. जम्बू द्वीप, २. प्लक्ष, ३. महान शाल्मलि, ४. कुश, ५. कौच, ६. शाक, ७. पुष्कर द्वीप। भारतवर्ष जम्बूद्वीप का एक अंश माना जाता है।

विविध भू-भाग या द्विप

ऋग्वेद और अथर्ववे में दो, तीन और चार समुद्रों का उल्लेख है।

दो समुद्र - ऋग्वेद और अथर्ववेद के अनेक मन्त्रों में दो समुद्रों का उल्लेख मिलता है। उन्हीं समुद्रों आदि से पूर्व और पश्चिम समुद्रों का उल्लेख है।⁸ पूर्व समुद्र से बंगाल की खाड़ी और पश्चिम समुद्र से अरब सागर ज्ञात होता है।'

तीन समुद्र - अथर्ववेद के एक मन्त्र में तीन समुद्रों का उल्लेख मिलता है।⁹ उपर्युक्त दो समुद्रों के अतिरिक्त तीसरा समुद्र उत्तर की ओर था। यह समुद्र विशाल भूमध्य सागर के अवशेष काला सागर, केस्पियन सी और अराल सागर के रूप में आज भी विद्यमान है।

चार समुद्र - ऋग्वेद और अथर्ववेद में चार समुद्रों को धन का भंडार कहा गया है।¹⁰

"चतुःसमुद्रम्" और 'समुद्रान् चतुरः' से चार समुद्रों का स्पष्ट उल्लेख है। चतुर्थ समुद्र हिन्द महासागर लेना उचित प्रतििति होता है।

समुद्री व्यापार - ऋग्वेद में स्पष्ट उल्लेख है कि समुद्री व्यापार होता था सौ डांडो (अरित्र) वाले विशाल पोते होते थे। ऐसे पोत कभी-कभी टूट भी जाते थे और भुज्य जैसे व्यापारी को सुरक्षित निकालने की व्यवस्था भी की जाती थी।¹¹

नदियाँ -

ऋग्वेद और अथर्ववेद में अनेक नदियों का उल्लेख है। प्रमुख नदियों का विवरण यहाँ दिया जा रहा है।

सप्त सिन्धु :- ऋग्वेद और अथर्ववेद में सप्त सिन्धुः अर्थात् सात नदियों का कई बार उल्लेख है।¹² एक मन्त्र में कहा गया है कि ये सात नदियाँ हिमालय से निकलती हैं और सिन्धु में मिलती हैं।¹³ इन्हे सिन्धु की पत्नी और सिन्धु को इनकी रानी भी कहा गया है।¹⁴ इन सात नदियों में पंजाब की पाँच नदियाँ सतलज, व्यास, इरावति, चेनाब, जेलम ली जाती हैं। इनके अतिरिक्त दो नदियाँ सिन्धु और सरस्वती ली जाती हैं। ये सात मिलकर सप्त सिन्धु होती हैं।

सरस्वती, गंगा आदि नदियाँ - ऋग्वेद में उल्लेख है कि सरस्वती पर्वत से निकलती है और समुद्र में मिलती है।¹⁵ अथर्ववेद में उल्लेख है कि देवोंने सरस्वती नदी के किनारे सर्वप्रथम जौ की खेती की। वहाँ की भूमि अत्यंत उर्वरा थी।¹⁶ ऋग्वेद का १०.७६ सुक्त नदी सुक्त कहाँ जाता है। इसमें एक साथ अनेक नदियों का उल्लेख है।

इमं मे गडगे यमुने सरस्वति, शतुद्रि स्तोमं सचता परूष्ण्या।

असिकन्या मरूदवृधे वितस्ययाडडर्जीकीये शृणुहया सुषोमया ॥

(ऋग - १०/७५/५)

नदी सुक्त के हि अगले मन्त्र में सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदियों का उल्लेख है।

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसत्वा रसाया श्वेत्या त्या ।
त्वं सिन्धो कुभया गोमंती कुमुं मेहल्वा सरथं याभिरीयसे ॥

(ऋग - १०/७५/६)

इसके अतिरिक्त अफगानिस्तान की 'स्वात' नदी, पंजाब की 'विपास-व्यास' नदी, कुरुक्षेत्र की 'आपया-बरसाती' नदी और जिसके किनारे सोम होता था ऐसी 'अशुमती' नदी उल्लेख भी ऋग्वेद में मिलता है ।

जनपद एवं स्थान नाम -

वैदिक साहित्य में कतिपय जनपदों और स्थानों के नाम प्राप्त होते हैं । उनका संक्षिप्त परिचय यहाँ दिया जा रहा है ।

गन्धारि - अथर्ववे में गन्धारि, मूजवत्, अंग और मगध इन स्थानों का एक साथ उल्लेख मिलता है ।¹⁷ इन स्थानों पर ज्वर के भेदों को भेजने का वर्णन है । ऋग्वेद और अथर्ववेद में गन्धार देश का प्राचीन नाम गन्धारी मिलता है । वर्तमान कन्धार नाम गन्धारी का ही विकृत रूप है । तक्षशीला से काबूल तक का प्रदेश गन्धार कहलाता था । गन्धार प्रदेश में रावलपींडी और पेशावर जिल्ले हैं ।

मूजवत्-अंग - यह वर्तमान मुंजान इलाका है, जो वंक्षु (आक्स्स, आमू) नदी के दक्षिण में गलचा भाषा-क्षेत्र है । मूजवत् यह हिन्दुकुश की एक शाखा का नाम है जो भारत के उत्तर-पश्चिम में है । इस पर्वत पर सोमलता होती थी । अतः सोम को मौजवत् कहा गया है ।¹⁸ गोपथ ब्राह्मण में अंगमगधेषु समस्त पद मिलता है । इससे ज्ञात होता है कि ये दोनों स्थान समीपस्थ हैं । बिहार में गंगा का दक्षिण पूर्वी मैदान भाग अंग देश था और गंगा का दक्षिण पश्चिम भाग जीसमे पटना और गया जिले हैं वह मगध नाम से जाना जाता था । यजुर्वेद में मगध को अतिकृष्ट (उच्च स्वर से गाना) का काम दिया गया है ।¹⁹ इससे ज्ञात होता है कि मगध का सम्बन्ध चारण या भाट के काम से रहा है ।

कुरु-पंचाल - ऐतरेय ब्राह्मण में मध्यप्रदेश में कुरु पंचालों के राज्यों का उल्लेख है । वहाँ राज्य नामक शासन प्रणाली प्रचलित थी ।²⁰ कुरु-पंचालों की राजधानी 'आसन्दीवन्त' थी । कुरुक्षेत्रवाला प्रदेश कुरु राजाओं का था पंचालों की राजधानी मध्यप्रदेश में काम्पिल (वर्तमान कम्पिल) थी । ऐतरेय सतपथ आदि में वर्णन है कि आसन्दिन्त में ही परीक्षीत और जनमेजय ने अश्वमेध यज्ञ किया था । और वहाँ इनका अभिषेक हुआ था ।

काशी - अथर्ववेद, शतपथ ब्राह्मण में काशी का उल्लेख है ।²¹ यह वर्तमान काशी या वाराणसी है । काशी निवासीओं का 'काशि' और काशि के राजा को 'काश्य' कहते थे । बृहदारण्यक उपनिषद् में अजातशत्रु को काशी का राजा बताया गया है ।

पंचजन - वेदों में अनेकबार पंचजन का उल्लेख है - 'पंचजना मम होत्रं जुषध्वम्'²² इसका अभिप्राय है - पूर्वे, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण के राजा एवं प्रजा तथा 'ध्रुवा मध्यमा प्रतिष्ठा' अर्थात् मध्यप्रदेश कुरु-पंचाल । इस प्रकार पंचजन से सारे प्रजा का प्रतिनिधित्व हो जाता था । सायणने पंचजन में ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र और निषाद

को लिया है। इसके अतिरिक्त कोशल, विदेह, कीकट, नैमीष आदि जनपद के नाम वेदों में मिलते हैं।

उपरोक्त सन्दर्भ से पता चलता है कि वेदों में विविध राष्ट्र द्विप आदि का सन्दर्भ मिलता है। तर्हि भारतीय वैदिक समय के लोग ये सब भू-स्थल एवं भू-विज्ञान से परिचित थे। ऋग्वेद और अथर्ववेद में विविध समुद्र से सन्दर्भ मिलता है और समुद्री व्यापार की व्यवस्था का भी ज्ञान होता है। आज तो रावलपींडी-पेशावर है वो पूर्व में गन्धारी के नाम से प्रचलित था। पटना, मध्यप्रदेश, काशी आदि क्रमशः पूर्व में मगध, कुरू-पंचाल और कौशांबी के नाम से जाना जाता था। ये सब स्थान विशेष का नाम वैदिक साहित्य में मिलता है। एवं विविध पर्वतो - हिमवत, मुजवत, महामेरु, कोच आदि पर्वतो और नदीओं का तो विशेष सुक्त भी ऋग्वेद में मिलते हैं। अथर्ववेद के पृथिवी सुक्त में तो भू-भाग का आध्यात्मिक और वैज्ञानिक रहस्योद्घाटन किया गया है। अतः वैदिक साहित्य का 'सर्वज्ञानमयो हि सः' यह वाक्य यहाँ सिद्ध होता है।

॥ संदर्भग्रन्थ ॥

- (१) राष्ट्रं मे देहि । यजु १०२ से ४
- (२) वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः । यजु ९.२३
- (३) त्वं राष्ट्राणि रक्षसि । अथर्व १९.३०.३
- (४) देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु । अथर्व १९.९.९
- (५) अथर्व १९.२७.३
- (६) अथर्व १९.७.१८
- (७) षड् उर्विः एकमिद् बृहत् । अथर्व १८.२.६
- (८) ऋग्वेद-१०.१३६.५ अथर्व. १.२.१०
- (९) त्रीन् समुद्रान् । अथर्व - १९.२७.४
- (१०) चतुः समुद्रम् धरूणं रयीणाम् । ऋग्वेद - १०.४७.२
- (११) अनारम्भणे तदवीरयेथाम् अन्नास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।
यदश्वीना उहर्थुर्भुज्युमस्तं शतरित्रां नामवातस्थिववांसम् ॥ ऋग्वेद - १.११६.५
- (१२) ऋग्वेद-१.३५.८ अथर्व - ४.६.२
- (१३) हिमवतः प्रसवन्ति अथर्व - ६.२४.९
- (१४) अथर्व. ६.२४.३
- (१५) एकाचेतत् सरस्वति नदिनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् । ऋग्वेद - ७.१५.२
- (१६) अथर्व - ६.३०.९
- (१७) अथर्व-५.२२.१४
- (१८) सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः ० । ऋग्वेद - १०.३४.९
- (१९) अतिकृष्टाय मागधम् । यजु - ३०.५
- (२०) एतरेय ब्राह्मण - ८.३.१४
- (२१) अथर्व. - ५.२२.१४ सतपथ १३.५.४.१९
- (२२) ऋग्वेद - १०.५३.४

नयी कहानी : संवेदना और शिल्प

- डॉ. गोपाल आर. गमारा
M.A.M.Phil., Ph.D

‘नयी कहानी’ शब्द का प्रयोग ‘नयी कहानी’ के समानांतर किया गया। ‘नयी कहानी’ की शरूआत राजेन्द्र यादव, कमलेश्वर, मोहन राकेश, भीष्म साहनी, उषा प्रियंवदा, मनु भण्डारी आदि कहानीकारों की कहानियों से होता है। “जब पुरानी कहानियों के आदर्श पात्र और उनकी स्थितियाँ जीवन में कहीं दृष्टिगोचर न हुई तो वैसे कहानियों से वितृष्णा होने लगी। लेखक के साथ-साथ पाठक भी कहानी से मनोरंजन की अपेक्षा कुछ अधिक माँग करने लगे। तब गढे-गढाये काल्पनिक कथानकों का जादू टूटा। कथाकारों ने बदलते जीवन के तकाजे को मानकर पहले निर्व्यक्तिक यथार्थवादी दृष्टि से मानव और समाज को देखा और ऐसी कहानियाँ लिखीं जो जीवन का एक जीता जागता उसकी गति से स्पंदित खण्ड- मात्र दिखायी देती थी।”⁽¹⁾

“नयी कहानी” के उद्भव के समय परंपरागत नैतिक मूल्यों का भी विघटन होने लगा था। अब मध्ययुगीन सामंती नैतिकता हमारे लिए काम की चीज नहीं रह गयी थी। अब आदर्श जीवन-पद्धति, समाज और परिवार, नीति सब में युगानुकूल नये मूल्यों की प्रतिष्ठा की माँग थी। जीवन की व्याख्या नये सिरे से दिये जाने का आग्रह होने लगा। इन प्रवृत्तियों ने हिन्दी की “नयी कहानी” में अपनी अभिव्यक्ति पायी।

‘नयी कहानी’ की अवधारणा १९५० के बाद बनने लगी थी। यह पुरानी कहानियों के कई रूपों में भिन्न है। नामवरसिंह का कथन है कि नयी कहानी में “कथानक का ह्रास नहीं हुआ है, कथा का ह्रास हुआ है और जीवन का एक लघु प्रसंग खण्ड- मूड विचार अथवा विशिष्ट व्यक्ति, चरित्र ही कथानक बन गया है अथवा उसमें कथानक की क्षमता मान ली गयी है। जो छोटी-सी बात पुराने कहानीकारों के लिए अपर्याप्त थी, उसी को नये कहानीकारों ने कहानी के लिए पर्याप्त मान लिया। .....नये कहानीकारों का ध्यान अब कथानक शिल्प की ओर नहीं है।”⁽²⁾

पहले की तरह आज की कहानी आधारभूत विचार का केवल अंत में संकेत नहीं करती, बल्कि ‘नयी कहानी’ का समूचा रूप-गठन और शब्द-गठन ही सांकेतिक है। कहानी के दौरान लेखक जगह-जगह संकेत देता चलता है। और ये सभी संकेत एक-दूसरे से इस तरह जुड़े रहते हैं कि एक संकेत प्रायः किसी पूर्ववर्ती तथा परवर्ती संकेत की ओर संकेत करता है। प्रभाव की संपूर्ण अन्विति को सांकेतिक बनाने का श्रेय एकदम नयी कहानी का है। नयी कहानी संकेत करती नहीं, बल्कि वह स्वयं संकेत है।”⁽³⁾

“नामवरसिंह ने जिस सांकेतिकता की बात कही है, उसे मोहन राकेश ने भी उठाया है। उनका कहना है कि जहाँ तक कहानी की आंतरिक उपलब्धियों का संबंध है उनमें सांकेतिकता को कहानी की एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि माना जा सकता है। पुरानी कहानी इस अर्थ में अलग होती है, कि उसमें सांकेतिकता का विस्तार पहले से भिन्न स्तरों पर होता है।”⁽⁴⁾ यानी कहानी का वास्तविक संकेत कहानी के सहज गठन से स्वतः उभर आता है।

पुरानी कहानियों का ढाँचा पूर्वनिर्मित होता था। इस ‘नयी कहानी’ से पहले एक आइडिया (विचार) हुआ करती थी - “एक विचार, सुक्ति या कभी-कभी तो केवल एक ‘विहग’ यह आइडिया या विचार कहीं अंत की ओर घिसी घटना या वाक्य में डाल दिया जाता था। कहानी के बाकी सारे तत्व इस आइडिया को घटाने या सिद्ध करने के लिए जुटाये जाते थे। सामग्री जुटाने की इस प्रक्रिया में न तो देश बाधक होता था, न काल।”⁽⁵⁾ ‘नयी कहानी’ एक अनुभव है और इसके लिए क्षण के कहानीकार ने ‘मैरा’ के चुनाव की पद्धति को ही आमूल बदल दिया है। आज की कहानी अतिरिक्त सावधानी बरतती है कि कहीं वह केन्द्रीय भाव या आइडिया अपनी शेष धारा से कट न जाये।

गंगा प्रसाद विमल पुरानी और ‘नयी कहानी’ में दूसरे ढंग से भेद करते हैं। उनके अनुसार स्वतंत्रता से पूर्व की हिन्दी कहानियों और स्वतंत्रता के बाद की हिन्दी कहानियों में स्पष्ट अंतर मोटे तौर पर ‘आधुनिक’

संदर्भों में रेखांकित किया जा सकता है। स्वतंत्रता के बाद कहानी का साहित्य-विधाओं के केन्द्र में स्थापित होना लोकजीवन से कथा-रचनाओं की संलग्नता का सबूत भी है। और कविता जैसी दूसरी विधाओं की अपूर्णता का धोतक भी।⁽⁶⁾

नये कहानीकारों में मानवीय मूल्यों के संरक्षण, जीवनी-शक्ति के परिप्रेषण एवं सामाजिक नव-निर्माण की उत्कट प्यास ही नहीं बल्कि आज की कहानी नयी भावभूमियों का सृजन भी कर रही हैं। नामवरसिंह पुरानी मान्यताओं को खंडित करते हुए कहते हैं कि 'आज कहानी की सफलता का अर्थ है, कहानी की सार्थकता। आज किसी कहानी का शिल्प की दृष्टि से सफल होना ही काफी नहीं है, बल्कि वर्तमान वास्तविकता के सम्मुख उसकी अर्थवत्ता या सार्थकता भी परखी जानी चाहिए।'

'नयी कहानी' में प्रवृत्तियों और विचारों की विविधता है। वह किसी बने-बनाये पैटर्न को लेकर नहीं चलती। उसमें अर्थों और भावों के कितने स्वर होते हैं। लक्ष्मीनारायण लाल के अनुसार "पर इतना कहना अतिकथन न होगा कि 'नयी कहानी' में जितनी विविध अनुभूतियाँ, विविध मानवीय सुख-दुःख के स्वर उभरे हैं, सबके अर्थ एक स्तर के नहीं हैं। कहीं गहराई है तो कहीं केवल विस्तार ही है।"

'नयी कहानी' में मूलतः दो तरह के स्वर उभरे हैं। राजेन्द्र यादव का कथन है कि - "आज की कहानी हमें दो रूपों में बँटी दिखायी देती है-एक में मनुष्य की घुटन, पराजय, पलायन, हार, अनियंत्रित और स्वच्छंद प्रवृत्तियों की वकालत या मात्र चित्रण होता है, दूसरे में मनुष्य के स्वस्थ और शुभ के प्रति, उसकी जिजीविषा के प्रति आस्था प्रकट होती है।" इतना ही नहीं, इस थीम को अधिक यथार्थवादी, प्रभावशाली बनाने के लिए कहानी ने कहीं कविता के वातावरण निर्माण की क्षमता ली है तो कहीं संगीत की सूक्ष्म लयात्मकता, कहीं चित्रकला के धुले-मिले बिम्ब और प्रतीक लिए हैं तो कहीं स्थापत्य की संतुलित घनता।

'नयी कहानी' के शिल्प की ओर ध्यान देना भी अनिवार्य है। आरंभिक कहानियों के शिल्प भाव से अलग-अलग देखते थे, किन्तु नयी कहानी में दोनों एक-दूसरे से मिलकर एक हो गए। बदलते जीवन की प्रक्रिया के प्रति हमारे दृष्टिकोण ने, अनुभूति और अभिव्यक्ति की प्रामाणिकता के आग्रह ने, नयी कहानी को आज न तो इतना इकहरा रहने दिया है, न कटा छँटा- "स्थिति को उसकी संपूर्णता में पकड़ने के आग्रह के कारण आज कहानी ध्वनियों, संकेतों, प्रतीकों और बिम्बों के अनेक स्तरों पर एक साथ चलती है, भाषा को अधिक प्रभावोत्पादक और अर्थगंभीर बनाती है।"⁽⁹⁾

कहानी के शिल्प निर्माण में भाषा की महत्वपूर्ण भूमिका है। आज की कहानी की भाषा बिम्बात्मक और प्रतीकात्मक होती है। राजेन्द्र यादव का कहना है कि "भाषा जिन्दगी की नब्ज है और शब्दों का विद्रोही हो उठना जिन्दगी का विद्रोही हो उठना है।"⁽¹⁰⁾ "वे भाषा को अनुभूति और अभिव्यक्ति के बीच की जीवित सत्ता मानते हैं। भाषा केवल अभिव्यक्ति नहीं, वह चिंतन-प्रक्रिया भी है।"⁽¹¹⁾ "प्रतीक, रूपक, बिम्ब, लाक्षणिकता, या संगीतात्मक ध्वनियों के सहारे वह प्रभाव को चेतना के अनेक स्तरों पर संप्रेषित और संस्पर्शित करने का प्रयत्न करता है, क्योंकि आज का व्यक्ति-मन उतना सीधा और सपाट रह भी नहीं होगा।"⁽¹²⁾ इसके चलते नयी कहानी में दुरूहता भी आ गयी। मोहन राकेश की ग्लासटैक, जख्म तथा निर्मल वर्मा की परिन्दे का कथ्य अधिक दुरूह हो गया है। आज की कहानी ने वस्तु को अथवा वक्तव्य को अधिक से अधिक यथार्थग्राही बनाने के लिए कहीं कविता के वातावरण निर्माण की क्षमता ग्रहण की है तथा कहीं चित्रकला की बिम्बवादी पद्धति ग्रहण की है और कहीं दोनों का प्रयोग है, यथा-"बाहर दिसम्बर की मुलायम धूप है। जब कभी दरवाजा खुलता है, धूप का एक साँवला सा धब्बा खरगोश की तरह भागता हुआ आता है और जब तक दरवाजा दुबारा बंद नहीं होता, वह पियानों के नीचे दुबका-सा बैठ रहता है।"⁽¹³⁾ किन्तु सन् ६० के बाद कहानी के क्षेत्र में तरह-तरह के आंदोलन उठ खड़े हुए। इन आंदोलन के चलते कहानी का जो एक संगठित रूप था, उसमें परिवर्तन आया। प्रवृत्तियों और बाद के आधार पर अब कहानियों की चर्चा होने लगी। जैसे अकहानी, सचेतन कहानी, सहज कहानी, समांतर कहानी, जनवादी कहानी, सक्रिय कहानी।

अकहानी पश्चिम में जन्मी “एण्टी स्टोरी” का सीधा हिन्दी रूप है, किन्तु एण्टी नोवेल पश्चिम का एक साहित्यिक आंदोलन है। अकहानी आंदोलन में सभी तरह के मूल्यों को अस्वीकृत किया गया। इसके अंतर्गत अस्तित्ववादी दर्शन क्रियाशील है। इसमें असंगतियों का चित्रण होता है तथा क्षण को महत्त्व दिया जाता है। रवीन्द्र कालिया की ‘एक डरी हुई औरत’ विजय मोहन सिंह की ‘वे दोनों’, रमेश बक्षी की ‘ईमानदार कहानी’ में संभोग का खुला चित्रण है।

‘सचेतन कहानी’ के प्रवर्तक महीपसिंह रहे हैं। “जीवन को भोगना मनुष्य की नियति है, वह इस जीवन को कैसे जिये-दृष्टि की सचेतनता शायद इसका उत्तर है।” सचेतन कहानी हमें जीवन की ओर मुड़कर उसे समग्रता में भोगने का संदेश देती है। यह निराशा, घुटन, कुंठा, ऊब, विसंगतिका विरोध करती है और जीवन के अंतर्विरोध को सामने लाती है। ‘सहज’ कहानी के विषय में अमृतराय का कहना है कि ‘सहज’ कहानी के कथाकार की कथा दृष्टि में मूल रस होता है। बिना कथारस के सफल कहानी की रचना संभव नहीं। सहज कहानी किसी भी ढाँचे का निषेध करती है और लेखकीय कहानी रचना को पाठकीय चेतना से जोड़ती है।”

‘समांतर’ कहानी के प्रमुख कहानीकार कमलेश्वर हैं। ‘सारिका’ पूरी तरह समांतर कहानी के लिए समर्पित थी। इसमें कमलेश्वर ने समांतर कहानी से संबंधित तीन धारावाहिक निकाले थे। आशिष सिन्हा, इब्राहिम शरीफ, कमलेश्वर, कामतानाथ, दामोदर सदन आदि इस आंदोलन में थे। कमलेश्वर ने प्रतिबद्धता से अधिक संबद्धता को महत्त्व दिया और कहा कि लेखक को सामाजिक संदर्भों से जुड़ा होना चाहिए। इसके अतिरिक्त आज कहानी के क्षेत्र में सक्रिय और जनवादी कहानियाँ भी लिखी जा रही हैं। जनवादी लेखक संघ इस क्षेत्र में विशेष रूप से आगे है। उन्होंने अपने लेखन और चिंतन के केन्द्र में ‘जन’ को रखा। इस जन में जाति या संप्रदाय का कोई भेदभाव नहीं है। सक्रिय और जनवादी कहानियों का उद्देश्य जीवन की वास्तविकता का उद्घाटन करते हुए शोषित वर्ग को अपने अधिकार के प्रति जागरूक बनाया है। इस समय भी हिन्दी कहानी अनेक प्रवृत्तियों और विशेषताओं को लेकर चल रही है। ‘सारिका’, ‘हंस’, ‘मनोहर कहानियाँ’, ‘साप्ताहिक हिन्दुस्तान’, ‘कादम्बिनी’ आदि पत्रिकाओं के माध्यम से कहानी साहित्य हमारे सामने भिन्न-भिन्न रूपों में आ रहा है।

नये कहानीकारों में मोहन राकेश का महत्त्वपूर्ण स्थान है। उन्होंने आधुनिक परिवेश से संबंधित व्यक्ति के जीवन को समस्त सामाजिक अंतर्विरोधों के बीच देखा था। वे समष्टिगत चिंतन से व्यक्तिगत चिंतन की ओर अग्रसर हुए। उनकी अधिकांश कहानियों में अंतर्मुखी भावनाओं को अभिव्यक्ति मिली है। उनके पात्र अजनबीपन और अकेलेपन के शिकार हैं। मलबे का मालिक, मिस पाल, परमात्मा, का कुत्ता, एक और जिन्दगी उनकी कहानियों में चर्चित हैं।

कमलेश्वर ने मध्यवर्गीय जीवन के यथार्थ को अभिव्यक्ति दी है। उनका कथन है कि पात्रों की स्थितियों ने मुझे कहानी लिखने को बाध्य किया है। वे प्रगतिशील कहानीकार हैं। उन्होंने लिखा है कि कथानक, शैली और शिल्प को चुनने की अभिरूचि में उनमें (नये कहानीकारों में) चाहे कितना भी वैभिन्य हो, किन्तु मानवीय मूल्यों के संरक्षण, जीवन शक्ति के परिप्रेषण एवं सामाजिक नवनिर्माण की जितनी उत्कट प्यास इस पीढ़ी के कहानीकारों में है, वह पिछले दौर में नहीं थी। ‘खोयी हुई दिशाएँ’, ‘राजा निरबंसिया’, ‘मांस का दरिया’, ‘जिन्दा मुर्दे’, ‘बयान’, कमलेश्वर की श्रेष्ठ कहानियाँ हैं।

अमरकान्त भी प्रगतिशील कहानीकार हैं और नये कहानीकारों में ये प्रेमचंद की परंपरा में आते हैं। उन्हीं के समान सीधी-सरल भाषा में जीवन के कटु यथार्थ के साथ सामान्य व्यक्ति की जिजीविषा एवं उसकी समस्याओं का सहज चित्रण अमरकान्त की कहानियों में मिलता है। इनमें कला या शिल्प के प्रति सजगता नहीं है। दोपहर का भोजन, डिप्टी कलक्टर, जिन्दगी और जोक, इन्टरव्यू आदि उनकी श्रेष्ठ कहानियाँ हैं।

भीष्म साहनी की कहानियाँ इस अर्थ में प्रगतिशील हैं कि उनमें मध्यवर्ग की समस्याओं, पीडा, ऊब, घुटन, रूढ़ियों और दंभ को उभारा गया है। उनकी कहानी कला वैयक्तिक और समष्टिगत चिंतन पर अधिक

आधारित है। चीफ की दावत, पहला पाठ, और इन्द्रजाल उनकी श्रेष्ठ कहानियाँ हैं। निर्मल वर्मा की कहानियों में देशी वातावरण कम, वेदी वातावरण अधिक मिलता है। पश्चिमी परिवेश में व्यक्ति की समस्याएँ उनकी कहानियों में सघन बनकर उभरी हैं। जीवन का कटु यथार्थ वहाँ अवश्य चित्रित नहीं है, किन्तु त्रासद यथार्थ अवश्य है। इनका रचनाशिल्प प्रतीकों और बिम्बों पर आधारित है। ऐसा रचनाशिल्प हमें अन्य कहानीकारों में नहीं मिलता। परिन्दे, जलती झाड़ी, लवर्स, लंदन की एक रात आदि उनकी प्रसिद्ध कहानियाँ हैं जिनमें आधुनिक युग के तनाव, अजनबीपन, संत्रास, घुटन आदि का चित्रण है।

गिरिराज किशोर की कहानियाँ राजनीतिक संदर्भों से विशेष रूप से जुड़ी हैं। नया चश्मा, पेपरवेट, चार मोती उनकी प्रसिद्ध कहानियाँ हैं। उनमें दफ्तरी जीवन तो कहीं महानगरों की भीड़-भाड़ का चित्रण है। इनके अतिरिक्त ज्ञानरंजन, इसराइल, उषा प्रियंवदा, मन्नु भण्डारी, काशीनाथ सिंह, मणिमधुकर, शशिप्रभा, शास्त्री, मृणाल पांडे, चित्रा मुद्गल, सच्चिदानंद, धूमकेतु आदि अन्य नये कहानीकार हैं।

॥ संदर्भ ॥

- (१) नई कहानी : संदर्भ और प्रकृति - सं. देवीशंकर अवस्थी - पृ. ५०
- (२) कहानी - नयी कहानी - डॉ. नामवरसिंह - पृ. १४-१५
- (३) कहानी : नये संदर्भों की खोज (लेख) मोहन राकेश।
- (४) कहानी : स्वरूप और संवेदना - राजेन्द्र यादव - पृ. ७२
- (५) कहानी : स्वरूप और संवेदना - राजेन्द्र यादव - पृ. ७३
- (६) कहानी : स्वरूप और संवेदना - राजेन्द्र यादव - पृ. ६४
- (७) कहानी : स्वरूप और संवेदना - राजेन्द्र यादव - पृ. ११३
- (८) कहानी : स्वरूप और संवेदना - राजेन्द्र यादव - पृ. ११६
- (९) कहानी : स्वरूप और संवेदना - राजेन्द्र यादव - पृ. ८२
- (१०) नयी कहानी : संदर्भ और प्रकृति - निर्मल वर्मा
- (११) संपादक - देवीशंकर अवस्थी - पृ. १२६

The Figures of Speech : The Ornaments of Language-1 - Yagnesh dhoriya

---

Simile:

Definition:

A figure of speech in which two fundamentally unlike things are explicitly compared, usually in a phrase introduced by *like* or *as*.

The differences between similes and metaphors are considered in "Observations," below. *Antapodosis* is Quintilian's term for an extended simile: "such reciprocal representation places both subjects of comparison before our very eyes, displaying them side by side" (*Institutes of Oratory*, 95 AD).

Examples:

"When he lifted me up in his arms I felt I had left all my troubles on the floor beneath me *like gigantic concrete shoes*."
(Anne Tyler, *Earthly Possessions*. Random House, 1977)

"She dealt with moral problems *as a cleaver deals with meat*."
(James Joyce, "The Boarding House")

"I've seen things you people wouldn't believe. Attack ships on fire off the shoulder of Orion. I've watched C-beams glitter in the dark near the Tannhäuser Gate. All those moments will be lost in time, *like tears in rain*."
(Rutger Hauer as Roy Batty in *Blade Runner*, 1982)

"Without warning, Lionel gave one of his tight little sneezes: it sounded like a bullet fired through a silencer."
(Martin Amis, *Lionel Asbo: State of England*. Alfred A. Knopf, 2012)

"When Lee Mellon finished the apple he smacked his lips together like a pair of cymbals."
(Richard Brautigan, *A Confederate General From Big Sur*, 1964)

"Human kindness is like a defective tap: the first gush may be impressive, but the stream soon dries up."
(P.D. James, *Devices and Desires*. Faber and Faber, 1989)

"Good coffee is like friendship: rich and warm and strong."
(slogan of Pan-American Coffee Bureau)

"Vega closed her eyes with angry effort, like a carpenter trying to force cheap screws into mahogany."
(George Fox, *Inside Man*. Xlibris, 2002)

"You know life, life is rather like opening a tin of sardines. We're all of us looking for the key."

(Alan Bennett, *Beyond the Fringe*, 1960)

"He was like a cock who thought the sun had risen to hear him crow."

(George Eliot, *Adam Bede*, 1859)

"Human speech is like a cracked cauldron on which we bang out tunes that make bears dance, when we want to move the stars to pity."

(Gustave Flaubert, *Madame Bovary*, 1856)

"Humanity, let us say, is like people packed in an automobile which is traveling downhill without lights at terrific speed and driven by a four-year-old child. The signposts along the way are all marked 'Progress.'"

(Lord Dunsany)

"The living self has one purpose only: to come into its own fullness of being, as a tree comes into full blossom, or a bird into spring beauty, or a tiger into lustre."

(D.H. Lawrence, "Each Man Shall Be Spontaneously Himself")

"Life is like an onion: You peel it off one layer at a time, and sometimes you weep."

(Carl Sandburg)

"The interior of the Earth is rather like an onion, made up of a series of concentric shells or layers."

(Martin Redfern, *The Earth: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2003)

"My soul is like a pawn shop. I mean it's filled with unredeemed pleasures, old clarinets, and cameras, and moth-eaten fur."

(Saul Bellow, *Henderson the Rain King*. Viking, 1959)

"My face looks like a wedding-cake left out in the rain."

(W.H. Auden, quoted by Humphrey Carpenter in *W.H. Auden: A Biography*. HarperCollins, 1981)

"He's got a face like a wet Sunday in a debtors' prison."

(Joe Bennett, *Mustn't Grumble*. Simon & Schuster, 2006)

"She has a voice like a baritone sax issuing from an oil drum, and hams even with her silences."

(John Simon, reviewing Kathleen Turner in *Who's Afraid of Virginia Woolf?*, April 2005)

"Smells detonate softly in our memory like poignant land mines, hidden under the weedy mass of many years and experiences. Hit a tripwire of smell, and memories explode all at once. A complex vision leaps out of the undergrowth."

(Diane Ackerman, *A Natural History of the Senses*. Vintage Books, 1990)

"[H]e looked about as inconspicuous as a tarantula on a slice of angel food."

(Raymond Chandler, *Farewell, My Lovely*, 1940)

"The plants filled the place, a forest of them, with nasty meaty leaves and stalks like the newly washed fingers of dead men."

(Raymond Chandler, *The Big Sleep*, 1939)

"It is all, God help us, a matter of rocks. The rocks shape life like hands around swelling dough."

(Annie Dillard, "Life on the Rocks: The Galápagos")

"An imperturbable demeanour comes from perfect patience. Quiet minds cannot be perplexed or frightened, but go on in fortune or misfortune at their own private pace, like a clock during a thunderstorm."

(Robert Louis Stevenson. *An Inland Voyage*, 1878)

"you fit into me
like a hook into an eye
a fish hook
an open eye"

(Margaret Atwood)

". . . Here comes

The white-haired thistle seed stumbling past through the branches

Like a paper lantern carried by a blind man."

(W.S. Merwin, "Sire." *The Second Four Books of Poems*. Copper Canyon Press, 1993)

"A sickly light, like yellow tinfoil, was slanting over the high walls into the jail yard."

(George Orwell, "A Hanging," 1931)

"If you are interested in becoming a TV journalist, it is a fine example of how not to do it. I look like an exploding tomato and shout like a jet engine and every time I see it [the video] makes me cringe."

(John Sweeney, "Row Over Scientology Video." BBC News, May 14, 2007)

"[Colonel John R. Stingo] is in my opinion the best curve-ball writer since Anatomy Burton and Sir Thomas Browne, making the prose of his contemporaries look shabby and unfurnished. His sentences soar like laminated boomerangs, luring the reader's eye until they swoop in and dart across the mind like bright-eyed

hummingbirds, for a clean strike every time."

(A.J. Liebling, "Paysage de Crépuscule." *Just Enough Liebling: Classic Work by the Legendary New Yorker Writer*. Macmillan, 2005)

"Like a feather caught in a vortex, Williams ran around the square of bases at the center of our beseeching screaming."

(John Updike, "Hub Fans Bid Kid Adieu," 1960)

"Check me out. The top two knuckles of my left hand look as if I'd been worked over by the K.G.B. No, it's more as if I'd been a catcher for the Hall of Fame pitcher Candy Cummings, the inventor of the curveball, who retired from the game in 1877. To put this another way, if I pointed that hand at you like a pistol and fired at your nose, the bullet would nail you in the left knee. Arthritis."

(Roger Angell, "This Old Man." *The New Yorker*, February 17, 2014)

"When Ronnie was really annoyed his face swelled up and turned purple like the rear end of an amorous baboon."

(Clive James, *Unreliable Memoirs*. Jonathan Cape, 1980)

"Matt Leinart slid into the draft like a bald tire on black ice."

(Rob Oller, *Columbus Dispatch*, Feb. 25, 2007)

Accumulation:

It is a figure of speech in which the arguments previously stated are presented again in a forceful manner. The word accumulation comes from Latin and it means mass, pile or heap.

Examples:

In the following examples, scattered arguments are gathered and presented together to make the point compact and forceful.

"He is the betrayer of his own self-respect, and the waylayer of the self-respect of others; covetous, intemperate, irascible, arrogant; disloyal to his parents, ungrateful to his friends, troublesome to his kin; insulting to his betters, disdainful of his equals and mates, cruel to his inferiors; in short, he is intolerable to everyone." Attributed to Cicero, *Rhetorica ad Herennium*, IV.52

"A generation goes and a generation comes, yet the earth remains forever. The sun rises and the sun sets, and rushes back again to the place from which it rises. The wind blows south, then returns to the north, round and round goes the wind, on its rounds it circulates. All streams flow to the sea, yet the sea does not fill up." (Ecclesiastes, The Old Testament)

Anticlimax:

It refers to a figure of speech in which statements gradually descend in order of importance. Unlike climax, anticlimax is the arrangement of a series of words, phrases, or clauses in order of decreasing importance.

Examples:

These are some examples of anticlimax:

1. She is a great writer, a mother and a good humorist.
2. He lost his family, his car and his cell phone.

Antithesis:

It is a figure of speech which refers to the juxtaposition of opposing or contrasting ideas. It involves the bringing out of a contrast in the ideas by an obvious contrast in the words, clauses, or sentences, within a parallel grammatical structure.

Examples:

These are examples of antithesis:

"Man proposes, God disposes." - Source unknown.

"Love is an ideal thing, marriage a real thing." - Goethe.

"That's one small step for man, one giant leap for mankind." - Neil Armstrong.

"To err is human; to forgive divine." - Alexander Pope.

"Give every man thy ear, but few thy voice." - William Shakespeare.

"Many are called, but few are chosen." Matthew 22:14.

-Adaptation of the various articles of Richard Nordquist.
(The Grammar Expert).

The ancient Incense Route

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(I/C Principal,
Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

*The ruins of a large prehistoric stone structure known as Khan Saharonim are found in the makhtesh as it lies along the ancient Incense Route, a trade route used by the Nabateans 2,000 years ago. These ruins acted as a way station for the traders and their animals (*khan is the Arabic word for acaravansary*) as they proceeding further westwards to the Mediterranean seaport city of Gaza.*

Introduction

Bosra has an ancient history and during the Roman era it was a prosperous provincial capital. It continued to be administratively important during the Islamic era, but became gradually less prominent during the Ottoman era. Today, it is a major archaeological site and has been declared by UNESCO as a World Heritage Site.

Wide panorama of the Makhtesh Ramon crater, Israel

Aerial view of the Makhtesh Ramon

Ammonite Wall in Makhtesh Ramon (Tamar Formation, Cenomanian).

Bosra

Administratively belonging to the Daraa District of the Daraa Governorate. According to the Syria Central Bureau of Statistics(CBS), Bosra had a population of 19,683 in the 2004 census. It is the administrative center of the nahiyah subdistrict of Bosra which consisted of nine localities with a collective population of 33,839 in 2004. Bosra's inhabitants are predominantly Sunni Muslims, although the town has a small Shia Muslim community.

Bosra has an ancient history and during the Roman era it was a prosperous provincial capital. It continued to be administratively important during the Islamic era, but became

gradually less prominent during the Ottoman era. Today, it is a major archaeological site and has been declared by UNESCO as a World Heritage Site.

A view of the citadel in Bosra (the theater is located inside)

The settlement was first mentioned in the documents of Tutmose III and Akhenaton (14th century BC). Bosra was the first Nabatean city in the 2nd century BC. The Nabatean Kingdom was conquered by Cornelius Palma, a general of Trajan, in 106.

Roman and Byzantine era

Under the Roman Empire, Bosra was renamed Nova TrajanaBostra and was the residence of the legio III Cyrenaica. It was made capital of the Roman province of Arabia Petraea. The city flourished and became a major metropolis at the juncture of several trade routes, namely the Via Traiana Nova, a Roman road that connected Damascus to the Red Sea. It became an important center for corn production and during the reign of Emperor Phillip the Arab, Bosra began to mint its own coins. The two Councils of Arabia were held at Bosra in 246 and 247 AD.

By the Byzantine period which began in the 5th-century, Christianity became the dominant religion in Bosra. The city became an archbishop seat and a large cathedral was built in the 6th-century. Bosra was conquered by the Sassanid Persians in the early 7th-century, but was recaptured during a Byzantine reconquest.

Islamic era

Bosra played an important part in the early life of the Islamic prophet Muhammad, as described in the entry for the Christian monk Bahira. The forces of the Rashidun Caliphate under general Khalid ibn Walid captured the city from the Byzantines in the Battle of Bosra in 634. Throughout Islamic rule, Bosra would serve as the southernmost outpost of Damascus, its prosperity being mostly contingent on the political importance of that city. Bosra held additional significance as a center of the pilgrim caravan between Damascus and the Muslim holy cities of Mecca and Medina, the destinations of the annual hajj pilgrimage. Early Islamic rule did not alter the general architecture of Bosra, with only two structures dating to the Umayyad era (721 and 746) when Damascus was the capital of the Caliphate. Bosra's inhabitants gradually converted to Islam, and as they proselytized, the Roman-era holy sites were utilized for Muslim use. In the 9th-century Ya'qubi wrote that Bosra was the capital of the Hauran province.

After the end of the Umayyad era in 750, major activity in Bosra ceased for around 300 years until the late 11th-century. In the last years of Fatimid rule, in 1068, a number of building projects were commissioned. With the advent of Seljuk rule in 1076, increasing focus was paid to Bosra's defenses. In particular, the Roman theater was transformed into a fortress, with a new floor added to the interior staircase tower. With the coming to power of the Burid dynasty in Damascus, the general Kumushtakin was allotted the entire Hauran plain as a fief by the atabeg Tughtakin. Under Kumushtakin, efforts to enhance the Muslim nature of the city increased with the construction of a number of Islamic edifices. Of these projects was the restoration of the Umari Mosque, which had been built by the Umayyads in 721. Another mosque commissioned was the smaller al-Khidr Mosque built at the northwestern part of the city, which was established under Kumushtakin, in 1134. Kumushtakin also had a madrassa constructed alongside the Muslim shrine honoring the mabrak an-naqa camel's knees which marked the imprints of the camel the prophet Muhammad rode on when he entered Bosra in the early 7th-century.

Ottoman era

In 1596 Bosra appeared in the Ottoman tax registers as NafsBusra, being part of the nahiya of BadiNasiyya in the Qada of Hauran. It had a Muslim population consisting of 75 households and 27 bachelors, and a Christian population of 15 households and 8

bachelors. Taxes were paid on wheat, barley, summer crops, fruit- or other trees, goats and/or beehives and water mill.

References

1. Barlow, Jane Atwood; Bolger, Diane L.; Kling, Barbara 1991. Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. ISBN 978-0-92-417110-9.
2. Doulas, Christos (1980). Thera and the Aegean World II: Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978. London: Thera and the Aegean World. ISBN 978-0-95-061332-1.
3. French, Elizabeth Bayard 2002. Mycenae: Agamemnon's Capital. Stroud: Tempus. ISBN 0-7524-1951-X.
4. Hänsel, B. Podzuweit, Christian 1982. "Die mykenische Welt und Troja". Südosteuropazwischen 1600 und 1000 V. Chr. in German. Berlin: Moreland Editions. pp. 65–88.
5. Higgins, Reynold Alleyne 1997. Minoan and Mycenaean Art. London and New York: Thames & Hudson. ISBN 978-0-50-020303-3.

the 1990s, the number of people with a diagnosis of schizophrenia has increased in many countries (1).

There is a growing awareness of the need to improve the quality of life of people with schizophrenia. This has led to a focus on the development of psychosocial interventions that can help people with schizophrenia to live more independently and to participate more fully in society (2).

One of the most important areas of research in this field is the development of self-help interventions that can be used by people with schizophrenia to manage their symptoms and to improve their quality of life (3).

Self-help interventions can be defined as interventions that are designed to help people with schizophrenia to manage their symptoms and to improve their quality of life. These interventions can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (4).

There are a number of different types of self-help interventions that can be used by people with schizophrenia. These include:

• *Self-help manuals:* These are books or booklets that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (5).

• *Self-help programmes:* These are programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (6).

• *Self-help groups:* These are groups of people with schizophrenia who meet together to discuss their experiences and to support each other. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (7).

• *Self-help video:* These are videos that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (8).

• *Self-help audio:* These are audio recordings that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (9).

• *Self-help computer programmes:* These are computer programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (10).

• *Self-help mobile phone programmes:* These are mobile phone programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (11).

• *Self-help internet programmes:* These are internet programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (12).

• *Self-help text messages:* These are text messages that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (13).

• *Self-help social media programmes:* These are social media programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (14).

• *Self-help apps:* These are mobile phone applications that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (15).

• *Self-help games:* These are mobile phone games that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (16).

• *Self-help virtual reality programmes:* These are virtual reality programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (17).

• *Self-help telemedicine programmes:* These are telemedicine programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (18).

• *Self-help remote monitoring programmes:* These are remote monitoring programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (19).

• *Self-help wearable devices:* These are wearable devices that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (20).

• *Self-help smart home programmes:* These are smart home programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (21).

• *Self-help smart car programmes:* These are smart car programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (22).

• *Self-help smart city programmes:* These are smart city programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (23).

• *Self-help smart infrastructure programmes:* These are smart infrastructure programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (24).

• *Self-help smart transportation programmes:* These are smart transportation programmes that provide information about schizophrenia and how to manage symptoms. They can be used by people with schizophrenia on their own or with the help of a professional (25).